

№ 5 (91), 2018
Қыркүйек-қазан/September-October

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında 55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан/Turkestan
2018

ҚҰРЫЛТАЙШЫ/ OWNER
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

БАС РЕДАКТОР

Доктор, профессор Жәңгіз Төмар

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

ф.ғ.к. Нұрлан Мансуров, PhD Өмер Күчүкмехметоглу

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ

док., проф. М. Йылдыз (Гази университеті, Анкара)
б.ғ.д., проф. Б. Абдрасилов (А.Ясауи университеті, Түркістан)
док., проф. Т. Қожаағлы (Мичиган университеті, Мичиган)
ф.ғ.д., проф. Т. Садықов (Бишкек гуманитарлық университеті, Бишкек)
ф.ғ.д., проф. В. Бутанаев (Хакасия мем. университеті, Абакан)
док., проф. С. Екер (Башкент университеті, Анкара)
ф.ғ.д., проф. Н. Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары)
ф.ғ.д., проф. Қ. Ергөбек (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.д., проф. М. Идельбаев (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
ф.ғ.д., проф. В. Илларионов (Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск)
ф.ғ.д., проф. Х. Миннегулов (Казан федеральді университеті, Казан)
т.ғ.д., проф. А. Муминов (Еуразия университеті, Астана)
ф.ғ.д., проф. М. Жұраев (Тіл және Әдебиет институты, Ташкент)
док., проф. Г. Сейхан (Мармара университеті, Стамбул)
док., проф. С. Дениз (Мармара университеті, Стамбул)
док., проф. Х. Девели (Стамбул университеті, Стамбул)
док., проф. М. Фатих Анды (Фатих Сұлтан Мехмет университеті, Стамбул)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

док. П. Пилтен (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.д., проф. А. Абуов (А.Ясауи университеті, Түркістан)
п.ғ.д., проф. К. Беркімбаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
док., проф. А. Билгин (Стамбул университеті, Стамбул)
филос.ғ.д., проф. Д. Кенжетеев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.д. С. Боранбаев (Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университет, Шымкент)
с.ғ.д., проф. О. Нұсқабаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
т.ғ.д. Х. Түрсүн (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к. Н. Айтбаева (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к., доц. Б. Әбжет (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к., доц. Н. Қошанова (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к., доц. Г. Жылқыбай (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к., доц. А. Гүнгөр (А.Ясауи университеті, Кентау)
ф.ғ.к. А. Сайфутдинова (Т.А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к. О. Бекжан (А.Ясауи университеті, Түркістан)
PhD Е. Алашбаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
PhD Е. Жиенбаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
ф.ғ.к. Е. Өмірбаев (А.Ясауи университеті, Түркістан)
С. Құдасов (А.Ясауи университеті, Түркістан)

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Cengiz Tomar

ASSOCIATED EDITOR

Dr. Nurlan Mansurov, Dr. Ömer Küçükmehtetoğlu

EXECUTIVE SECRETARY

Zhupar Tanauova

BOARD OF CONSULTANTS

Prof. Dr. M. Yıldız (Gazi University, Ankara)
Prof. Dr. B. Abdrasilov (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. T. Kozhaoglu (Michigan University, Michigan)
Prof. Dr. T. Sadykov (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Prof. Dr. B. Butanayev (Khakassia State University, Abakan)
Prof. Dr. S. Eker (Baskent University, Ankara)
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Prof. Dr. K. Ergobek (A. Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. M. Idelbayev (Bashkir State University, Ufa)
Prof. Dr. B. Illariyonov (North-Eastern Federal University, Yakutsk)
Prof. Dr. X. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan)
Prof. Dr. A. Muminov (Eurasia University, Astana)
Prof. Dr. M. Zhurayev (Institute of Language and Literature Tashkent)
Prof. Dr. G. Seyhan (Marmara University, İstanbul)
Prof. Dr. S. Deniz (Marmara University, İstanbul)
Prof. Dr. X. Develi (İstanbul University, İstanbul)
Prof. Dr. M. Fatih Andy (Fatih Sultan Mehmet University, İstanbul)

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Pilten (A.Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. A. Abuov (A.Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. K. Berkimbayev (A.Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. A. Bilgin (İstanbul University, İstanbul)
Prof. Dr. D. Kenzhetaev (A.Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. S. Boranbayev (Regional social and innovative university, Shymkent)
Prof. Dr. O. Nuskabayev (A.Yassawi University, Turkestan)
Prof. Dr. H. Tursun (A.Yassawi University, Turkestan)
Dr. Aytbaeva (A.Yassawi University, Turkestan)
Dr. B. Abzhet (A.Yassawi University, Turkestan)
Dr. N. Koshanova (A.Yassawi University, Turkestan)
Dr. G. Zhilkıbay (A.Yassawi University, Turkestan)
Dr. A. Gungor (A.Yassawi University, Kentaу)
PhD A. Saifutdinova (A.Yassawi University, Turkestan)
PhD O. Bekzhan (A.Yassawi University, Turkestan)
PhD E. Alashbayev (A.Yassawi University, Turkestan)
PhD E. Zhiembayev (A.Yassawi University, Turkestan)
PhD E. Omirbayev (A.Yassawi University, Turkestan)
S. Kudasov (A.Yassawi University, Turkestan)

Құрметті оқырмандар!

Түркология журналының кезекті саны қолдарыңызда. Бұл санда Әзербайжанның белгілі түрколог-ғалымы, филология ғылымдарының докторы, профессор Рамиз Аскермен жүргізген Ержан Петектің сұхбатын және ғалымның XVII ғасырдан бергі Әзербайжандағы түркология ғылымының қалыптасуы мен дамуына шолу жасалған “Әзербайжандағы түркология ғылымының қысқаша тарихы” атты мақаласын назарларыңызға ұсынамыз.

“Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі кісі/адам этноконцептісінің адамгершілік позициясын танытатын тілдік бірліктер” атты мақаласында Гүлімжан Жылқыбай және Раушан Байымбетова VII-IX ғасырларда жазылған көне түркі жазба ескерткіштерінің тіліндегі жаратушы ие (тәңір) және адам, табиғат және адам, адам және қоғам, адам және кеңістік, адам және уақыт сынды әмбебап түсініктерді қарастырады.

Сахиба Зокирова «Лингвистиканың қалыптасуы тарихы» тақырыбындағы мақаласында Махмұд Қашқаридың Түрк тілдерінің фонетикасы, фонологиясы, лексикологиясы және морфологиясы туралы пікірлерін және Әлішер Науаидың «*Мухоккамат-ул-лугатайн*» кітабында түрк және парсы тілдерінің салыстырылуына талдау жасайды. Шаира Рамазанова жазған “А.Н. Тихоновтың «Словообразовательный словарь русского языка» еңбегіндегі композиттер көрінісінің ерекшеліктері” атты мақаласында «композит» және «күрделі сөз» ұғымдары мен терминдері қарастырылған.

“Эпикалық дәстүрдің мұрагері: “Қорқыт Ата кітабы” және “Көроғлы” эпостары” тақырыбындағы мақалада Егана Исмаилова, ғасырлар бойы дамып бүгінгі күнге дейін жеткен батырлық эпосы Көроғлы және Қорқыт Ата дастандары туралы сөз етеді. Ярослав Пилипчук “Иштяк мәселелері. Орта ғасырдағы башқұрттар” мақаласында Ортағасырлық Башқұртстан тарихын жаңа тұрғыдан зерттеген. “Сыр бойындағы жыршылық дәстүрдің Қорқыт дәуірінде қалыптасу кезеңдері” атты мақаласында Бақыт Әбжет жыршылық дәстүрдің ислам діні ене бастаған тұста Сыр бойындағы қайта түлеуі, Қорқыт заманында жыраулық мектептің сопылық мектеп ізімен қайта қалыптасу кезеңдерін талдаған.

Гүлжамал Қортабаева және Мәлике Шайхыстамованың “Музыкалық түркітану: аспап атауларын зерттеу мәселесі” тақырыбындағы мақаласында музыка мәдениетінің тарихи тұрғыдан қарастырылып, түрк халықтарына ортақ аспаптардың түрлері, жасалуы, ұқсастықтары мен айырмашылықтары талқыланады. Мухаббат Туляходжаева «Сүйіспеншілік туралы екі балеттің хореографиялық

мәтінінің ерекшеліктері» тақырыбындағы мақаласында Өзбекстан заманауи балет өнерінің даму мәселелері талқыланады.

“Жүсіп Баласағұн дүниетанымындағы «Адам мен Әлемнің» өзара үйлесімділігінің сипатталуы” тақырыбындағы мақалада Гүлзира Шадинова көркемдік шешімдер арқылы бейнеленген терең философиялық тұжырымдарында әлем туралы түркілік дүниетанымды жалпы адамзаттық дүниетаныммен, құндылықтар жүйесімен ұштастыру туралы баяндайды.

Тіл тарихы, әдебиет, фольклор, тарих, этнография, археология және өнер салалары бойынша Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан және Украина ғалымдарының ғылыми мақалалары мен түрколог ғалымның сұхбаты оқырмандарға берері мол деп сенеміз.

Редакциядан

Saygıdeğer okurlar

Türkoloji dergisinin yeni sayısıyla karşınızdayız. Bu sayımızda ilk sırada Ercan Petek'in Prof. Dr. Ramiz Asker ile yapmış olduğu röportajı ve Azerbaycan'da XVII. yüzyıldan itibaren Türkoloji çalışmalarının oluşumu ve gelişimini ele alan "Azerbaycan'da Türkoloji Çalışmalarının Kısaca Tarihçesi" başlıklı makaleyi istifadelerinize sunuyoruz.

"Eski Türk Yazıtlarında Kişi/İnsan Etno Kavramının İnsanlık Pozisyonunu Gösteren Dilsel Birlikler" adlı makalesinde Gülimjan Jalkıbay ve Ravşan Bayımbetova, VII-IX. Yüzyıllarda yazılan eski Türk yazıtlarının dilindeki yaratıcı ve insan, doğa ve insan, insan ve toplum, insan ve uzay, insan ve zaman gibi kavramları ele almaktadır.

Sahiba Zokirova, "Dilbiliminin Gelişim Tarihi" başlıklı makalesinde Kaşgarlı Mahmud'un Türk dillerinin fonetiği, fonolojisi, leksikolojisi ve morfolojisi ile ilgili görüşlerini ve bununla birlikte Ali Şir Nevai'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn* eserinde Türkçe ve Farsça'nın karşılaştırılmasını anlatmaktadır.

Şayra Ramazanova tarafından yazılan "A. N. Tikhonov'un Rus Dili Sözlüğü Çalışmasındaki Kompozit Özellikleri" başlıklı çalışmada A. N. Tihanov'un Rus Dili Sözlüğünde kompozit, birleşik ve karmaşık kelime kavramları ve terimleri ele alınmıştır.

"Epik Geleneğin Varisliği: Kitâb-ı Dede Korkut ve Köroğlu Destanları" konulu makalede Yegana İsmayılova, yüzyıllar boyu gelişerek günümüze ulaşan kahramanlık eposu Köroğlu ve Dede Korkut destanlarından bahsetmektedir.

"Dede Korkut Döneminde Sırderya Vadisinde Ozanlık Geleneğinin Oluşum Aşamaları " adlı makalesinde Bakıt Abjet, ozanlık geleneğinin, Sırderya vadisinde İslamın kabulüyle yeniden canlandırılmasından ve Dede Korkut döneminde Sufi ekolünün izinde Ozanlık ekolünün yeniden oluşum aşamalarını analiz etmiştir.

Yaroslav Pilipçuk, "İşte Meselesi ve Orta Asırlarda Başkurtlar" başlıklı makalesinde Başkurdistan Orta Çağ tarihini yeni bir bakış açısıyla incelemektedir.

Güljamal Kortabayeva ve Malike Şayhıstamova'nın "Müziksel Türkoloji ve Enstrüman Adlarını İnceleme Meselesi" konulu makalesinde, müzik kültürü tarihsel olarak incelenerek, Türk halklarının ortak enstrümanlarının çeşitleri, yapımı, benzerlikleri ve farklılıkları ele alınmıştır.

Muhabbat Tulyahodjayeva'nın, "İki Aşk Bale'nin Kareografik Özellikleri" konulu makalesinde, Özbekistan çağdaş bale sanatının gelişiminden bahsedilmiştir.

"Yusuf Has Hacib'in Dünya Görüşünde İnsan ve Evren Karşılıklı Uyumunun Tanımı" adlı makalede, Gülzira Şadinova, sanatsal kararları betimleyen derin felsefi sonuçlarında dünya görüşünü evrensel bir dünya görüşü ve değerler sistemi ile birleştirilmesini anlatmaktadır.

Türkoloji çalışmaları, dil tarihi, edebiyat, folklor, tarih, etnoğrafya, arkeoloji ve sanat başlıkları altında Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Ukrayna'dan araştırmacıların biri röportaj olmak üzere on bir akademik çalışmasını istifadelerinize sunduğumuz yeni sayımızın Türkoloji bilimine faydalı olması dileğiyle iyi okumalar dileriz.

Editörden

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

BAKÜ DEVLET ÜNİVERSİTESİ TÜRKOLOJİ BÖLÜMÜ BAŞKANI PROF. DR. RAMİZ ASKER İLE RÖPORTAJ

“Kaşgarlı Mahmud’un ünlü Dîvânu Lügati’t-Türk eserini, Yusuf Balasagunlu’nun Kutadgu Bilig manzumesini çevirdim, bu iki eser üzerine tezler ve monografiler yazdım”.

KONUŞAN: Ercan PETEK*

-Ramiz Hocam, Türk Dünyasında Türkoloji çalışmalarınızla tanınan birisiniz. Bize biraz kendinizden ve tahsilinizden bahsedermisiniz?

-Benim ana branşım gazeteciliktir. Ben liseyi altın madalya ile bitirdim ve 1972’de Bakü Devlet Üniversitesinin Gazetecilik Fakültesini kazandım. Altın ve gümüş madalya hamilleri iki sınava, herkes dört sınava giriyordu. Ben iki sınava girdim ve her sınavdan en yüksek puanı, yani ‘beş’ (pekiyi) aldım. Başka puan alsam ben de dört sınava girecektim. O zamanlar sınav sistemi farklıydı. Üniversite ve Fakülteler baştan seçiliyordu. Mesela, Gazetecilik Fakültesine 500 başvuru vardı, buraya 50 kişi alınacaktı. Bir yere 10 iddiacı vardı ve hepsi bunlardan seçiliyordu. Önce puanımı alayım, sonra üniversite ve fakültemi seçeyim diye bir şey yoktu. Sınavlar Ağustosta yapılıyordu. Ben 5 Ağustosta öğrenci kartımı da alarak köye döndüm,

* Hoca Akhmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türk Dili Okutmanı.
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkish Language Instructor.
E-posta: ercanp22@gmail.com

başka öğrenci adayları ay sonuna kadar Bakü'de kalarak ter döktüler, sonuçları beklediler.

3 yıl Bakü'de okudum. Hep sınıf birincisi oldum. 1975'te sınıf birincisi olarak Moskova Devlet Üniversitesine geçiş yaptım. 3 yıl da orada okudum ve 1978'te mezun oldum. Arkasından uzun bir gazetecilik hayatım oldu. Radyoda, yedi dilde çıkan Azerbaycan dergisinde, Kiril, Latin ve Arap alfabeleriyle basılan Odlar Yurdu Gazetesinde genel yayın yönetmeni olarak çalıştım. Türkiye'nin Hürriyet Gazetesinin ve Ulusal Haber Ajansının Azerbaycan muhabiri oldum. Azerbaycan Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürü, Gazeteciler Birliğinde Sekreter ve Genel Sekreter görevlerinde bulundum. Gazetecilik alanında Azerbaycanın Hasan Bey Zerdabi (iki kez), Humay, Türkiye'nin Yeni Orkun, Kuveyt İslama hizmet ödülleri aldım, Uluslararası Basın Enstitüsü (İPİ) üyesi seçildim. Fakat birden anladım ki, yaş ilerliyor, ömür geçiyor, gazetecilik beni yoruyor. Bakü Devlet Üniversitesine geçtim, yani bilim alanını seçtim. Arka arkaya hızla Doktora ve Profesörlük tezlerimi yazdım. Üniversitede bedii tercüme laboratuvarında müdür oldum, Türk Halkları Edebiyatı kürsüsü başkanı oldum, şu anda Türkoloji Anabilim dalı başkanı görevindeyim.

Türkoloji her zaman benim ilgi alanım olmuştur. Önce çok okudum, sonra çeviriler ve araştırmalar yaptım. Şu an itibariyle 16 orijinal kitap yazmış, çeşitli dillerden yaklaşık 50 kitap çevirmişim.

-Dîvânu Lüğati't-Türk'ü Azerbaycan Türkçesine ve Rusça'ya tercüme ettiniz. Dîvân'ın tercümesiyle ilgili neler söylemek istersiniz?

-Evet Kaşgarlı Mahmudun ünlü Dîvânu Lüğati't-Türk eserini, Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig manzumesini çevirdim, bu iki eser üzerine tezler ve monografiler yazdım. Faruk Sümerin Oğuzlar, Bahattin Ögel'in Türk Mitolojisi kitaplarını, Moğolların Gizli Tarihini çevirdim. Bunların içinde en önemli eser Dîvân'dır. Dîvân, Türkolojinin en eski, en zengin, en temel eseridir. O, şimdiye kadar İngiliz, Alman, Çin, Fars ve Rus dillerine, Türkçeye (üç kez), Özbek, Uygur, Kazak, Azerbaycan Türkçelerine çevrildi. Duyduğum kadarıyla, Kırgızcaya ve Türkmenceye çevrilmektedir. Ben Dîvân'ı hem Azerbaycan Türkçesine, hem de Rusçaya çevirdim. Bu çok büyük bir şereftir, bana kısmet oldu. Benim dışımda Dîvân'ın Rusçaya daha iki tercümesi var. Benim çevirimden sonra Azerbaycan'da bu konuda çok sayıda Doktora tezi ve bilimsel eser yazıldı. Bu, mutluluk değil de nedir?

-Türkmen edebiyatından yaptığınız çevirilerden bahseder misiniz?

-Tabii. Ben 15 seneden beri Üniversitedeyim. Bilimsel ve tedris ihtiyaçlarını iyice bilmekteyim. Mesela, Türkmen edebiyatını tedris ediyoruz, ama elimizde hiçbir eser yoktu. Ben kaç sene bu işle uğraştım. Şimdiye kadar Türkmenceden 12 kitap çevirdim. Artık Nurmuhamet Andalip, Devletmemmet Azadi, Mahtumkuli Firagi, Abdulla Şahbende, Molla Nefes gibi şairlerin seçilmiş eserleri, Türkmen şiiri antolojisi ve başka kitapları Azerbaycan Türkçesine çevirmişim. En geç 2019'da Köroğlu destanının Türkmen versiyonunu da dilimize uygunlaştırmak fikrindeyim.

-Özbek edebiyatından yaptığınız çevirilerden bahseder misiniz?

-Memnuniyetle. Özbek edebiyatı çok eski, köklü ve zengindir. Fakat Bakü'de çok az örneği basılmıştı. Ben buna çok üzuldüm. İşe koyuldum. Önce XX. asır Özbek Şiiri Antolojisini, sonra Sultan Hüseyin Baykara'nın Divanı'nı, arkasından Zahuriddin Muhammed Babur'un seçilmiş eserlerini ve ünlü Baburname'sini çevirdim. Bu bizim edebi ve bilimsel çevrelerde, okurlar arasında büyük yankı uyandırdı, Özbekistan'da da rağbetle karşılandı.

-Bakü'deki sempozyumda Nevâî'nin Hamse'sini çevirdiğinizi söylediniz. Çeviride ne gibi zorluklarla karşılaştınız.

-Türk ve dünya edebiyatının en büyük ustakarında birisi olan Mir Alişir Nevai'nin Hamse'si bizde yok. Yalnız kalitesiz bir Ferhatla Şirin tercümesi var. Öyle bir şey olur mu? Biz Türkolojinin ileri bir ekoluyuz, değil mi? Şimdi bu eksikliği gidermekle meşgûlüm. Hamse'nin üç manzumesini aynı anda çeviriyorum. Evet, üçünü birden! Haftada iki gün Hayret-ul Abrar, iki gün Lela ile Mecnun, iki gün de Ferhatla Şirin'i çeviriyorum. İş zor ve yorucu. Ben şöyle düşündüm: eğer Hayret-ul Abrar'ı bitirip de öbürüne geçeyim dersem olmaz. Gözüm korkabilir, ikinci ve üçünü eserden vaz geçerim. Ona göre tercüme işlerini paralel olarak yürütüyorum. Artık hiç birini bırakamam, ömür vefa ederse Yedi Sayare ve İskender Duvarı'nı da mutlaka bitiririm. Yalnız iyi bir editöre ihtiyacım var. Bakalım, yılın sonuna kadar bu üç eserden hangisi bitecek, hangisi basılacak...

-Deneyimli bir çevirmen olarak tercüme sanatıyla ilgili neler söylemek istersiniz?

-Tercümanlık zor sanat. Sabır ve bilgi ister. Biliyor musunuz neye hayret ediyorum? Sovyet döneminde her şey Rusçadan çevrilmiş. Bunu

nesirde kabul edebiliriz. Uzman yoktu, hem de komünistler bize itibar etmemişler, yani Rusçaya çevrilmemiş eserleri tercüme etmemizden korkmuşlar. Şiirde de Rusçadan yararlanmış, hatta Türk şairlerin eserlerini orijinalden değil, Rusçadan çevirme yoluna gitmişler. Birkaç yıl önce ünlü Tatar şairi Robert Minnullin'in bir kitabını tümüyle Rusçadan çevirmişler. 2018'in Mart ayında ben Bakü'de dostum Robert'in Bülbüllerin Toyu adlı bir kitabını bastım. 184 sayfadır. Sol sayfalarda şiirler Tatarca orijinali, sağ karşı sayfalarda Azerbaycan Türkçesi tercümeleriyle verilmiştir. Aynı şekilde 2011'de Abdulla Tukay'ın iki kitabında şiirler her iki dilde sunulmuştur. Bunun iyi yanı şu: okurlar, özellikle de öğrenciler şiirleri mukayese ederek dillerimizin ne kadar yakın olduğunu görüyorlar, araştırma yapmak için malzeme kazanıyorlar. Kazakların ünlü Kız Jibek destanını da 2016'da gene iki dilde (Kazakça-Azerbaycan Türkçesi) bastırdım. TÜRKSÖY 2018 yılını Türk Dünyasında Mağcan Cumabay yılı ilan etmiştir. Bu münasebetle şairin bir kitabını yayına hazırlamışım. Tabii ki iki dilde.

-Çağdaş Azerbaycan Türkolojisi hakkında neler söylemek istersiniz?

-Derginizin bu sayısında "Azerbaycan'da Türkolojinin Kısa Tarihi" adlı bir makalem var. Bu konuda orada yeterli bilgi verilmiştir...

-Hocam, bildiğim kadarıyla Türk Dünyasının her köşesinden ödüller almışsınız...

-Sağ olsunlar, emeğimizi değerlendirmişler. Türkiye'den Türk Dünyası Hizmet ödülü ve Kızıl Elma ödülü, Özbekistan'dan Babur ödülü ve Nevai kenti Fahri Hemşeri beratı, Ukrayna'dan Bekir Çobanzade ödülü, Türkmenistan'dan Altın Asır ödülü ve Mahtumkuli madalyası aldım. Kazakistan'dan bana Kasım Amanjolov ve Mağcan Cumabay madalyaları, Kırgızistan'dan Toktogul madalyası, Tataristan'dan Kültür Alanı Üstün Hizmet madalyası, TÜRKSÖY'dan Yusuf Balasaguni, Mahtumkuli, Toktogul madalyaları verildi. 2014'te 60. doğum yıldönümümle ilgili Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sn. İlham Aliyev beni Şöhret nişanıyla taltif etti.

-Genç türkologlara tavsiyeleriniz nelerdir?

-Durmadan dayanmadan okumak, öğrenmek... İki temel kitabı mutlaka okumak lazımdır. Bunlar İbrahim Kafesoğlu'nun Türk Milli Kültürü ve Osman Turan'ın Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi kitaplarıdır. Bizim genç türkologlara yardım için ben onları da çevirdim.

PROF. DR. RAMİZ ASKER
(1954)

Prof. Dr. Ramiz Asker 10 Ocak 1954 tarihinde Batı Azerbaycan'ın Amasiya bölgesinin Garaçanta (Ezizbeyov) köyünde (şu anda Ermenistan sınırları içindedir) öğretmen bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası tanınmış aydın Bahşeli Gelender oğlu Askerov (1927-2008) yaklaşık elli yıl Amasiya'da ve Sumgayıt'ta eğitim müesseselerinde çalışmış, Azerbaycan dili ve edebiyatı hocalığı yapmıştır. Anası Seriyne Tahir kızı İskenderova (1933-1999) ev hanımıydı.

Ramiz Asker 1961 yılında Karaçanta Köyü Ortaokuluna kayıt olmuş ve 1971 yılında bu okulu birincilikle bitirerek iftihar diplomasıyla mezun olmuştur. 1972 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi İletişim Bölümünü kazanmış, 1975'te bölüm birincisi olarak Moskova Lomonosov Üniversitesi İletişim Bölümüne geçmiş ve 1978'de bu bölümden mezun olmuştur.

Ramiz Asker, 1978-1983 yılları arasında Azerbaycan'ın Sesi Radyosunda çalışmış, 1983-1984 yıllarında Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca yayınlanan Azerbaycan Bugün Dergisinin genel yayın yönetmeni görevinde bulunmuştur. 1991-1993 yılları arasında Hürriyet Gazetesi (İstanbul) ve Uluslararası Haber Ajansı (UHA) Azerbaycan muhabiri olarak çalışan Ramiz Asker, 1993-1997'de Yeni Forum Dergisinin Bakü temsilcisi olmuş, aynı zamanda 1993-1994'te Azerbaycan Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürü olarak çalışmış, 1994-1996'da da XXI. Asır Gazetesinin genel yayın yönetmenliğini yürütmüştür. 1992-1997 yılları arasında kamuyararına ücretsiz olarak Azerbaycan Gazeteciler Birliği Sekreteri görevini yürüten Ramiz Asker, 1997'den itibaren Azerbaycan Gazeteciler Birliği Genel Sekreteridir.

Ramiz Asker, 2002-2006 yılları arasında öğretim üyesi olarak Bakü Devlet Üniversitesi Türkoloji Kürsüsünde çalışmış, Orhun Abideleri, Orta Dönem Türk Eserleri, Türkolojiye Giriş, Türkolojinin Temelleri, Türk Kültür Tarihi gibi dersler vermiş, Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lugâti't-Türk, Manas, Kitab-i Dede Korkut gibi eserlerle ilgili de seçmeli dersler açmıştır. 2007-2012'de Edebiyat Fakültesi Bedii Tercüme Laboratuvarı başkanı olmuş, 2012'de Türk Halkları Edebiyatı Kürsüsü başkanı, 2016'da Türkoloji Kürsüsü başkanı olarak görev yapmıştır. Ramiz Asker, doktora tezini Kutadgu Bilig üzerine, profesörlük tezini de Dîvânü Lugâti't-Türk üzerine yapmıştır.

Ramiz Asker Karahanlılar dönemi eserlerinden olan “Kutadgu Bilig” ve “Dîvânü Lügâti’t -Türk” ile ilgili önemli eserlerin yazarıdır. 2003 yılında yayımlanan “Kutadgu Bilig” adlı monografisinden sonra Ramiz Asker dikkatini “Dîvânü Lügâti’t-Türk” üzerinde toplamıştır. Bu sahada önemli eserlere imza atmıştır. Divan hakkında birçok makalenin yazarı olan R. Asker, 2006 yılında divanın Besim Atalay tarafından Türkiye Türkçesine tercümesini üç cilt halinde Azerbaycan Türkçesine çevirmiş ve böylelikle Azerbaycan Türkolojisindeki önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ramiz Asker metin altı haşiyedeki kayıtlarında divanın diğer tercümelerinden de faydalanmış ve bu yolla Besim Atalay’ın tercümesine bazı ilaveler de yapmıştır.

Ramiz Asker, 2008 yılında Dîvanu Lugati’t-Türk ile alakalı birçok yayın faaliyetine girişmiştir. “Mahmud Kaşgari’nin 1000 İllik Yubileyine 1000 Bibliografik Gösterici” adlı eseri ve Kaşgarlı Mahmut’un “Dîvânü Lügâti’t-Türk” adlı eseriyle alakalı gramer çalışması ve bibliyografik çalışma bu alandaki en mükemmel çalışmadır. Dünyanın hangi dilinde DLT hakkında bir kitap, bir makale neşredilmişse, Asker’in son eserinde yerini almıştır. Hatta 2008 yılında kongre ve sempozyumlarda sunulan bildirilerin başlıkları da Asker’in bu eserinde gösterilmiştir. 2011 yılında ilmi çalışmalarından dolayı yılın ilim adamı seçilmiştir.

Ramiz Asker’in kaleminden pek çok monografi ve ilmi makale çıkmıştır. Asker, Azerbaycan’da ilk defa, Kutadgu Bilig ve Dîvânü Lügâti’t-Türk eserlerini incelemiş, bu eserler hakkında tezler, kitaplar hazırlamıştır. Usta bir mütercim olan Ramiz Asker Rusça, Almanca, Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Gagavuz Türkçesinden 40 civarında eser tercüme etmiştir.

Faruk Sümer’in Oğuzlar, Baheddin Ögel’in Türk Mitolojisi, Zaireddin Muhammed Babür’ün Babürname kitaplarını, Sultan Hüseyin Baykara, Babür ve Mihri Hatun’un divanlarını, Azadi’nin, Andelib’in, Mahdumkulu’nun, Molla Nefes’in, Abdullah Tukay’ın, Ali Akbaş’ın, Oraz Yağmur’un, Todur Zanet’in, Robert Minnulin’in seçilmiş eserleri bunlardan bazılarıdır. Asker’in Moğolların Gizli Tarihi, Türk Edebiyatı Tarihi, Özbek ve Türkmen Şiirleri Antolojisi gibi çevirileri okuyucular tarafından ilgiyle karşılanmıştır.

Ramiz Asker tercümeleri ve araştırmaları dolayısıyla Türkiye’de Türk Dünyasına Hizmet, Özbekistan’da Uluslararası Babür, Ukrayna’da Uluslararası Bekir Çobanzade, Türkmenistan’da Uluslararası Altın Asır, Kırgızistan’da Toktogul madalyası ödülleriyle layık görülmüştür. Kasım

Amanjolov'un şiirlerini Kazak Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine tercüme etmiş, Kazakistan Devleti bu çalışmaları vesilesiyle Asker'e Kasım Amanjolov Hatıra Madalyasını layık görmüştür. Abdullah Tukay'ın eserlerinin tercümesi için Tatar Kültürüne Hizmet ödülünü almıştır.

Ramiz Asker, gazetecilik alanında Altın Kalem, Hasan Bey Zerdabi, Humay Millî ödüllerini, Türkiye'nin Yeni Orhun, Kuveyt'in İslama Hizmet ödüllerini almıştır. Özbekistan'ın Nevai kentinin Fahri Hemşerisi seçilen Ramiz Aker, Uluslararası Basın Enstitüsü (İPİ, Viyana) ve Avrasya Yazarlar Birliği (Ankara) üyesidir. Türkiye, ABD, Rusya, Almanya, Çin, Orta Asya, Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkasya'da düzenlenen 50'den fazla uluslararası sempozyum ve konferansa katılan Ramiz Asker, Azerbaycan'da ve yurt dışında yayımlanan 1500 civarındaki makale ve yazının müellifidir. Evli ve üç çocuk babası olan Ramiz Asker, Rusça, Almanca ve Ermenice bilmektedir.

PROF. DR. RAMİZ ASKER'İN ESERLERİNDEN SEÇMELER

Telif Kitapları

1. R. Asker, *İklimden İklime, Takvimden Takvime*. Araştırma, Bakü: Işık, 1987, 104 s.
2. R. Asker, *Kutadgu Bilig. Araştırma-Monografi*, Bakü: Elm, 2003, 320 s.
3. R. Asker, *M. K. Atatürk TBMM'in Banisidir*, Bakü: Milli Meclis Matb., 2003, 26 s.
4. R. Asker, *Kaşgarlı Mahmut ve O'nun Divanü Lugat-it-Türk Eseri*. Araştırma, Bakü: MBM, 2008, 432 s.
5. R. Asker, *Kaşgarlı Mahmud'un 1000 Yıllık Jübilesine 1000 Bibliyografik Gösterge*. Araştırma, Bakü: MBM, 2008, 96 s.
6. R. Asker, *Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk Eseri Üzre Bibliyografik ve Grammatikal Gösterge*. Araştırma, Bakü: MBM, 2008, 192 s.
7. R. Asker, *Kaşgarlı Mahmut ve O'nun Divanü Lugat-it-Türk Eseri*. Araştırma, Bakü: MBM, 2008, 532 s.
8. R. Asker, *Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk Eserinin Tedrisi*, Bakü: MBM, 2010, 192 s.
9. R. Asker, *Türk Halkları Edebiyatı*. Araştırma, Bakü: MBM, 2011, 320 s.
10. R. Asker, *Orhon Abideleri*. Araştırma, Bakü: Elm ve Tahsil, 2012, 272 s.
11. R. Asker, *Kutadgu Bilig Bibliyografyası*. Araştırma, Bakü, BXQR, 2016, 192 s.

12. R. Asker, *Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü: 2016, 280 s.
13. R. Asker, N. Asker, *Kitab-ı Dede Korkut Bibliyografyası*. Araştırma, 1.Cilt. Bakü: BXQR, 2017, 624 s.
14. R. Asker, N. Asker, *Kitab-ı Dede Korkut Bibliyografyası*. Araştırma, 2.Cilt. Bakü: BXQR, 2017, 336 s.
15. R. Asker, *Yusuf Balasaguni ve Kutadgu Bilig Bibliyografyası*. Araştırma, Bakü, BXQR, 2017, 356 s.
16. R. Asker, *Kutadgu Bilig Hikmetleri*. Araştırma, Bakü, BXQR, 2017, 192 s.

Çeviri Kitaplar

1. *Azerbaycan Masalları*. Türkiye Türkçesine Çeviri. Bakü: Yazıcı, 1982, 196 s.
2. M. B. Mehmedzade. *Milli Azerbaycan Harekatı*. Türkçeden Çeviri. Bakü: Nicat, 1991, 248 s.
3. Faruk Sümer. *Oğuzlar*. Türkçeden Çeviri. Bakü: Yazıcı, 1992, 432 s.
4. Yusuf Balasagunlu. *Kutadgu Bilig*. Meali, Eski Türkçeden Çeviri. Bakü: Azərneşir, 1994, 492 s.
5. Murat Taki. *Hayatım*. Türkçeden Çeviri. Bakü: Oka Ofset, 1998, 92 s.
6. Erik Fichtelius. *Gazeteciliğin On Altın Kuralı*. Rusçadan Çeviri. Bakü: AJB, 2002, 192 s.
7. Bahattin Ögel. *Türk Mitolojisi*. Türkçeden Çeviri. Bakü: Seda, 2004, 1.cilt, 626 s.
8. Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lugati't-Türk*. Eski Türkçeden Çeviri. Bakü: Ozan, 2006, 1.cilt, 512 s.
9. Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lugati't-Türk*. Eski Türkçeden Çeviri. Bakü: Ozan, 2006, 2.cilt, 400 s.
10. Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lugati't-Türk*. Eski Türkçeden Çeviri. Bakü: Ozan, 2006, 3.cilt, 400 s.
11. Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lugati't-Türk*. Eski Türkçeden Çeviri. Bakü: Ozan, 2006, 4.cilt, 752 s.
12. N. Ozerov. *İlham Aliyev: Ben Azerbaycanıma İnanıram*. Rusçadan Çeviri. Bakü: Azərneşir, 2007, 376 s.
13. Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lugati't-Türk*. Rusçaya Çeviri. Bakü: MBM, 2009, 1.cilt, 512 s.
14. Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lugati't-Türk*. Rusçaya Çeviri. Bakü: MBM, 2009, 2.cilt, 400 s.

15. Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lugati't-Türk*. Rusçaya Çeviri. Bakü: MBM, 2009, 3.cilt, 492 s.
16. Oraz Yağmur. *Karabağlı Ananın Ağısı*. Türkmenceden Çeviri. Bakü: MBM, 2009, 84 s.
17. *XX Asır Özbek Şiiri Antolojisi*. Özbekçeden Çeviri. Bakü: MBM, 2009, 96 s.
18. Molla Nefes. *Bu Mekana Gelmişim*. Türkmenceden Çeviri. Bakü: MBM, 2010, 160 s.
19. Molla Nefes. *Seçilmiş Eserleri*. Türkmenceden Çeviri. Bakü: MBM, 2010, 240 s.
20. Todur Zanet. *Ana Dilim*. Gagauzcadan Çeviri. Bakü: MBM, 2010, 104 s.
21. Mahtumkulu Feragi. *Seçilmiş Eserleri*. Türkmenceden Çeviri. Bakü: MBM, 2010, 448 s.
22. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Türkçeden Çeviri, Bakü: MBM, 2010, 602 s. 1. cilt.
23. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Türkçeden Çeviri. Bakü: MBM, 2010, 658 s. 2. cilt.
24. Nurmammed Andalib. *Şiirler. Poemler. Destanlar*. Türkmenceden Çeviri. Bakü: MBM, 2011, 292 s.
25. Zahuriddin Muhammed Babur. *Seçilmiş Eserler*. Çağataycadan Çeviri. Bakü: MBM, 2011, 328 s.
26. Sultan Hüseyin Baykara. *Divan*. Çağataycadan Çeviri. Bakü: MBM, 2011, 248s.
27. Abdulla Tukay. *Milletim*. Tatarcadan Çeviri. Bakü: MBM, 2011, 268 s.
28. Abdulla Tukay. *Seçilmiş Eserleri*. Tatarcadan Çeviri. Bakü: Nağıl Evi, 2011, 268 s.
29. Mihri Hatun. *Divan*. Türkçeden Çeviri. Bakü: MBM, 2011, 368 s.
30. Zahuriddin Muhammed Babur. *Baburname*. Çağataycadan Çeviri. Bakü: BXQR, 2011, 432 s.+ 32 s. renkli miniyatür.
31. Gurbangulu Berdimuhammedov. *Ahalteke Atı*. Türkmenceden Çeviri. Bakü: CBS, 2011, 232 s.
32. *Türkmen Şiiri Antolojisi (XVII-XIX yy.)*, Türkmenceden Çeviri. Bakü: 2011, MBM, 400 s.
33. Abdulla Şahbende. *Seçilmiş Eserleri*, Türkmenceden Çeviri. Bakü: MBM, 2011, 6,5 ç/v, 104 s.
34. Türkmen Muammaları, *Atışmaları ve Vücutnameleri*, Türkmenceden Çeviri. Bakü: MBM, 2011, 128 s.

35. *Moğolların Gizli Tarihi*. Türkçeden, Rusçadan, Almandan Çeviri. Bakü: MBM, 2011, 360 s.
36. Ali Akbaş. *Seçilmiş Şeirleri*. Türkçeden Çeviri. Bakü: Elm ve Tahsil, 2011, 150 s.
37. Bekir Çobanzade. *Seçilmiş Şeirleri*. Kırım-Tatarcadan Çeviri. Bakü: Nurlan, 2011, 160 s.
38. Bekir Çobanzade. *Seçilmiş Bedii Eserleri*. Kırım-Tatarcadan Çeviri. Bakü: BXQR, 2012, 240 s.
39. Dövlətməmməd Azadi. *Seçilmiş Eserleri*. Türkməncədən Çeviri. Bakü: Nurlan, 2012, 264 s.
40. Faruk Sümer. *Oğuzlar (Türkmenler)*. Türkçeden Çeviri. Bakü: BXQR, 2013, 456 s.
41. *Toktogul*. Kırgızcadan Çeviri. Eskişehir: 2014, 320 s.
42. *Kız Jibek*, Kazakçadan Çeviri. Bakü: BXQR, 2016, 244 s.
43. Recep Albayrak. *Türklerin İranı*. Türkçeden Çeviri. 1. Cilt. Bakü: Mütercim, 2016, 628 s.
44. Recep Albayrak. *Türklerin İranı*. Türkçeden Çeviri. 2. Cilt. Bakü: Mütercim, 2016, 628 s.
45. İbrahim Kafesoğlu. *Türk Milli Kültürü*. Türkçeden Çeviri. Bakü: BXQR, 2017, 448 s.
46. Osman Turan. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. Türkçeden Çeviri. Bakü: BXQR: 2017, 556 s.

Makale ve Bildiriler:

1. R. Asker, “Azerbaycanda Orhon-Yenisey Yazıtlarının İncelenmesi Tarihinden Bazı Sayfalar”, *Tyurkskaya Runika: Yazık, İstoriya, Kultura. M/N Nauçnaya Konferentsiya* (G. Kızıl, 10-11 İyulya 2013 g.), s. 60-63.
2. R. Asker, “Azerbaycanda Orhon-Yenisey Abidelerinin Tetkiki Tarihi”, *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: 2010, s. 28-30.
3. R. Asker, “Azərbaycanda Azərbaycan Dili ilə Digər Dillər Arasında Gerçəkləşdirilən Tərcümə və Nəşr Çalışmaları və Qarşılaşılan Problemlər”, *Yalova Simpoziumunun Materialları*, Ankara: 2011, s. 34-41.
4. R. Asker, “Babur və Azərbaycan”, *Əndican Simpoziumunun Materialları*, Əndican: 2011, s. 19-20.
5. R. Asker, Bahaeddin Ögel we Türk Mifologiyasy”, *Oguznama-Tarihi we Medeni Çeşme Hökmünde*, Aşgabat: 2010, s. 108-109.

6. R. Asker, "Bekir Çobanzadenin Şiiri ve Nesri", *Sbornik Materialov Krimskoy M/N Tyurkkologičeskoy Konferentsii*, Белогорск, 23-25 мая 2012 г., c. 20-31.
7. R. Asker, "Bir Qadının Qəlbi ve Qələmi", *Mehri Xatun. Divan*, Bakı: MBM, 2011, s. 3-12.
8. R. Asker, "Böyük Tatar Şairi Abdulla Tukay", *Qabdulla Tukay Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığında*, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 241-251.
9. R. Asker, "Böyük Türkmən Şairi Molla Nəfəs", *Molla Nəfəs. Bu Məkana Gəlmişəm*, Bakı: MBM, 2010, s.3-10.
10. R. Asker, "Böyük Türkmən Şairi Nurməhəmməd. Əndəlib", *Əndəlib.Şeirlər. Dastanlar. Poemalar*. Bakı: MBM: 2011, s.3-12.
11. R. Asker, "Böyük Türkmən Şairi Mahtumkulu Firaki", *TÜRKSOY Dergisi*, 2011, S.I, s. 45-52.
12. R. Asker, "Dahi Dilçinin 1000 illik Yubileyi", *Filologiya Məsələləri*, 2009, No I, s. 3-8.
13. R. Asker, "Divanü Lugat-it-Türk İstatistikləri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2008-2009, Kaşgarlı Özel Sayısı, s. 86-98.
14. R. Asker, "Divanü Lüğat-it-Türk"ü Zikr Edən Mənbələr", *Filologiya məsələləri*, 2007, No 8, s.161-165.
15. R. Asker, "Divanü Lüğat-it-Türk"ün Dəyəri", *Filologiya məsələləri*, 2008, No 2, s.75-83.
16. R. Asker, "Divanü Lüğat-it-Türk"ün Azərbaycanda Tetkiki Tarixindən", *Kardeş Kalemler*, Eylül 2008, s. 43-46.
17. R. Asker, "Divanü Lugat-it-Türk'ün Basılmış ve Basılmamış Çevirileri", *Kaşgarlı ve Türk Dünyasının Dili, Edebiyatı, Kültürü ve Tarihi*, Bişkek: 2007, s. 234-337.
18. R. Asker, "Divanü Lüğat-it-Türk"ün Quruluşu", *AŞXƏT*, XXIV, 2007, s.24-32.
19. R. Asker, "Divanü Lüğat-it-Türk"ün Tapılması Tarixçəsi", *Elmi Axtarışlar Jurnalı*, XXXIII, Bakı: 2007, s.46-49.
20. R. Asker, "Divanü Lüğat-it-Türk"ün Tədqiqi Tarixi", *Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə*, Bakı: 2007, s. 509-518.
21. R. Asker, "Divanü Lüğat-it-Türk"ün Yazıldığı Dövr və Mühit", *Filologiya Məsələləri*, 2007, No 6, s. 345-354.
21. R. Asker, "DLT-də İsmi Hal Kateqoriyası", *Dil və Ədəbiyyat Jurnalı*, 2008, No 1, s. 73-76.
23. R. Asker, "DLT-də Köməkçi Nitq Hissələri", *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri*, 2008, No 2, s. 71-77.

24. R. Asker, "DLT-də Say", *Filologiya Məsələləri*, 2008, No 2, s. 229-237.
25. R. Asker, "DLT'nin DTS'de Yansıması", *Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi İCANAS-38*, Ankara: 2007, s. 9-10.
26. R. Asker, "Kaşgarlı Mahmut 11. Yüzyıl Musikisi Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VIII-1, İzmir: 2008, s. 31-34.
27. R. Asker, "Kutadgu Bilig'de Devlet Yöneticileri", *Beynəlxalq Konfransın Materialları*, Bakı: 2003, s. 288-291.
28. R. Asker, "Kutadgu Bilig'le İlgili Yanlış Yorumlar", *Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan*, İstanbul: 2003, s. 117-123.
29. R. Asker, "Great Turkmen Poet Nurmammed Andalib", *Daşoğuz Simpoziumunun Materialları*, Aşqabad: 2011, s. 83.
30. R. Asker, "Qutadğu Bilig" Poemasının Leksikası", *Dədə Qorqud Topluğu*, 2002, No 2, s. 34-36.
31. R. Asker, "Qutadğu Bilig": Türk Ədəbiyyatında Mövqeyi", *Dədə Qorqud Jurnalı*, 2003, No 2, s. 40-46.
32. R. Asker, "Qutadğu Bilig" də İsmi Kəmiyyət Kategoriyası", *Bakı Universitetinin Elmi Əsərləri*, 2002, No 4, s. 28-32.
33. R. Asker, "Mahmud Kaşğari and his Divanu Lugat at Turc", *A. İmanquliyevanın 70 İllyinə Həsr Olunmuş Konfransın Materialları*, Bakı: BDU nəşri, 2009, s. 161-162.
34. R. Asker, "Mahmud Kaşğari və Onun "Divanü Lüğat-it-Türk" Əsərin (Azərbaycanca Nəşrinə Ön söz)", *Mahmud Kaşğari. Divanü Lüğat-it-Türk*, Bakı: Ozan, 2006, I cild, s. 8-52.
35. R. Asker, "Miskin Qılınc", *Türkmən Şeiri Antologiyası*, Bakı: MBM, 2011, s. 357.
36. R. Asker, Mollanepesin "Bu Mekana Gelmişəm" Poemasının Kebir Şahyranə Ayratynlyklary", *Mollanepes we XIX Asyr Türkmen Durmuşy*, Aşqabat: 2010, s. 44-45.
37. R. Asker, "Oraz Yağmur", *Türk Xalqları Ədəbiyyatı Oçerkləri*, Bakı: MBM, 2011, s. 279-282.
38. R. Asker, "Prof. Dr. Bahəddin Ögəl. Şəxsiyyəti və Əsərləri", *Türk Mifologiyası*, Bakı: Səda, 2004, I cild, s. 3-17.
39. R. Asker, "Prof. Dr. Faruq Sümər: Həyatı, Şəxsiyyəti, Əsərləri", *Faruq Sümər. Oğuzlar (Türkmənlər)*, Bakı: BXQR, 2013, s.3-11.
40. R. Asker, "Selcuklu Dönemi Edebiyatına Genel Bir Bakış", *Türki Dünyesi (Almanax)*, Astana: 2012, s. 634-639.
41. R. Asker, "Sultan Hüseyn Bayqara", *Türk Xalqları Ədəbiyyatı Oçerkləri*, Bakı: MBM, 2011, s. 13-27.

42. R. Asker, “Velikiy Turkmenskiy Poet Nurmuxammed”, *TÜRKSOY Dergisi*, 2011, S. 3, s. 14-20.
43. R. Asker, “Nekotoriye Osobennosti Yazıka “Divanu Lugat it-Tyurk”. Kratkiy Grammatıçeskiy Oçerk”, *Maxmud Kaşgarskiy. Divanu Lugat it-Tyurk*, Bakı: MBM, 2009, II t., c.344-396.
44. R. Asker, “Struktura “Divana”, *Maxmud Kaşgarskiy. Divanu Lugat it-Tyurk*, Bakı: MBM, 2009, I t., c.41-46.
45. R. Asker, Эпоха и Среда Написания “Дивана”, *Maxmud Kaşgarskiy. Divanu Lugat it-Tyurk*, Bakı: MBM, 2009, I t., c.14-23.

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ТЮРКОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ SHORT HISTORY OF TURCOLOGY IN AZERBAIJAN

Рамиз АСКЕР*

Резюме

Статья посвящена становлению и развитию тюркологии в Азербайджане. В ней отводится особое место первым словарям и грамматикам, написанным в стране начиная с XVII века; основоположнику русского востоковедения Мирза Казембеку; Первому тюркологическому съезду, созванному в Баку в 1926 году; научным учреждениям и ведомствам, в том числе Бакинскому государственному университету; обществу изучения и обследования Азербайджана; институту языкознания Академии наук; научным школам известных тюркологов; изучению древнетюркских памятников.

Ключевые слова: Азербайджан, тюркология, тюрколог, научная школа, памятники.

Summary

This article is about the history of the formation and development of the field of Turkology in Azerbaijan. It has studied the first dictionaries and grammar books written in the country since the 17th century, the activities of Mirza Kazembek, the founder of the Middle Eastern studies in Russia, the First Turkological Congress that took place in 1926 in Baku, and the academic institutions, including the Baku State University, The Society of the Azerbaijani Studies, the Institute of Linguistics of the Azerbaijan Academy of Sciences, the scientific schools of renowned Turkologists, and the study of ancient Turkic monuments.

Keywords: Azerbaijan, Turkology, Turkologist, scientific school, monuments.

Развитие тюркологии как науки

Тюркология является совокупностью научных гуманитарных дисциплин, изучающих языки, литературу, историю, фольклор, религию, этнографию, духовную и материальную культуру тюркских и тюркоязычных народов в прошлом, настоящем и будущем. Первые исследования в Азербайджане, которые можно условно назвать тюркологическими, относятся к XVII веку, когда появились

*Prof. Dr., Bakü Devlet Universiteti Öğretim Üyesi, Bakü-Azerbaycan.
Doctor of philology, professor, Baku State University. Baku-Azerbaijan. E-mail:
ramizasker@gmail.com

персидско-тюркские и тюркско-персидские словари, составленные местными учеными. Автором одного из них был Мехти хан Астарабади. Его весомый труд, написанный в XVII веке, включал в себя обширное введение из 170 страниц, где он описал грамматические правила азербайджанского языка, сравнивая его с персидским языком. Другой словарь, написанный Мехти Тебризи в 1794 г., состоял из предисловия, грамматического очерка и собственно словаря.

После входа Северного Азербайджана в состав России, появились ученые, оставившие неизгладимый след в области востоковедения вообще и тюркологии в частности. Среди них особое место занимает наш соотечественник Мирза Казембек (1802-1870). Он был самым известным литературоведом, лингвистом, исламоведом, историком, географом, просветителем и переводчиком не только в России, но и во всей Европе. По образному выражению В. В. Бартольда, «он был создателем русского востоковедения», а, по мнению выдающегося тюрколога академика А. Н. Кононова, Мирза Казембек «соединил в себе европейскую ученость с ученостью восточной». Он в совершенстве знал, говорил и писал на азербайджанском, татарском, турецком, арабском, персидском, русском, английском, французском, немецком и древнееврейском языках.

За свои превосходные труды по лингвистике и истории Мирза Казембек три раза был удостоен престижной премии Демидова АН России. В 1829 г. ученый перевел «Гюлистан» Сади с фарси на русский язык, а в 1842 г. «Коран» с арабского на французский язык. В 1839 г. Мирза Казембек написал «Грамматику турецко-татарского языка», а в 1846 г. «Общую грамматику турецко-татарского языка», где впервые анализировал азербайджанский язык с точки зрения европейского языкознания (Под выражением «татарский язык» он имел в виду родной азербайджанский язык). В дореволюционной России все тюркские языки, в том числе азербайджанский, именовали просто татарскими языками. В XIX-начале XX в. употреблялось также название азербайджано-татарский язык, но оно было отброшено и заменено последовательно терминами: тюркский, азербайджанско-тюркский и азербайджанский. Произведения Мирза Казембека сохраняют свою актуальность и по сей день (Əbülfəz Rəcəbli, 2007: 116-132). В истории тюркологии Мирза Казембек вторая яркая фигура после великого лингвиста, автора знаменитого произведения «Дивану лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгарского (XI в.).

После Мирза Казембека были написаны и изданы некоторые

учебники и хрестоматии для русско-татарских (азербайджанских) школ. Из них можно Мирзы Абульгасан бека Визирова (1861 г.) и «*Fənni-sərfi-türki*» («Грамматика тюркского языка») Мирза Мухаммеда Афшара. В книге Афшара (конец XIX века) даются ценные сведения о морфологии, фонетике и синтаксисе. Это первая книга, написанная на азербайджанском языке.

В 1899 г. известный писатель, политический и общественный деятель Нариман Нариманов издал свою книгу «*Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhfı*» («Краткая грамматика тюркско-азербайджанского языка»). В том же году вышла в свет другая книга Нариманова «Самоучитель татарского языка для русских». В 1902 г. вышло из печати сразу две книги по грамматике. Одна из них принадлежала перу талантливого азербайджанского писателя Султан Меджида Гани-заде. Первая публикация книги «Грамматика турецко-кавказско-азербайджанского наречия» за 20 лет выдержала шесть изданий. Последнее, исправленное и дополненное, издание вышло в 1922 г. Эта книга долгое время считалась самой лучшей среди книг, посвященных азербайджанскому языку. Вторая книга, написанная известным педагогом Ислам беком Кабуловым, называлась «Каваиди-лисани-тюрки» («Правила тюркского языка»). Тюркская интеллигенция с одобрением восприняла это издание.

Гафур Решад Мирза-заде и Мамедсадиг Ахунд-заде в совместном труде «*Rəhbəri-sərf*» («Руководство к грамматике»), который увидел свет в 1910 г., впервые рассмотрели все основные и вспомогательные части речи и дали самые простые и научные толкования им. Эта книга была переиздана в 1918 г. (Əbülfəz Rəcəbli, 2007: 132-150).

Настоящая тюркология как отрасль науки, свое начало в Азербайджане берет с 20-х годов прошлого столетия, после создания Бакинского государственного университета (1919 г.), который стал флагманом науки и образования в республике. После установления советской власти в Азербайджане (1920 г.) произошло бурное развитие во всех отраслях науки, в том числе языкознании и тюркологии. Первым делом решались вопросы практического (одновременно политического) характера, составлялись программы, подготавливались и издавались учебники и учебные пособия, открывались вузы, общеобразовательные школы и курсы по ликвидации безграмотности, создавались факультеты и кафедры тюркского (азербайджанского) языка, проводились работы по унификации орфографии, упорядочении терминологии, поднимался вопрос о переходе с арабской графики на латиницу. Однако всего этого

было не достаточно, не хватало научной базы и кадров. В связи с этим в 1923 г. в Баку было создано Общество изучения и обследования Азербайджана, которое стало главным научным учреждением страны. В его составе начали функционировать отделения истории и этнографии, чуть позже отделение тюркологии, а также комиссии и подкомиссии по литературе, языкознанию, словарям, прикладному искусству, театру, музыке и т. д., где проводились первые исследования по разным отраслям.

В Баку на работу приглашались многие известные ученые из вузов и научных учреждений России и других стран, среди которых были самые известные востоковеды, лингвисты и специалисты, как Н. Я. Марр, В. В. Бартольд, И. И. Мещанинов, А. Э. Самойлович, А. О. Маковельский, Г. Жузе, Е. Э. Бертельс, Б. Чобан-заде, А. О. Губайдуллин, М. Ф. Кепрюлю-заде и др.

В 20-е годы прошлого века появились первые научные грамматики по азербайджанскому языку, которые были написаны с позиций общетюркского языкознания. Среди них особое значение имеют «Türksə sərfi-nəhv» («Грамматика тюркского языка», 1924 г.) Исмаила Хикмета и Абдуллы Шаика, «Türk qrameri» («Тюркская грамматика», 1929 г.) Бекира Чобан-заде и Фархада Ага-заде и др.

15 сентября 1925 г. в Москве состоялось заседание востоковедов Советского Союза, где было решено созвать съезд с участием всех тюркологов страны для обсуждения перехода на латинскую графику тюркских народов. Созыв съезда был поручен Научной Ассоциации востоковедения СССР и Обществу изучения и исследования Азербайджана.

Первый Всесоюзный тюркологический съезд, созданный в Баку с 26 февраля по 6 марта 1926 г., стал важной вехой в политическом, научном и культурном плане тюрко-татарских, горских и др. народов Советского Союза. По данным мандатной комиссии, в работе съезда участвовал 131 делегат. Из них 93 тюрка и 38 представителей народов Кавказа и Средней Азии, Сибири, Поволжья, а также специалисты Академии наук СССР, Научной Ассоциации востоковедения, Украинской Академии, Закавказской Ассоциации востоковедения и персонально приглашенные тюркологи из-за рубежа, в том числе ученые из Турции (3 чел.), Германии (2 чел.), Австрии (1 чел.) и Венгрии (1 чел.). Среди делегатов была одна женщина, учительница Султанова, из Азербайджана (Стеногр. отчет, 1926: 498).

Согласно стенографическому отчету, на съезде были заслушаны и обсуждены доклады и содоклады по следующим 14-ти вопросам:

современное состояние и ближайшие задачи изучения истории, этнографии, языков тюркских народов, родственные связи тюркских языков между собой и с монгольскими, тунгусскими, фино-угорскими и яфетическими языками, система научной терминологии и терминология на тюркских языках, общие основы орфографии тюркских языков, основы построения алфавита с точки зрения лингвистической и технической, алфавиты тюркских народов, развитие литературного языка у тюркских народов, вопросы методики преподавания тюркских языков, итоги и перспективы изучения литератур тюркских народов, организационная структура и ближайшие задачи тюркологических научных учреждений СССР, методы краеведческой работы среди тюркских народов, последние культурные достижения тюркских народов и организационные вопросы. По этим вопросам было проведено 17 заседаний, заслушано 37 докладов и содокладов. 5 из этих докладов было посвящено истории и этнографии, 2 – литературе, 7 – языкам, 7 – проблемам алфавита, 6 – орфографии, 2 – культуре, 5 – проблемам терминологии, 3 – вопросам методики преподавания (1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı, 2006: 571; Adil Babayev, 1996: 276).

Большое практическое значение из всех этих вопросов имели, главным образом, три раздела: орфография, терминология и алфавит. Неслучаен тот факт, что наибольшее количество докладов приходилось именно на эти же указанные выше три вопроса. Основным докладчиком по орфографии выступил профессор Щерба, а содокладчиками – Галимджан Ибрагимов, профессор Жирков, Рахими и Ага-заде. Профессор Азербайджанского государственного университета Бекир Чобан-заде выступил с докладом о системе научной терминологии, ученый секретарь общества изучения и обследования Азербайджана Зифельдт-Симумяги, делегаты Одабаш и Байтурсун говорили о принципах образования научной терминологии в тюркских языках. Кратко остановившись на естественной эволюции языков, Зифельдт-Симумяги указал, что в наши дни нет времени ждать развития языка, науки и литературы "естественным" путем, т.е. стихийно, а необходимо это развитие регулировать сознательной силой, государственными терминологическими комиссиями и другими научными органами, при содействии широкой общественности. Попытки реформы старого крайне несовершенного и до отказа засоренного арабскими и персидскими терминами тюркского литературного языка идут по четырем направлениям: 1) панисламисты стремятся сохранить максимально большое количество арабско-

персидских терминов; 2) европеизаторы - максимум европейских слов; 3) пантюркисты стараются навязать константинопольский литературный язык, или носятся с утопическим планом создания единого литературного языка для всего тюркоязычного мира; 4) "народники" – предлагают восстановить в литературе народный язык. Докладчик считал правильным последнее течение и предлагал "при выборе терминов, прежде всего, обращаться к народному рабоче-крестьянскому языку. В случае отсутствия элементарных терминов в народном языке, возможно заимствование из других родственных языков и наречий, как подчиняющихся тем же языковым законам". Далее возможно заимствование из европейских языков, но при этом необходимо соблюдать следующие условия: 1) заимствованное слово не должно выходить за границу определенных звуков, свойственных заимствующему языку (например, не должно заключать в себе аффриката ц); 2) в заимствуемых словах могут быть лишь такие сочетания и чередования звуков, которые свойственны заимствующему языку (например, слово не должно начинаться согласным дифтонгом); 3) заимствуемые слова должны укладываться в правила сингармонии; 4) необходимо строго сохранять общий стиль языка в интересах психофизиологической экономии сил говорящего" (Стеногр. отчет, 1926: 247).

Одним из вопросов, который привлек наиболее пристальное внимание не только тюркских народностей, населяющих СССР, но и за границей, вне всякого сомнения, являлся вопрос об алфавите. Он имел огромное культурное и общественное значение, ибо затрагивал широкие слои населения и поэтому вызывал более оживленные прения, чем другие вопросы. Вопрос этот был поставлен лишь в плоскости выяснения преимуществ латинского или арабского алфавитов.

По этому вопросу выступили профессор Яковлев, профессор Жирков, Мамед-заде, Галимджан Шараф, Ибрагимов, Рахманов, Ага-заде, Айвазов, Байтурсун, Барахов, Карачайли Ислам, Сабашкин, Иванов, Тюрякулов, Алиев и др. За исключением делегата из Татарии Галимджана Шарафа, все ораторы были против арабского письма. Сторонники латинского алфавита указали, что народы не мусульманские сравнительно легко переходят на латинский алфавит, тогда как среди мусульманских народностей этот вопрос встречает большие затруднения, так как здесь он связан с религиозными предрассудками. Было подчеркнуто, что арабский алфавит не выходит за пределы мусульманского мира, что он даже и в этих пределах

уступает территорию за территорией. Были и интересные суждения о русском алфавите: касаясь этого алфавита, говорили, что он исторически был связан с руссификаторской и миссионерской политикой при царизме. Это обстоятельство дало ему такой привкус, что большинство народов СССР, при создании своей письменности, не принимает его и, даже приняв его, отказывается от него потом.

По вопросу о системе письма, основные мысли сводились к тому, что выбор наиболее удачной графики должен определяться: а) соображениями наибольшей простоты графических движений при достаточной различимости знаков и букв; б) сознательным выбором определенной системы восполнения недостающих знаков в принятом за основу алфавите, т.е. система сочетаний, или надстрочных знаков, или новых букв и пр.; в) соображениями наибольшей экономии в смысле пространственного протяжения начертаний слов. Обсуждая чисто технические достоинства 3 главных конкурирующих между собой алфавитов (латинский, русский и арабский) участники съезда пришли к выводу, что необходимо предпочесть первый алфавит пред остальными двумя. Правда, Галимджан Шараф пытался доказать, что, арабское письмо намного экономнее, быстрее и выгоднее, чем латинский и русский алфавиты. Например, у татарских учеников арабским шрифтом скорость чтения выше в среднем на 26 %, а скорость письма выше на 32 %, чем у русских учеников (Стеногр. отчет, 1926: 284-417).

После долгих дебатов, председатель совнаркома Дагестана Коркмасов от имени делегаций Азербайджана и республик Закавказья, Узбекистана, Киргизской, Дагестанской, Туркменской, Якутской, автономных областей Северного Кавказа: Карачаевской, Балкарской, Кабардинской, Ингушской, Чеченской, Адыг-Черкесской, Осетинской, Туркмен. автономного района внес следующую резолюцию:

1. Констатируя преимущество и техническое превосходство нового тюркского (латинского) алфавита над арабским и реформированным арабским алфавитом, а также огромное культурно-историческое и прогрессивное значение нового алфавита по сравнению с арабским, вместе с тем съезд считает введение нового алфавита и метод его проведения в отдельных тюрко-татарских республиках и областях делом каждой республики и каждого народа.

2. В связи с этим, съезд констатирует факт огромного положительного значения, заключающегося во введении Азербайджаном, областями и республиками СССР (Якутией, Ингушетией, Карачаево-Черкесской, Кабардинской, Балкарской и

Осетией) нового тюрко-латинского алфавита. Отмечая и горячо приветствуя огромную положительную работу, проделанную означенными областями и республиками СССР в области введения нового тюркского (латинского) алфавита, съезд рекомендует всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана и других областей и республик СССР для возможного проведения этого у себя.

За резолюцию Коркмасова (за латинский алфавит) голосовал 101 делегат, за резолюцию Шарафа (за арабский алфавит) 7 делегатов, 9 делегатов воздержались (Стеногр. отчет, 1926: 417-419). Воздержались русские ученые, которые считали себя не компетентными принимать участие при вынесении окончательного решения по этому вопросу, являющемуся делом самих тюрко-татарских народов. Так принималось решение, имеющее колоссальное революционно-историческое значение для всего мусульманского Востока.

Съезд после себя не оставил никакого выборного органа и ограничился тем, что рекомендовал всем тюркским республикам и областям организовать на местах Тюркологические Комитеты для сбора и систематизирования материалов по тюркологии, учета и хранения рукописей, изучения местных говоров и диалектов и т.д. Комитеты должны постоянно поддерживать между собой связь и производить обмен печатными изданиями. Съезд признал желательным переиздание ставшего библиографической редкостью пока единственного в своем роде словаря тюркских наречий Радлова.

Что касается второго Всесоюзного тюркологического съезда, то съезд высказался за созыв его не позже, чем через 2 года, в Узбекистане, в г. Самарканде.

В заключение необходимо сказать пару слов об огромном культурно-историческом значении, которое имел съезд не только для тюрко-татарских народов, населяющих СССР, но и для соседних мусульманских стран, а также для всего научного мира, которому, как это подчеркнул в своей приветственной речи председатель ЦИК Союза ССР Газанфар Мусабеков "предоставляется возможность подытожить результаты работ за ряд лет и наметить дальнейшие пути развития тюркологии". Историческое значение съезда заключалось в том, что впервые представители тюрко-татарских народностей имели возможность встретиться на своем съезде и разрешить наболевшие вопросы. "В великое дело создания нового освобожденного человечества, говорил председатель организационной комиссии по созыву съезда и председатель ЦИК Азербайджана Самедага Агамали-

оглы, съезд, несомненно, внесет свою лепту. Ведь, дать верную научную основу культурному развитию многомиллионных народов на рубеже Востока, того Востока, где большая часть человечества, находится под ярмом иностранного гнета и собственных предрассудков, это значит – потрясти этот самый Восток". Известный тюркский ученый, профессор Чобан-заде, один из наиболее активных участников съезда, писал: "Главное значение съезда следующее: тюркология, служившая до сих пор в руках западных империалистов, пользовавшихся темнотой Востока, орудием эксплуатации и колонизаторской политики, отныне станет ценным результатом мышления честных и серьезных людей, совместно работающих над самыми неведомыми и вместе с тем интересными документами истории цивилизации человечества. Съезд тюркологов является новым шагом к интернационализму, соединяющим отсталую часть человечества с лучшей частью современной цивилизации и займет место в истории человеческой культуры.... С принятием нового алфавита тюркские народы вошли в культурную семью европейцев. Обладая европейскими средствами фиксирования передачи мысли, тюрко-татарские народы признаны будут играть роль передатчика культурно-революционных идей СССР на Востоке" (Барахов, 1926: 37-50).

Съезд рекомендовал использовать опыт Азербайджана по латинизации в других республиках и областях Союза. Для этого создали Всесоюзный Центральный комитет нового тюркского алфавита (ВЦК НТА). С этого момента начинается этап организованного и широкого движения за латинизацию письменности тюркских народов, применявших главным образом арабский алфавит. В построении алфавита впервые выдвигается лозунг унификации", то есть графического и фонетического объединения отдельных национальных алфавитов. Первый пленум ВЦК НТА (Баку, 1927 год) принимал проект унифицированного нового тюркского алфавита из 34 букв, с вводимыми по мере надобности добавочными знаками для отдельных языков.

7 августа 1929 года постановлением ЦИК и СНК СССР "О новом латинизированном алфавите народов арабской письменности Союза СССР" переходу на латиницу придан официальный статус. Начался переход на новый алфавит газет и журналов, издательств, учебных заведений. С 1930 года наступает новый этап латинизации, происходит развитие национальных литературных языков, создание новой терминологии, упорядочение орфографии и овладение различными

видами техники (полиграфия, машинопись, телеграф, национальная стенография). Кроме технических удобств применения письма, для Советского государства был важен политический аспект – разрыв общества с традиционной исламской культурой, которую символизировала арабская графика, проведение политики массовой атеизации страны. Латинизация алфавита в СССР не могла не отразиться на латинизационном движении и за рубежом.

В 1928 г. под несомненным влиянием успехов латинизации в Азербайджане перешли с арабского на латинский алфавит Турецкая Республика (Bilal, 1992: 486+87; İsayeva, 2000). В 1930 г. Тувинская Народная Республика тоже перешла на латинскую графику.

Спустя некоторое время латинская графика перестала удовлетворять советское руководство, перешедшее к реализации политики ускоренного сближения и слияния народов. В русле этой политики был перевод всех языков народов СССР на письменность на основе кириллицы. Суть этой политики ясно выразил один из разработчиков этой реформы: "С ростом культурного уровня народов СССР латинизированный алфавит перестал удовлетворять потребности развития языков. Он не обеспечивал всех условий к сближению с культурой великого русского народа". После решения ЦК ВКП(б) и СНК СССР в начале 1939 года в течение трех месяцев осуществлен полный переход на кириллицу.

После распада СССР в 1991 г. во всех бывших тюркских республиках Советского Союза началось движение за восстановление латинского алфавита. В настоящее время на латинский алфавит перешли Азербайджан, Узбекистан и Туркменистан. Казахстан и Киргизия намерены сделать это поэтапно, а автономные тюркские единицы Российской Федерации не в состоянии сделать этого из-за вето президента России.

В 1929 г. Общество исследования и изучения Азербайджана было реорганизовано в Азербайджанский научно-исследовательский институт (НИИ) с отделениями точных и гуманитарных наук, в том числе истории и этнографии, языкознания и литературы, искусства и философии, государства и права, а также советского и зарубежного Востока.

К концу 1932 г. в Азербайджане уже функционировало около 30-ти научных учреждений и свыше 10-ти вузов, где работали около 800 научных работников, в том числе 87 профессоров и 138 доцентов, среди которых были известные тюркологи, литературоведы, языковеды и культурологи. В том же году было решено на базе НИИ учредить

Азербайджанское отделение Закавказского филиала АН СССР, которое в 1935 г. стало филиалом АН, а в 1945 г. превратилось в самостоятельную академию наук страны. В 2001 году она приобрела статус «Национальной Академии Наук Азербайджана» (НАНА), в институтах и подразделениях которой трудятся свыше 10 тысяч сотрудников, в том числе 4939 научных работников, 560 докторов наук, 2046 докторов философии. НАНА имеет 74 действительных членов-академиков и 119 членов-корреспондентов (www.science.gov.az; Babayev, 2006: 364).

В 1932 году на базе Азербайджанского научно-исследовательского института создан институт языковедения, литературы и искусства. В 1945 году создан независимый институт языкознания. В 1951 году институт языкознания объединился с институтом литературы и в сентябре 1969 года снова стал независимым. С 1973 года институт языкознания носит имя выдающегося азербайджанского поэта Насими.

В настоящее время в институте языкознания функционируют отделы современного азербайджанского языка, истории языка и диалектологии, теоретической лингвистики, прикладной лингвистики, тюркских языков, индоевропейский отдел, древних языков и культур, социолингвистики и языковой политики, компьютерной лингвистики и отдел мониторинга. Помимо этого в структуру института входят редакции журналов «Тюркология» и «Известия института языкознания».

За последние годы в институте подготовлены к печати и изданы фундаментальные исследования: монография «История азербайджанского языка» (в 3-х томах), «История азербайджанского языка» (в 2-х томах), «Азербайджанский диалектический словарь» (в 2-х томах), «Толковый словарь азербайджанского языка» (в 3-х томах), «Орфографический словарь азербайджанского языка», «Вопросы историко-сравнительной лексикологии тюркских языков» (в 3-х томах), многие отраслевые словари.

Основные тюркологические исследования, проведенные в системе академии наук республики, печатаются на страницах журнала «Тюркология», назвавшегося ранее «Советская тюркология». По данным переписи населения СССР в 1959 г. в Советском Союзе проживало 23 тюркских народа (в целом около 25 миллионов человек): азербайджанцы, узбеки, казахи, киргизы, туркмены, татары, башкиры, чувашы, якуты, кумыки, тувинцы, карачаевцы, балкарцы, турки, ногайцы, хакасы, алтайцы, гагаузы, крымские татары, уйгуры,

каракалпаки, тофалары, караимы. Количество тюркских языков определяется по-разному. Так, в коллективной монографии, изданной АН СССР в 1966 г., указано 23 живых языка; в монографии Н.А. Баскакова 27 живых и 12 мертвых языков. В новейшей коллективной монографии «Тюркские языки», изданной институтом языкознания РАН в серии «Языки мира» в 1997 г., отмечено 39 живых и 15 мертвых тюркских языков. По количеству населения турки занимали второе место в стране после восточных славян. В разных республиках и областях Советского Союза работали высококвалифицированные специалисты, исследовавшие внутренние закономерности и специфические стороны тюркских языков, литературы, фольклора, истории, этнографии и другие важные отрасли тюркской культуры, способные решать многие сложные вопросы теории и практики тюркской филологической науки. Однако у них не было общего печатного органа или же научно-теоретического издания, вокруг которого можно было вести диалог и обмениваться мыслями. В такой ситуации эти исследования не выходили на всесоюзную арену, оставаясь в рамках республик и областей, на страницах местных журналов и сборников.

В целях дальнейшего развития советской тюркологии президиум АН СССР вынес постановление об издании всесоюзного научно-теоретического журнала, который был призван объединить силы ученых, обеспечить широкий обмен идеями, опытом, результатами исследований и таким образом содействовать более успешному развитию тюркской филологии. После долгих обсуждений было принято решение об издании в Баку в институте языкознания АН Азербайджана специального журнала под названием «Советская тюркология». Столица Азербайджана была выбрана не случайно, она была одним из известных тюркологических центров Советского Союза, здесь был проведен Первый Всесоюзный тюркологический съезд в 1926 г., Баку имел сильный научный потенциал и богатый опыт проведения разных научных мероприятий. А когда шел разговор о главном редакторе, то по предложению председателя комитета тюркологов СССР А. Н. Кононова и академ-секретаря сектора литературы и языка АН СССР М. Храбченко на этот пост была выдвинута кандидатура директора института языкознания академика М. Ширалиева. Со времени основания журнала и до июля 1987 года его главным редактором был всемирно признанный учёный-тюрколог М. Ширалиев.

Первый номер журнала вышел в свет в апреле 1970 г. и скоро стал научным журналом международного уровня. Помещаемые в журнале статьи посвящались разным вопросам тюркской филологии. Журнал публиковал статьи по грамматике тюркских языков, по проблемам теории и методологии тюркского языкознания, по вопросам нормализации литературных языков (совершенствование алфавитов и орфографии, установление норм орфоэпии, разработка принципов терминологии и т. п.), освещал пути развития литератур тюркских народов, изучение классических и современных тюркских литератур, их поэтики, стилистики, языка и теории перевода, а также комплекс вопросов, связанных с исследованием различных фольклорных жанров и особенно эпических сказаний тюркоязычных народов.

Журнал был рассчитан на научных работников, преподавателей, аспирантов, докторантов и всех интересующихся вопросами тюркской филологии. Периодичность журнала была 6 номеров в год. Уже с первых номеров «Советская тюркология» получила репутацию одного из лучших научно-теоретических тюркологических журналов мира. Широта проблем нашла отражение в следующих постоянных рубриках журнала: «Структура и история языка», «Языковые связи», «Вопросы фольклористики и литературоведения», «Ономастика», «Дискуссии и обсуждения», «История отечественной тюркологии», «Сообщения и обзоры», «Рецензии», «Научная жизнь», «Персоналия», «Хроника» и т.п.

В 1987-1993 гг. главным редактором журнала был выдающийся тюрколог, член-корреспондент АН СССР Э.Р.Тенишев (1921-2004). В разные годы в состав его редколлегии входили такие известные учёные, как Г. А. Абдурахманов, П. А. Азимов, Н. А. Баскаков, М. А. Дадашзаде, Г. И. Ломидзе, М. З. Закиев, С. Н. Иванов, С. К. Кенесбаев, А. Н. Кононов, Н. И. Конрад, Х. Г. Короглы, Э. Р. Тенишев, Б. Ч. Чарыяров, К. Яшен и др.

После распада Советского Союза в 1992 году правопреемником журнала «Советская тюркология» стал научный журнал «Тюркология», учредителями которого тогда были академии наук Азербайджана, Башкортостана, Казахстана, Кыргызстана, России, Татарстана, Туркменистана и Узбекистана. Решением Президиума Академии наук Азербайджана от 16 января 1993 года учредителем международного научного журнала «Тюркология» стала Академия наук Азербайджана, а его издателем институт языкознания им. Насими.

Из-за материальных затруднений в 1993 г. издание журнала «Тюркология» было приостановлено, а в 1994 г. при помощи одного мецената выпущено всего 4 номера. В 1995 г. не вышло ни одного номера, в 1996 г. – издано опять 4 номера, в 1997-1998 гг. не опубликовано ни одного номера. С 1999 г. издание журнала финансируется государством.

С января 1993 г. до 2014 г. главным редактором «Тюркологии» являлся академик А.Ахундов. В этот период были изменены состав редколлегии и рубрики журнала. Членами редколлегии являются: академики НАНА – К. Абдуллаев, И. Габиббейли, А. Гулиев, Т. Керимли, Н. Джафаров, М. Иманов, член-корреспондент – Г. Бахшалиева, доктора филологических наук, профессора Э. Азизов, А. Мамедов, Н. Худиев, международными консультантами являются такие видные ученые, как Чонг Жин Ох (Южная Корея), Ф. Ганиев (Татарстан), И. Кормушин (Россия), К. Конкабаев (Киргизия), Хаяси Тоору (Япония), М. Мусаоглы (Турция), М. Соегов (Туркменистан), Х. Ш. Акалын (Турция), Т. Меликов (Россия), В. Каранфил (Молдова). С 2014 г. главным редактором журнала «Тюркологии» стал академик Т. Гаджиев, который одновременно стал директором института языкознания.

В настоящее время журнал публикует статьи на азербайджанском, турецком, английском и русском языках. «Тюркология» продолжает отражать достижения мировой тюркологической науки. Журнал снискал доверие тюркологов, живущих в разных уголках мира. На его страницах выступили десятки авторов из дальнего и ближнего зарубежья (США, Франции, Германии, Турции, Ирана, Польши, Венгрии, Болгарии, а также России, Украины, Туркменистана, Казахстана, Узбекистана, Молдовы).

Фундаментальная библиотека Национальной Академии Наук Азербайджана осуществляет международный книгообмен. Каждый номер журнала «Тюркология» распространяется за рубежом в количестве 50 экземпляров. Все номера журнала «Тюркология» представлены в центральных научных библиотеках Азербайджана. В рамках международного книгообмена Фундаментальная библиотека НАН Азербайджана отправляет журнал в центральные библиотеки городов и университетов Боснии, Болгарии, Венгрии, Польши, Румынии, Германии, Финляндии, Франции, Италии, Японии, США, Турции, России, Беларуси, Украины, Казахстана, Узбекистана, Туркменистана, Киргизии. Журнал входит в список научных журналов

ВАК Азербайджана, в которых должны публиковаться основные научные результаты диссертаций на соискание ученых степеней докторов наук и докторов философии.

Можно сказать, что журналы «Советская тюркология» и «Тюркология» сыграли исключительно положительную роль в развитии не только азербайджанской, но всей советской, а также мировой тюркологии. Сегодня журнал «Тюркология» достойно продолжает эту благородную миссию и сохраняет свой высокий научно-теоретический статус во всем мире (Nailə Əskər, 2014: 49-57).

Научные школы

В истории азербайджанской тюркологии были выдающиеся личности, однако у многих из них нет или не сформировалось научной школы по ряду причин. Первая причина тому политические репрессии 30-х годов. В те годы были уничтожены, сосланы или арестованы все знаменитые лингвисты, из-за чего прервались научные связи между поколениями. Было опасно продолжать научные дела и развивать идеи своих опальных руководителей или наставников, даже называть имена и цитировать их труды. Многие даже вынуждены были отречься от них. Потом была Великая отечественная война 1941-45 гг., которая отводила все на второй план. До реабилитации репрессированных ученых пришлось ждать до начала 60-х годов. И после этого ни у кого не было доверия к советской власти, которая уничтожила всех делегатов-тюрков, принявших участие на работе Первого тюркологического съезда (1926 г.) за исключением Самедаги Агамалиоглы (1867-1930). Только он умер естественной смертью. Среди репрессированных ученых были русский Самойлович и эстонец Зифельд-Симумяги, а также Д. Барахов и Г. Джабиев, которые не были тюркологами. О жертвах репрессии написано несколько специальных книг (Люди и судьбы, 2003: 496; Ашнин, Алпатов, Насилов, 2002: 296; Buran, 2010: 551).

Одним из таких репрессированных лингвистов был Бекир Чобанзаде (1893-1937), основоположник азербайджанского советского языкознания, доктор филологических наук, профессор, действительный член Азербайджанского филиала АН СССР, член Парижского лингвистического общества (1935 г.). Он наш первый европейски образованный ученый, третья яркая фигура в истории тюркологии после великого лингвиста, автора знаменитого произведения «Дивану лугат

ит-тюрк» Махмуда Кашгарского (XI в.) и выдающегося ученого Мирза Казембека (XIX в.).

Бекир Чобан-заде в 1924 г. приехал из Крыма в Баку и активно участвовал в подготовке и проведении Первого тюркологического съезда. Он был деканом факультета востоковедения, зав. кафедрой тюркского языка и литературы Бакинского государственного университета, председателем комиссии по терминологии, в 1930-1935 гг. заведовал кафедрой узбекского языка в Ферганском пединституте, преподавал в Ташкентском университете, Бухарском пединституте. Написал основополагающие труды по диалектологии и грамматике тюркских языков (Тюрко-татарская диалектология, 1927; Введение в тюрко-татарское языковедение, 1924; Тюркская грамматика, 1930). В 2007 г. В Баку издано «Избранные труды» в 5-ти томах, а в 2012 г. «Избранные художественные произведения» Б. Чобан-заде.

Б. Чобан-заде сыграл важную роль в становлении таких будущих видных ученых, как М. А. Дадаш-заде, М. Гусейн-заде, А. Демирчи-заде, Ф. Гасым-заде, М. Ширалиев, А. Джафар, Г. Багиров и др., которые считали его своим учителем. В настоящее время нам известна только одна, действительно научная школа, которая была создана Б.Чобан-заде в 20-30-е годы прошлого века. Остальные являются как бы искусственными, в силу того, что тот или иной академик стоит во главе не школы, а института, отдела, кафедры, факультета или лаборатории. Поэтому в наши дни в академической среде говорят: сейчас полно крупных ученых, нет или почти нет корифеев.

Другим видным ученым был известный тюрколог узбекского происхождения Ходжаев Халид Сеид (1888-1937). После окончания Стамбульского университета он в 1918 г. приехал в Азербайджан, преподавал в средних и высших учебных заведениях Гянджи и Баку, работал в азербайджанском филиале АН СССР. Являлся одним из организаторов Первого тюркологического съезда. Свободно владел 12-ю языками. Впервые в тюркском мире перевел на азербайджанский язык словарь Махмуда Кашгарского «Дивану лугат-ит-тюрк» и был расстрелян тройкой за «национализм и пантюркизм». Он написал ценные книги по стилистике и синтаксису тюркских языков, историческую грамматику тюркских языков, сравнительную грамматику турецкого, узбекского и казахского языков и др. Некоторые из них: «Türkənin tarixi qrammatikası», «Türküstan tarixinin qısa icmalı», «Orxon abidələrinin şərhli tədqiqi». К сожалению, во время ареста ученого они

конфискованы и по всей видимости, уничтожены советскими спецслужбами.

Так получилось, что в азербайджанском языкознании развитие диалектологии, как отрасли тюркологии, связано с именем М. Ширалиева, фонетика с именем А. Ахундова, морфология – М. Гусейн-заде и Ю. Сеидова, синтаксис – А. Абдуллаева и Г. Казимова, лексикология – С. Джафарова, этногенез – Ф. Агасиоглу, общее языкознание и ономология – А. Курбанова, история языка – А. Демирчи-заде и Т. Гаджиева, древнетюркские памятники – А. Раджабли, вопросы тюркского языкознания – Ф. Зейналова.

Основные представители научных школ

Камал Абдулла (Абдуллаев, 1950) – известный ученый, языковед, писатель, драматург, общественный деятель, Заслуженный деятель науки (1999), академик НАНА, государственный советник по межнациональным вопросам, вопросам мультикультурализма и религии, в период с 2000 по 2014 год – ректор БСУ, ныне ректор Университета Языков. Работал в Институте языкознания НАНА, зав. каф. Языкознания в разных институтах. Является автором работ в области исследования древних эпосов тюркских народов. В университетах различных стран читал лекции и вел спецкурс по «Общему языкознанию», «Синтаксису текста», культурологическим аспектам дастана «Китаби Деде Коркуд». Периодически публикует научные и публицистические статьи не только в Азербайджане, но и за его пределами – в России, Турции, Франции, Бразилии и Польше.

Основные труды:

1. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: Элм, 1983, 108 с.
2. Gizli «Dədə Qorqud». Bakı: Yazıçı, 1991, 147 s.
3. Gizli «DedeKorkut» (çeviri: Kerime Üstünova). Bursa: 1995, 152 s.
4. Gizli «Dede Korkut». (çeviri: Ali Duymaz). İstanbul: 1997, 222 s.
5. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 1998, 281 s.
6. Sirriçində dastan və yaxud Gizli «Dədə Qorqud»-2. Bakı: 1999, 288 s.
7. Лекции в Бакинском славянском университете (совместно с акад. А. Х. Мирзаджанзаде). Баку: Мутарджим, 2003, 232 с.
8. Русский язык в Азербайджане: история, современность, перспективы (совместно с И. Г. Гамидовым). Баку: Китаб алеми, 2005, 552 с.
9. Тайный «Деде Коркут». Баку: Мутарджим, 2006, 346 с.

10. Parlons Azerbaïdjanais (avec Michel Malherbe). Paris: L'Harmattan, 2008, 234 p.

11. Mifdən yazıya və yaxud Gizli «Dədə Qorqud». Bakı: 2009, 376 səh.

12. Das «Nibelungenlied» und «Das Buch des Dede Korkut»: sprachwissenschaftliche Beiträge zum ersten interkulturellen Symposium in Baku, Aserbaidshan, 2009 (mit Hendrik Boeschoten, Sieglinde Hartmann, Uta Störmer-Caysa). Wiesbaden: Reichert Verlag, 2011, 182 s.

Аловсат Абдуллаев (1920–1993) – известный азербайджанский языковед, доктор филологический наук (1963), профессор (1964), лауреат государственной премии Азербайджана (1974), заслуженный деятель науки (1993). Окончил Бакинский государственный университет. Был деканом филологического факультета (1962-67), проректором (1972-76) и зав. кафедрой азербайджанского языкознания БГУ (1967-85). В основном занимался вопросами синтаксиса родного языка. Основные труды:

1. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. 4-cü hissə. Dərs vəsaiti. Bakı: Azər nəşr, 1972, 476 s.

2. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. 2-ci nəşri. Bakı: Maarif, 1985, 464 s.

Фирудин Агасиоглу (Джалилов, 1947) – известный языковед и тюрколог, доктор филологических наук, профессор в молодости изучал этимологию и морфологию, последние времена занимается этногенезом тюркских народов. Выдвинул урмийскую теорию против алтайской теории, согласно которой прародиной тюрков является не Алтай, а Передняя Азия и Азербайджан, написал 9-ти томник в пользу своей теории, первые 3 тома которого изданы в 2014 г. в Баку. Основные книги:

1. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: 1988.

2. Morfonoloji rekonstruksiyon ve etimoloji. İzmir: 1993.

3. Azər xalqı. Bakı: Çarşıoğlu, 2000, 320 s.

4. Qədim türk eli. Saqa-Qəmər boyları. Bakı: Çıraq, 2006, 128 s.

5. Etrusk-türk bağı. Bakı: Qismət, 2011, 178 s.

6. Daşbaba. Türkün daş yaddaşı. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2013, 143 s.

7. Azərbaycan türklərinin islaməqədər tarixi. Doqquz Bitik: Tarixi qaynaqlar. I Bitik. Bakı: Ağrıdağ, 2014, 367 s.

8. Azərbaycan türklərinin islaməqədər tarixi. Doqquz Bitik: Tarixi coğrafiya. II Bitik. Bakı: Ağrıdağ, 2014, 280 s.

9. Azərbaycan türklərinin islaməqədər tarixi. Doqquz Bitik: Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. III Bitik. Bakı: Ağrıdağ, 2014, 511 s.

Агамуса Ахундов (1932-2015) являлся известным языковедом, тюркологом. Был доктором филологических наук (1964), профессором (1967), действительным членом НАНА (2007), лауреатом государственной премии Азербайджана (1986), заслуженным деятелем науки (1990). Долгое время был зав. кафедрой азербайджанского языкознания и деканом филологического факультета БГУ, директором института языкознания им. Насими и академ-секретарем НАНА. Занимался больше фонетикой, теорией и методами общего языкознания. Основные труды:

1. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973, 302 s.
2. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1973, 112 s.
3. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
4. Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları). Bakı: Maarif, 1988, 260 s.

Тофик Гаджиев (1936-2015) являлся директором института языкознания им. Насими, зав. кафедрой тюркологии БГУ, действительным членом НАНА, почетным членом Турецкого лингвистического общества. В течение 50 лет занимался историей азербайджанского литературного языка, эпосом «Книга моего Деда Коркут», языком разных поэтов и писателей, вопросами поэтики и стилей. Перевел на азербайджанский язык некоторые произведения Мурада Аджи и словарь ибн Муханны. Основные труды:

1. Satira dili. Bakı: ADU nəşri, 1975, 178 s.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1976, 155 s.
3. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1977, 188 s.
4. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı: Yazıçı, 1980, 175 s.
5. «Molla Nəsrəddin»in dili və üslubu. Bakı: Yazıçı, 1983, 267 s.
6. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 2-ci hissə. Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
7. Şe'rimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: 1990, 360 s.
8. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992, 199 s. (şərikli)
9. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: YNE, 1999, 213 s.

Мухтар Гусейн-заде (1900-1985) являлся одним из ярких представителей азербайджанского языкознания. Учился, потом работал на кафедре у самого Б.Чобан-заде в БГУ. Занимался вопросами истории азербайджанского языка, фонетикой, лексикой, морфологией, орфографией, терминологией и др. отраслями лингвистики. Был удостоен государственной премии Азербайджана и почетного звания заслуженного деятеля науки республики. Основные труды:

1. MüasirAzərbaycan dili.Bakı: 1954, 242 s.
2. MüasirAzərbaycan dili.Bakı: ADU, 1959, 453 s.
3. Müasir Azərbaycan dili.I cild. Bakı: 1963, 270 s.
- 4.Müasir Azərbaycan dili.II cild. Bakı: 1973, 355 s.
- 5.Müasir Azərbaycan dili.IIIcild.Bakı: 1983, 319 s.

Абдулазал Демирчи-заде (1909-1979) – доктор филологических наук (1944), профессор (1945), член-корр. АН Азербайджана (1955), лауреат государственной премии (1974), заслуженный деятель науки. Был одним из одаренных лингвистов страны. Он с 1940 г. по 1979 г. заведовал кафедрой азербайджанского языкознания сначала в БГУ, а потом в педагогическом институте. Занимался историей языка, стилистикой, фонетикой, орфоэпией, этимологией. Написал свыше 200 научных статей и 20-ти блестящих книг, среди них: «Azərbaycan dili tarixi xülasələri» (1938), «Azərbaycan dilinin tarixi» (1948), «Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafyolları» (1959), «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili» (1959), «Azərbaycan dilinin üslubıyyatı» (1962), «Azəri ədəbi dilinin tarixi» (1967), «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» (1967), «Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları» (1969), «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (II hissə, 1979) и др.

Селим Джафаров (1907-1978) – тюрколог и кавказовед, доктор филологических наук, профессор Бакинского государственного университета, автор более 150 научных работ, десятка монографий и учебников. По национальности цахур. Участвовал в работах по созданию письменности цахурского языка на основе латинской графики. Подготовил преподавательские кадры для цахурских школ, разработал десятки учебников для начальной и семилетней школы, семь учебников изданы. Заложил основы цахурской литературы, включая и детской. Осуществил переводы на цахурский язык произведений А. С. Пушкина, И. А. Крылова, М. Ю. Лермонтова, Ф. И. Тютчева, Н. А. Некрасова. После того, как в 1938 году использование цахурской письменности было прекращено, дальнейшие работы Джафарова связаны с тюркологией. За особые заслуги перед наукой был удостоен государственной премии Азербайджана. Основные труды:

1. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: 1962.
2. Müasir Azərbaycan dili. Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1970, 235 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1982, 215 s.

Фархад Зейналов (1929-1984) – выдающийся тюрколог, доктор филологических наук (1966), профессор (1968), один из создателей школы тюркологии в Азербайджане. Создатель кафедры тюркологии в БГУ. Является автором 11 монографий, учебников и учебных пособий, посвященных актуальным проблемам, в том числе принципам классификации основных и вспомогательных частей речи, сравнительной грамматике тюркских языков, древнетюркским письменным памятникам. С его именем связано преподавание в БГУ дисциплин по тюркологии (введение в тюркологию, сравнительная грамматика тюркских языков, древнетюркские письменные памятники), подготовка учебных программ по этим специальностям. Его пособие «Türkologiya-nın əsasları» стало первой в своем роде инициативой на уровне СССР. Издание этой книги вызвало огромный резонанс, в те годы постепенно тюркология стала выходить из списка «антисоветских» наук. В этой книге автор впервые среди отечественных тюркологов дал квалификацию тюркских языков. Основные труды:

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: 1960.
2. Müasir türk dillərində qoşmalar. Bakı: 1964.
3. Türk dillərinin müqayisəli qramvatikası. I hissə. Bakı: 1974, 142 s.
4. Türk dillərinin müqayisəli qramvatikası. II hissə. Bakı: 1975, 131.
5. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı: 1980, 96 s.
6. Türkologiya-nın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 348 s.
7. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı: Yazıçı, 1983.

Афад Курбанов (1929-2009) является одним из самых известных лингвистов Азербайджана. Был член-корр. АН Азербайджана. Его перу принадлежат первые учебники, учебные пособия и программы по общему языкознанию для педагогических вузов страны. Среди них особо надо отметить книги «Ümumi dilçilik məsələləri» (1972), «Dilçiliyin sistemi», «Dilçiliyin tarixi» (1976), монографию «Ümumi dilçilik» (2 тома, 1989, 1993, 2004, 2010) и др. Труды, связанные с тюркологией, принесли ему славу и почет. Результатом неустанных исследований ученого стали монография «Тюркологическое языкознание», труды «Периоды развития тюркских антропонимов», «История общетюркской антропонимики», «Библиография по тюркологическому языкознанию», «Традиции присвоения имен у тюркских народов», «Древние тюркские имена», «Общетюркский язык» и др. книги. Он является также автором свыше ста статей и нескольких весомых монографий об ономологии: «Azərbaycan onomastikası» (1986), «Azərbaycan onomalogiyası məsələləri» (1986), «Poetik onomastika» (1988), «Azərbaycan dilinin onomalogiyası»

(1988). Все они вошли в золотой фонд отечественной тюркологии и лингвистики.

Газанфар Кязимов (1937) – доктор филологических наук (1967), профессор (1989). Является известным языковедом, литературоведом и тюркологом. В круг его научных интересов входят синтаксис, историческая грамматика, история языка, шумеро-тюркские языковые связи. Выпустил 10-ти томник своих избранных трудов. Основные труды:

1. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
2. Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Bakı: Təhsil, 2003.
3. Homerin poemaları və "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı: Təhsil, 2006, 80 s.
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (kollektiv). Bakı: 2007, Şərq-Qərb, 320 s.
5. Seçilmiş əsərləri. I, II, III cildlər. Bakı: Nurlan, 2008.
6. Seçilmiş əsərləri. IV, V, VI, VII, VIII cildlər. Bakı: Nurlan, 2009.
7. Seçilmiş əsərləri. IX, X cildlər. Bakı: Nurlan, 2010.

Абулфаз Раджабли (1936) – языковед, тюрколог, доктор филологических наук, профессор, заслуженный учитель Азербайджана. Самый плодотворный ученый-лингвист в СНГ. Им написано 48 книг с общим объемом свыше 860 печатных листов, около 200 статей, составлено 20 учебных программ. Его труды относятся к общему (теоретическому) языкознанию, социолингвистике, тюркологии, истории, английскому и талышскому языкам и орхоно-енисейским памятникам. Основные труды:

1. Орхон-Енисей abidələri (şərikli). Bakı: Yazıçı, 1993, 345 s.
2. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: 2002, 471 s.
3. Göytürk dilinin sintaksisi. Bakı: Nurlan, 2003, 630 s.
4. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.
5. Göytürk dilinin fonetikasi. Bakı: Nurlan, 2004, 416 s.
6. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I, Bakı: Nurlan, 2006, 479 s.
7. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II, Bakı: Nurlan, 2006, 647 s.
8. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007, 415 s.
9. Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. Bakı: Nurlan, 2009, 291 s.
10. Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников. Bakı: Nurlan, 2009, 338 s.
11. Qədim türk yazısı abidələri. I, Bakı: Nurlan, 2009, 561 s.
12. Qədim türk yazısı abidələri. II, Bakı: Nurlan, 2009, 461 s.

13. Qədim türk yazısı abidələri. III, Bakı: Nurlan, 2010, 661 s.

14. Qədim türk yazısı abidələri. IV, Bakı: Nurlan, 2010, 499 s.

Юсиф Сеидов (1929-2013) в научных кругах страны был известен под именем «последний из могикан» в смысле «последний из грамматистов» старого поколения. Он был доктором филологических наук (1965), профессором (1967), лауреатом государственной премии Азербайджана (1974). Закончив БГУ в 1952 г., Ю. Сеидов до конца своей жизни работал здесь, около полвека (1965-2013) заведовал кафедрой методики преподавания азербайджанского языка, которую сам создал. Он является автором около 200 научных статей, свыше 30 книг по разным вопросам теоретической и прикладной лингвистики. Ю. Сеидов оставил молодому поколению тюркологов уникальное научное наследие в виде «Избранных сочинений» в 15-ти томах, первые 10 томов которого издались при жизни автора, издание завершится в ближайшие годы. Основные труды:

1. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 476 s. (şərikli).
3. Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1978, 288 s.
4. Yazıçı və dil (XIX-XX əsrlər). Bakı: Yazıçı, 1979, 288 s.
5. Sözün şöhrəti. Bakı: Yazıçı, 1983, 282 s.
6. Şairin fikir dünyası. Bakı: Bilik, 1985, 467 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1985, 467 s.
8. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986, 239 s.
9. Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1987, 288 s.
10. Sözün hikməti. Bakı: Yazıçı, 1989, 485 s.
11. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: 2002, 370 s.

Мамедага Ширалиев (1909-1991) – доктор филологических наук, профессор, действительный член академии наук Азербайджана, лауреат государственной премии, заслуженный деятель науки, всемирно известный тюрколог является основоположником диалектологии в Азербайджане. В истории тюркологии был первым создателем диалектологического атласа. Он автор таких фундаментальных книг как «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» (1962, 424 s.), «Bakı dialekti» (1957, 225 s.), «Azərbaycan dilinin qrammatikası». М. Ширалиев в 1953-1954 гг. руководил кафедрой турецкой филологии Софийского университета (Болгария) и преподавал турецкий язык в Варшавском и Краковском университетах (Польша). Он долгое время был директором института языкознания им. Насими, главным редактором научно-теоретического журнала «Советская тюркология». Занимался

классификацией диалектов и говоров тюркских языков, морфологией, орфографией, орфоэпией, терминологией, знаками перепинания, стилистикой, культурой речи и другими вопросами азербайджанского языкознания. Под его научным руководством защитились свыше 50 кандидатов и 10 докторов наук, в том числе языковеды из разных регионов Центральной Азии, Северного Кавказа и Поволжья.

Рунология и дивановедение

В азербайджанской тюркологии важное место занимают исследования в области рунологии и дивановедения, так как они являются общетюркскими памятниками. Как известно, из всех тюркских памятников только часть является общетюркскими. Например, эпос «Деде Коркут» является общим шедевром огузской группы тюркских языков. Будучи самым крупным произведением человечества, «Манас» принадлежит народам кыпчакской группы, а «Кутадгу билиг» - карлукам. Естественно, кыпчаки и карлуки меньше знают и реже изучают эпос «Деде Коркут», в огузской среде не ведутся столь интенсивные исследования о «Манасе» или «Кутадгу билиге» по сравнению с «Деде Коркутом». Но «Дивану лугат-ит-тюрк» великого лингвиста Махмуда Кашгарского и памятники орхоно-енисейской письменности являются основополагающими, базовыми, памятниками, охватывающими все тюркские языки тысячелетней давности, без которых не мыслима тюркология вообще.

Расшифровка В. Томсеном орхоно-енисейских памятников в 1893 г. не нашла отклика в Азербайджане, так как в те времена в стране не было никакого научного учреждения. После открытия Бакинского университета в 1919 г. начались первые исследования, однако они не распространялись на эти памятники. В 20-х годах прошлого века Баку стал центром тюркологии, где проводились горячие дебаты о языках, алфавитах и культуре тюрков. В 1924 г. Б. Чобан-заде дал первые научные сведения об орхоно-енисейских памятниках в своем «Введении в тюркско-татарское языкознание». Однако до 60-х годов существовал негласный запрет на исследования орхоно-енисейских памятников.

В 1967 г. вышел первый учебник под названием «Qədim türk yazılı abidələrinin dili», написанный А. Шюкюрлю и А. Магеппоровым. Вслед за ним увидела свет книга Ю. Мамедова «Orxon-Yenisey abidələrində adlar» (2 части, 1978, 1981). Позже издавались книги А. Раджабли «Виды глагола в орхоно-енисейских памятниках» (1982),

«Формы глагола в орхоно-енисейских памятниках» (1988), «Orxon-Yenisey abidələri» (1993, совместно с Ю. Мамедовым), А. Шюкюрлю «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» (1993). За последние годы вышли из печати исследования А.Раджабли о синтаксисе, морфологии, фонетике и лексики рунических памятников, а также весомая книга «Qədim türk yazısı abidələrinin dili» (4 тома, 2010) и др. Кроме них, изданы монографии «Qədim türk yazılı abidələri» (2 части, 2002, 2006) и «Kül Tegin abidəsi» (2007) Г. Абдуллаевой, «Qədim türk dili» (2008) Г. Велиевой (Ramiz Asker. Azərbaycanda Orhon-Yenisey Abidelerinin Tetkiki Tarihi / Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. Ankara, 2010, s.28-30).

В последние годы Абульфазом Кулиевым написаны несколько книг и много статей на темы орхоно-енисейских памятников. Основные из книг:

1. Qədim türk abidələrinin sintaksisi. Bakı: 1992, 92 s.
2. Qədim türk abidələri sözlüyü. Bakı: 1994, 190 s.
3. Orxon-Yenisey abidələrində felin təsriflənməyə formaları. Bakı: 1997, 142 s.
4. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I cild, Bakı: Elm, 2001, 130 s.
5. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. II cild, Bakı: Elm, 2001, 208 s.
6. Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər. Bakı: 2006, 130 s.
7. Qədim türk onomastikası. Bakı: 2007, 186 s.

В 2000-е годы Ядигар Алиев издал несколько интересных книг и учебных программ об орхоно-енисейских памятниках. Из них можно указать следующие:

1. Qədimtürk (runik) yazılı abidələrinin dili. Magistrlər üçün dərslər proqramı. Bakı: 2002, 8 s.
2. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili. Magistrlər üçün metodik göstəriş. Bakı: 2002, 17 s.
3. Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili. Bakı: Nurlan, 2004, 182 s.
4. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçiş: ədəbi dil normalarının inkişafı. Bakı: Nurlan, 2004, 190 s.
5. Orxon-Yenisey abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili - türki. Bakı: Nurlan, 2005, 173 s.
6. Qədim türk əlifbası: tarixi, mənşəyi, təşəkkülü. Bakı: 2008, 234 s.

7. Qədim türk (runik) yazılı abidələri. Bakı: 2008, 120 s.

Самая последняя книга в этой области принадлежит перу автора этих строк. Она называется: «Orxon abidələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 272 s.».

За последние 50 лет в Азербайджане написано множество книг и статей, составлены учебные программы. Также защищено семь кандидатских и три докторских диссертаций на темы орхоно-енисейских памятников. Ниже приводится их перечень:

1. Абулфаз Раджабли. Язык орхоно-енисейских памятников. Морфология. Кандидатская диссертация, 1967.

2. Абулфаз Раджабли. Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников. Докторская диссертация, 1978.

3. Абулфаз Кулиев. Неспрягательные формы глагола в языке орхоно-енисейских памятников. Кандидатская диссертация, 1979.

4. Абулфаз Кулиев. Ономастическая система в языке орхоно-енисейских памятников. Докторская диссертация, 2003.

5. Юнис Мамедов. Имена в орхоно-енисейских памятниках. Кандидатская диссертация, 1977.

6. Ядигар Алиев. Язык древнетюркских (рунических) памятников как наддиалектное явление. Кандидатская диссертация, 1999.

7. Ядигар Алиев. Переход с древнетюркского литературного языка на литературный язык средних веков «тюрки». Докторская диссертация, 2011.

8. Вефа Юнусова. Личные имена в орхоно-енисейских памятниках. Кандидатская диссертация, 1999.

9. Севиндж Кулиева. Топонимы в орхоно-енисейских памятниках. Кандидатская диссертация, 2003.

10. Акшин Мамедов. Орхоно-енисейские памятники и азербайджанский язык. Кандидатская диссертация, 2004 Ramiz Asker. Azerbaycanda Orhon-Yenisey Yazıtlarının İncelenmesi Tarihinden Bazı Sayfalar / Тюркская руника: язык, история, культура. М/н научная конференция г. Кызыл, 10-11 июля 2013 г., с. 60-63.

В последние годы в Азербайджане ведутся интересные исследования и по «Дивану лугат-ит-тюрк» (ДЛТ) великого тюркского ученого-энциклопедиста Махмуда Кашгари (1008-1105). Как известно, ДЛТ представляет собой энциклопедию тысячелетней давности. Она всегда находится в центре внимания тюркологов всего мира, своим глубочайшим содержанием изумляет лингвистов, литературоведов, культурологов, историков, этнологов, фольклористов. Не случайно,

что 2008-й год ЮНЕСКО был объявлен годом М. Кашгари и его неопережимого труда. В 2008 году в Турции, Казахстане, Китае, России, Азербайджане и др. странах прошли международные конференции, посвященные тысячелетнему юбилею великого мыслителя.

Но, к сожалению, изучение ДЛТ в Азербайджане не удовлетворяет ученых. Это связано тем, что «Диван» на азербайджанский язык был переведен на 60 лет позже, чем в Турции, на 40 лет позже, чем в Узбекистане, на 10 лет позже, чем в Казахстане. Правда, еще в 1935-37 гг. ДЛТ был переведен на азербайджанский язык Х. С. Ходжаевым, но перевод не был издан, а переводчик был репрессирован (Əskər. 2007: 509-518; Asker, 2008: 43-46.). Лишь в 2006 г., спустя 70 лет, был осуществленный перевод ДЛТ на азербайджанский язык, (а в 2009 г. и на русский язык) автором этих строк:

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). Bakı: Ozan, 2006, I cild, 512 s.

2. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). Bakı: Ozan, 2006, II cild, 400 s.

3. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). Bakı: Ozan, 2006, III cild, 400 s.

Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 752 s.

5. Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк. (Перевел и подготовил к печати Рамиз Аскер). Баку: MBM, 2009, I том, 512 s.

6. Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк. (Перевел и подготовил к печати Рамиз Аскер). Баку: MBM, 2009, II том, 400 s.

7. Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк. (Перевел и подготовил к печати Рамиз Аскер). Баку: MBM, 2009, III том, 492 s.

Азербайджанскими учеными на тему ДЛТ написано свыше двести (из них около ста Рамизом Аскером) статей и всего десять монографий:

1. Əsəd Cahangir. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşqarlıının «Divanü lüğat-it-türk» əsərindəki bədii nümunələr əsasında). Bakı: Elm, 2001, 168 s.

2. Ağaverdi Xəlil. «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər. Bakı: 2001, Səda, 182 s.

3. Ağaverdi Xəlil. Əski türk savlarının semiotikası. Bakı: Səda, 2006, 164 s.

4. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. Bakı: MBM, 2008, 432 s.
5. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının 1.000 illik yubileyinə 1.000 biblioqrafik göstərici. Bakı: MBM, 2008, 96 s.
6. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəri üzrə biblioqrafik və qrammatik göstərici. Bakı: MBM, 2008, 192 s.
7. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. Bakı: MBM, 2009, 532 s.
8. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin tədrisi. Bakı: MBM, 2010, 112 s.
9. Cahid Kazımov. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəri əsasında). Bakı: Elm, 2008, 231 s.
10. Yaqut Quliyeva. Mahmud Kaşğarının oğuz dünyası. Bakı: Adiloğlu, 2010, 192 s.

За всю историю защищено всего 5 диссертаций, что крайне мало для научного потенциала азербайджанской филологии:

1. Ариф Рагимов. «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и лексика азербайджанского языка, 1985, 192 s. Кандидатская диссертация.
2. Yaqut Quliyeva. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində oğuz leksikası. 2011, 174 s. Кандидатская диссертация.
3. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin morfolojiyası. 2009, 266 s. Докторская диссертация.
4. Cahid Kazımov. «Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində onomastik leksika», 2009, 24 s. (автореферат). Кандидатская диссертация.
5. Gülnarə Əzizova. Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində kulinariya leksikası. 2014, 25 s. (автореферат). Кандидатская диссертация.

Заключение

В настоящее время тюркологические исследования в Азербайджане ведутся в основном в институтах языкознания, литературы, востоковедения, фольклора, частично в институтах археологии и этнографии, истории, рукописей и некоторых других подразделений НАНА. Тюркологией интенсивно занимаются на кафедрах тюркологии в Бакинском государственном университете и Бакинском славянском университете, где работают около 10 докторов наук, профессоров и более 30 кандидатов наук, доцентов. Исследования

ведутся также во всех вузах, где имеются кафедры азербайджанского языка.

Надо выделить еще одну особенность тюркологических исследований в бывшем Советском Союзе: в этой стране тюркология занималась больше языком, реже литературой и фольклором, очень редко историей и этнографией тюркских народов. Кроме того, исследуемые вещи не стали предметом гордости тюркских народов, о них говорилось тихо и без всякой эмоции, как бы о вещах, принадлежащих посторонним, например, дравидским или африканским народам.

ЛИТЕРАТУРА

- Anar. Fərəh, Ümid, Fəciə. (2006). *Birinci türkoloji qurultay haqqında düşüncələr* // Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 10 mart.
- Asker Ramiz. (2010). *Azərbaycanda Orhon-Yenisey Abidələrinin Tetkiki Tarihi* / Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. Ankara, s.28-30.
- Asker Ramiz. (2013). *Azərbaycanda Orhon-Yenisey Yazıtlarının İncelenmesi Tarixindən Bəzi Sayfalar* / Тюркская руника: язык, история, культура. М/н научная конференция (г.Кызыл, 10-11 июля 2013 г.), с. 60-63.
- Asker Ramiz. (2008). *Divanü Lügat-it-Türk»ün Azərbaycanda Tetkiki Tarixindən* // Kardeş Kalemeler, Eylül, s.43-46.
- Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. (2002). *Репрессированная тюркология*. М.: Вост. лит., 296 с.
- BabayevAdil. (1996). *Azərbaycan dilçiliyinin tarixi*. Bakı: 276 s.
- Babayev Adil. (2006). *Türksoyun birlik səsi*. - Bakı: Təhsil, - 364 s.
- Баранов И. (1926), *Итоги I-го Всесоюзного тюркологического съезда*// «Хозяйство Якутии», № 5, с. 37-50.
- Buran Ahmet. (2010). *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: 551 s.
- Əskər Nailə. (2014). «*Sovetskaya türkologiya*» və «*Türkologiya*»: Ənənə və müasirlik // Türkologiya. – № 2, – Bakı. – S. 49-57.
- Əskər Ramiz. (2007), «*Divanü lüğat-it-türk»ün tədqiqi tarixi* / «Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq türk gələcəyinə». Bakı: s. 509-518;
- İsayeva Ş. (2000). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı və Türk İnkılabına Tesirleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Люди и судьбы*. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917-1991). (2003). Изд. подг. Я.В.Васильков, М.Ю.Сорокина. СПб.: Петербургское востоковедение, 496 с.
- Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля – 5 марта 1926 г. Стенографический отчет*. Баку: АССР, 1926, 498 с.
- Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля – 5 марта 1926 г. Стенографический отчет*. Баку: Нагыл эви, 2011, 498 с.
- Rəcəbli Əbülfəz. (2007). *Azərbaycan dilçiliyi*. Bakı: Nurlan, 416 s.
- Şimşir Bilal N. (1992), *Türk Yazı Devrimi. Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara: 486 s.
- 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı: stenogram materialları, bibliografiya və fotosənədlər*. Ruscadan tərcümə, önsöz və şərhlərin müəllifləri Kamil Vəli Nərimanoğlu, Əliheydər Ağakışiyev. Bakı: Çinarçap, 2006, 571 s.

Özet

Makalede, Azerbaycan'daki Türkoloji çalışmalarının oluşumu ve gelişmesi hakkında bahsedilmektedir. Bu makalede, XVII. yüzyıldan bu yana yazılan ilk sözlükler ve gramerler için özel bir yere sahip olan Rus Oryantal Araştırmaları'nın kurucusu Mirza Kazembek, 1926'da Bakü'de düzenlenen I. Türkoloji Kurultayı, bilimsel kurumlar ve bölümler, Bakü Devlet Üniversitesi de dahil olmak üzere, Azerbaycan Çalışma ve Araştırma Kurumu, Azerbaycan Bilimler Akademisine bağlı Dilcilik Enstitüsü, ekol kurmuş ünlü Türkologlar, eski Türk yazıtlarının tetkiki gibi konular ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türkoloji, Türkolog, bilimsel ekol, yazıtlar.

(Asker R., Azerbaycan'da Türkoloji Çalışmaları'nın Kısaca Tarihçesi).

Түйіндеме

Мақалада Әзербайжандағы түркология ғылымының қалыптасуы мен дамуына шолу жасалған. Сондай-ақ XVII ғасырдан бері жазылған алғашқы сөздіктер мен грамматика үшін ерекше орын алған орыс шығыстық зерттеулерінің негізін қалаушы Мирза Казембек, 1926 жылы Бакуде өткен I-ші Түркология Құрылтайы, ғылыми мекемелер мен кафедралар, оның ішінде Баку мемлекеттік университеті, Әзербайжан ғылыми-зерттеу институты, Әзербайжан ғылым академиясының Тіл институты, мектеп құрған танымал түркологтардың еңбектері, ежелгі түрік жазуларына қатысты еңбектер сараланып, тақырыптар талқыланған.

Кілт сөздер: Әзербайжан, түркология, түрколог, ескерткіштер, ғылыми мектеп.

(Аскер Р. Әзербайжандағы түркологияның қысқаша тарихы).

**КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ КІСІ/АДАМ
ЭТНОКОНЦЕПТІСІНІҢ АДАМГЕРШІЛІК ПОЗИЦИЯСЫН
ТАНЫТАТЫН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР**

**LINGUISTIC UNITS THAT REPRESENT THE POSITION OF
HUMANITY IN THE ETHNO CONCEPT OF PERSONALITY/ PERSON
IN THE LANGUAGE OF ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS**

Раушан БАЙЫМБЕТОВА*
Гүлімжан ЖЫЛҚЫБАЙ**

Түйіндемe

Түркі халықтарының рухани-мәдени құндылықтар жүйесі жалпы түркі халықтары ата-бабаларының дүниетанымымен, тарихымен, өмір тәжірибесімен үздіксіз жалғасып келе жатқан тұтас құбылыс. Ежелгі түркі халықтарының жалпы түркілік болмысқа тән мәдени-рухани құндылықтар жүйесі жайлы мағлұмат беретін бірден-бір жазба дерек – VII-IX ғасырларда жазылған көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Түркілердің ғаламды тану құбылысы - жаратушы ие (тәңір) және адам, табиғат және адам, адам және қоғам, адам және кеңістік, адам және уақыт сынды әмбебап түсініктер және солардың аясына кіретін - жан мен тән, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, мәңгілік пен жалғандық, жат пен жақын т.б. ұғымдар кешенінен тұрады. Осындай түсініктер мен ұғымдар жиынтығынан тұратын концептуалды жүйенің лингвистикалық бірліктер арқылы акустикалық немесе графикалық тұрпат алуы ғалам бейнесінің түркілік тілдік моделін сомдайды. Аталған ұғымдардың бәрі де өзек концепт – Адам концептісінің мазмұнынан тарайды.

Кілт сөздер: этноконцепт, репрезентация, көне түркі жазба ескерткіштері, рухани құндылықтар, лингвистикалық бірліктер, адамгершілік позиция.

Summary

One of the written sources of information about the system of cultural and spiritual values that characterize the common Turkic being of the ancient Turkic peoples is the language of ancient Turkic written monuments of the 17th and 19th centuries. The phenomenon of world knowledge among the Turks - consists of a complex of such concepts as: the creator (supreme) and man, nature and man, man and society, man and space, man and time in the framework of which enter - soul and body, life and death, good and evil, eternity and perishable world, alien and intimate, etc. Linguistic units of this kind of conceptual systems, consisting of essence and concepts through acoustic and graphic forms characterize

* филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан-Қазақстан
Candidate of Philological Sciences, Akhmet Yassawi University. Turkestan, Kazakhstan. E-mail:
brk_raushan@mail.ru

** филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ахмет Ясауи университеті, Түркістан-
Қазақстан.
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi University. Turkestan,
Kazakhstan. E-mail: zerek24@mail.ru

the Turkic language model of the image of the universe. All these concepts are relevant concept - it comes from the content of the concept of man.

Key words: ethnoconcept, representation, ancient Turkic written monuments, spiritual values, linguistic units, human position of the Turks.

Адамгершілік идеясы Адам болудың басты талаптарының бірі этикалық норма-қалыптарды сақтауға негізделеді. Жаман адам, әділетсіз адам, арам адам, мейірімсіз адам, қатыгез адам, әдепсіз адам, өтірікші адам, жемқор адам, қанішер адам т.б. тәрізді адамның жағымсыз қырлары жайлы түсініктің қалыптасуы адамның этикалық нормаларды сақтамауынан туындайды.

Адамның кісілігі оның адамгершілік және жауапкершілік деңгейімен сипатталатындықтан көне түркілер танымындағы тұлға категориясы да жалпыадамзаттық тұлғаның атрибуттарына толық жауап бере алатын индивидтер арқылы бейнеленеді. Философтардың көрсетуі бойынша «Басқа ерікке толығымен бағынған және өз дүниетанымынан, өз ойы мен көзқарасынан айрылған адам - тұлға емес. Адам бойындағы интеллектуалдық-адамгершілік және еріктік қасиеттері неғұрлым айшықты көрінген сайын, оның өмірлік бағдарлары жалпыадамзаттық құндылықтармен сәйкес келеді, тұлғаның өзінің де маңызы артып, бұл құндылықтардың орнығуы мен дамуына оң ықпалымен әсер етеді. Бұл тұрғыда ол өз рухы, еркіндігі, шығармашылығы жақтарымен сипатталады» (Ғабитов, 2005: 250). Көне түркі жазба мұралары тіліндегі тұлға категориясын –Құтлығ қаған (Ілтеріс қаған), Қапаған қаған, Күлтегін, Білге қаған, Бег Чор, Бөгү қаған т.б. ел билеген түркі қағандары мен Йолығ тегін, Тоникук тәрізді даналардың іс-әрекеттері мен адами қасиеттері айқындайды. Рухы биік, ерік-жігері мықты, елдің тыныштығы мен береке-бірлігін сақтау жолдарын, болашақ ұрпақ қамын ойлаған көнетүркілік тұлғалардың адамгершілік қасиеттері мен қайырымдылығы, қиыннан жол таба білетін даналығы мен біліктілігі олардың нақтылы іс-әрекеттері арқылы көрініс береді.

Ескерткіштер тілінен көрінетін көне түркілердің адамгершілік қасиеттерінің бірі – қайырымдылық: *Jalaŋ buduniŋ tonlïŋ, čuŋaj buduniŋ baj qiltim, az buduniŋ üküš qiltim* «Жалаңаш халықты тонды, жарлы халықты бай, аз халықты көп қылдым» (Айдаров, 1995: 177) сөйлемі қағанның қарапайым халыққа деген қайырымдылығын көрсетсе, сөйлем ішіндегі *Jalaŋ* «жалаңаш», *tonlïŋ* «тонды (киер киімі бар)», *čuŋaj* «кедей», *baj* «бай, дәулетті», *az* «аз», *üküš* «көп» сын есімдері Кісі/Адам концептісінің релятивті-бағалауыштық репрезентациясын айқындайды. Ескерткіштер тілінде «жақсы, игі» мағынасында *biligsiz* «біліксіз»,

Jablag «элсіз, нашар, жаман» *igi/ ig/idi/ id/ edgü* лексемалары да адамның релятивті-бағалауыштық сапасын білдіретін репрезентанттар ретінде жиі қолданылады: *bolmys erinč. Oıly qayan bolmys erinč. Anda kisre inisi ečisin teg qylynmaduq erinč. Oıly qayyn teg qylynmaduq erinč. Biligsiz qayan olurmys erinč. Jablag qayan olurmys erinč. Bujruqy jeme biligsiz erinč, jablaq ermis erinč.* «болған еді. Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Бұйрықтары (қолбасшылары) да біліксіз еді, әлсіз болған еді» (КТү); *türük bodun üčün tün uđymadym, küntüz olurmady. Inim Kültegin birle eki šad birle ölü jitü qazyandym. Anča qazyanyr biriki boduny ot sub qylmady. Men özim qayan olurtuqyma jir saju* «түрік халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Інім Күлтегінмен, екі уәзірмен өліп-тіріліп құрадым. Сонша құрап, біріккен халықты от-су қылмадым. Бір-біріне жақсылық жасау, игілікті іс істеу де түркі болмысына тән қасиеттердің бірі: Мен өзім қаған болғанда» (КТү, 26,27). *Andaуууууn üčün igitmiş qayanууууn* Сондайлығын үшін игілік жасаған қағаныңның» (Айдаров, 1995: 176).

Жауапкершілік: Тұлғаның басты атрибуттарының бірі – еркіндік. Бірақ жауапкершіліксіз еркіндік бейберекетсіздікке ұрындырады. Кез келген қоғамдағы маңызды тұлға белгілі бір моральдық стандарттар мен шектеуліктерге бағынбаса халық арасындағы беделінен айырылады. Сондықтан жауапкершілік тұлғаға қойылатын басты талаптардың бірі әрі ең қиыны. Неғұрлым тұлғаның маңыздылығы артқан сайын соғұрлым оның өзі мен өзгелер алдындағы жауапкершілік деңгейі де жоғары болады. Түркі қағандары мен олардың кеңесшілерінің, қолбасшылардың ел алдындағы, ұрпақ алдындағы жауапкершілікті терең ұғынғанын ескерткіш мәтіндерінен айқын аңғарамыз: *Bir kisi jañılsar oғuşı budunı bičükiñe tegi qıdmaz ermis* «Бір кісі жаңылса, руы, халқы тұқымына дейін қалмас еді» (Айдаров, 1995: 169). *Turk budun jitmezün tejin* «Түркі халқы өлмесін-жітпесін деп» (Сартқожа, 2003: 142) *...türk budun üčün tün uđımadım, күn olurmady* «...түркі халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым» (Айдаров, 1995: 177). *Tun uđımatı, tun olurmatı qızıl qanıм tökti, qara терim жүgүrti, ičig-kučig bertik* «Түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым, қызыл қанымды төктім, қара терімді ағыздым, күш-қуатымды да бердім» (Тон. 51, 52) (Айдаров, 2000: 113). Метафоралық *Tun uđımatı, tun olurmatı qızıl qanıм tökti, qara терim жүgүrti* сөйлемінің ескерткіштер тілінде бірнеше рет кездесуі оралымның көне түркілер тіліндегі қалыптасқан фразеологизмдік сапада қолданылғанын аңғартады. Бар болмысымен ел алдындағы, ұрпақ алдындағы

жауапкершілікті терең түсінген көне түркілер дүниетанымы бейнеленген бұл тұрақты тіркес Кісі/Адам этноконцептісінің ментальды ерекшелігін танытатын тілдік бірліктер қатарына жатады.

Alp erin ölürip balbal qylu bertim. Elig jaşyma tataby bodun qyutajda adr[ylty... tö]ñker tayda ... «Алып ерлерін өлтіріп балбал қыла бердім. Елу жасымда татабы халқы қытайға (кидан) бағынды...Төңкер-тауда...»(БК) (Сартқожа, 2003: 198,206) деген сөйлемнің мазмұны көне түркілер жауына да құрметпен қарағанын, жеңіліске ұшыраған жақтың ерлік көрсеткен батырларының басына ескерткіш-балбалдар орнатып отырғаны айтылады. Мұндай іс-әрекет кез келген этностың қолынан келе бермейтін, түркілердің этноболмысына ғана тән айрықша адамгершілік қасиетті көрсететін мәрттік, кеңдік. Түркілер қарсыластарының жылы сөздері мен қымбат сыйлықтарының неге ұрындыраарын да жақсы түсінген: *sabī süčig, aγīsī jīmšaq ärmis; süčig sabīn, jīmšaq aγīn arīp* (КТү,5) ‘оның сөзі балдай, асылы жұмсақ (яғни мол, нәзік), тәтті сөз және мол асыл бұйымдармен еліктірердей’; *süčig sabīña, jīmšaq aγīsīña arturup* (КТк,6) ‘өзін олардың тәтті сөзі мен мол асылдарымен қызықтырып’.

Өз халқын түркі болмысына жат қылықтардан сақтандыру мәселесі де көне түркілердің назарынан тыс қалмаған. *Quutaj buñsyz anča birür tabyač bodun saby süčig aγysy jymšaq ermis. Süčig sabyn jymšaq aγyn aryp yraq boduny anča jaγutyr. Jaγru qoontuqda kisre jaγ biligin anda üjür ermiš. Edgü bilige kisig, edgü alp kisig jorytmaz ermiš. Bir kisi jaγylsar oγuşı boduny besükiñe tegi qyutmaz* «жібекті есепсіз берер табғач халқының сөзі тәтті, ақығы асыл еді. [Олар] тәтті сөзі, асыл /қазынасымен/ арбап, жырақтағы халықты өзіне соншама жақындатар еді. Жақын қонған кісіні жаман қылығына үйір қылушы еді. Жақсы, білікті кісі, мықты, алып кісі оған көнбес еді. Бір кісі жаңылса, иелігіндегі халқы бесігіне дейін /бесіктегі ұрпақтарына дейін/ құтылмас еді»; *ermiš. Süčig sabyn jymšaq aγysyña arturyp üküš türük bodun öltüg. Türük bodun üleskiñ. Biriñe čuγaj jyš tögültün jazy qoonajyn tiser türük bodun ülesikig. Anda jaγ kisi anča boşurur ermiš. Yraq eriser jablaq aγu birür. Jaγuq eriser edgü aγu birür tip anča boşurur ermiš. Bilig* «еді. Тәтті сөзі, асыл ақығына алданып, түрік халқы, өлдің. Түрік халқы [сенің] үлесің. Беріде Шұғай жынысына, Төгүлтүн жазығына қонайын десен, Түрік халқы, өз үлесің. Сонда жау кісілер былай азғырған еді: «Жырақ кетсең жаман ақығ /қазына/ берер, жақын жүрсен жақсы ақығ /қазына/ берер»-деп, осылайша азғырған еді. Білік» (Айдаров, 1995: 176).

Ескеркіш мәтінінен аштықта да, тоқтықта да кісілік қасиеттерді сақтай білудің қажеттілігі де айтылады: *bilmez kisi ol sabıy aly jorjur ertig Teñri ilig ol jergerü busartürük bodun ölteçi sen. Ötüken jer oluryр arqyş tirkış ysar neñ buñuу joq. Ötüken jyş olursar bengü il tuta olurtaçy sen. Türük bodun toq aryqoq sen aačsyñar tosyq ümez sen. Bir todsar aačsyq ömez sen.* «білмес (ақылсыз) кісі сол сөзді алып /сеніп/, жақын барған еді. Тәңірлік елің ол жерге барса, түрік халқы, өлімшісің сен. Өтүкен жерінен керуен аттандырып қойып отырсаң, еш мұның жоқ. Өтүкен жынысында отырсаң, мәңгі ел тұтып отырар ең сен. Түрік халқы, сен тоқта арық иеліксің. Аштықта тоқтықты түсінбедің сен. Бір тойсаң ашықпайтындай боласың сен (Айдаров, 1995: 176).

Ата-ананы сыйлап, пір тұту – исі түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының да айнымас асыл қасиеттерінің бірі. Өмір беріп, өнеге көрсеткен әке, әлпештеп өсірген шеше алдындағы қарыз сезімі - әр адамның адамгершілік деңгейінің өлшемі саналады. Көне түркілердің ерекше атап өтетін адамгершілік қасиеттерінің бірі де бауырмалдық, туған-туысқанға деген құрмет. Ата-ананы, ағаны, ініні сыйлау, қыз балаға қамқор болу. Ескерткіштер мәтінінде *qañ* «әке», *ög* «шеше, ана», *ini* «іні», *qyz* «қыз», *apa* «жасы үлкен немере туыс, аға» *jegün* «жиен», *oylan* «ұл» *oıuş* «ұрпақ, ру», *sinli* «қарындас» т.б. туыстық қатынасты білдіретін атаулардың кеңінен қолданылуы көне түркілердің туыстық жүйеге айрықша маңыз бергенін аңғартады. Көне түркілердің этномәдениетінде қандық туыстық және некелік қатынастағы туыстық, ағайынның бауырдың алдындағы жауапкершілік мәселесін жоғары қойылған. *Ögüm qatun, ulaju öglerim, ekelerim, kelinünim, künçujlarım, bunča jeme tirigi kün, boltači erti, ölügi jurtda, jolta jatu qaltači ertigiz* «Шешем қатын, оған ілескен аналарым, жеңгелерім, келіндерім, бикештерім мұнша және күң болар едіңдер, өліктерің жұртта, жолда жатар едіңдер» (КТү, 49) (Айдаров, 1995: 182); *Teñri teg teñride bolmyş türük bilige qağan bödke olurtym. Sabymyn tüketi esid. Ulaju ini jegünim, oylanym ebreki oıuşym, b[odunym ilgerü kün]* «Тәңір текті, Тәңірден жаратылған түрік Білге қаған бөдке /тақ иесіне/ отырдым. «Сөзімді түгел естіндер! Ұласқан іні, тумаларым, ұрпағым, ебтегі-иелігімдегі халқым! Ілгері». *Teñri teg teñri jaratmyş türük bilige [qağan] sabym. Qaғым türük bilige qağan olurtuqynda türük amty begler, kisre tarduş begler Kül čor başlaju ulaju šad apyt begler, öñre töles begler, apa tarq[an]* «Тәңір текті Тәңірі жаратқан түрік Білге қаған (менін) сөзім. Әкем Түрік Білге қаған [тақта] отырғанда түріктің қазіргі бектері, арттағы тардуш бектер, Күллі-чор бастап ұласқан шад, апалар, бектер; өңіре төлес

бектер, апа тархан» (БК) *Men türgeş qaγanqa qyuzu [myn bertim]. Erteñü uluγ törün aly birtim. Türg [eş qaγany]* «Мен түргеш қағанға қызымды бердім. Ер теңі ұлына төр /өкімет/ алып бердім. Түргеш қағанның» (БК) (Сартқожа, 2003: 166). *Küüli-čoryu çyqan Ton-uquq aataγ* «Күүлі-чорға чықан /жиен/ Тоникұқ атағы берілді»; *tduqda bögtürmis. Yüşbara çyqan Küüli-čor bolmys. Čub jeri töles ...uq ...bүктірді.* Ышбара чықан Күүлі-чор атанды...Чуб жері төлес (сол қанат) суы-жері (КЧ) *Qa Jrluq jigren ermelig arqasynsyju urty...Qarluq anyn turup ...qaγ. Elteber özi kelti. Esirirkin oγly, Jigen-čor kelti.* «Қарлуқтың жирен торы атының белін ұрды. Қарлуқтар осылай бағынды. Елтебері өзі келді. Есір-Еркінұлы Жиен-чор келді» (КЧ); *bolmys erinč. Oγly qaγan bolmys erinč. Anda kisre inisi ečisin teg qylynmaduq erinč. Oγly qaγyn teg qylynmaduq erinč. Biligsiz qaγan olurmys erinč. Jablag qaγan olurmys erinč. Bujruqy jeme biligsiz erinč, jablaq ermis erinč.* болған еді. Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Бұйрықтары (қолбасшылары) да біліксіз еді, әлсіз болған еді (КТү); *Anča qaz bolmys erinč. Oγly qaγan bolmys erinč. Anda kisre inisi ečisin teg qylynmaduq erinč. Oγly qaγyn teg qylynmaduq erinč. Biligsiz qaγan olurmys erinč. Jablag qaγan olurmys erinč. Bujruqy jeme biligsiz erinč, jablaq ermis erinč.* болған еді. Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Бұйрықтары (қолбасшылары) да біліксіз еді, әлсіз болған еді (КТү); *Qaγanladiuq qaγanyñ jitürü ydmys. Tabγač bodunqa beglik ury oγlyn qul boldy, silik qyuz oγlyn küñ boldy. Türik begler türik atyn² ytty. Tabγačγy begler tabγač atyn tutrap. Tabγač qaγanqa* «Қағандығын жүргізіп отырған қағанынан айырылды. Табғач халқына бек ұлдарың құл болды, ару қыздарың күң болды. Түрік бектер түрік атын жойды. Табғачшыл бектер табғач атын тұтынды. Табғач қағанға(КТү)»; *Qaraγan, Iteris qaγan eliñe qyulyndym. El etmis jabγu oγly ysbara tamγan- čor joγa inisi bilige yšbara tamγan tarqan, ajmaylyu bes jetmis ečim atam ...Қапаған, Елтеріс қаған елінде қылындым /тәрбиелендім/. Елетміш явғу ұрпағы Ышбара Тамған-шор Иоға, інісі білікті Ышбара Тамған –тархан аймағымен /барлығы/ алпыс бес ата ... (Он); *Atačumqa bitig tašyу* «Аташымның бітіг тасын» (Он); *atačum ölti* «аташым өлді» (Он).*

Ескерткіштер тіліндегі *Kisi/Адам* концептісінің адамгершілікке қатысты тілдік бірліктері көне түркілер танымында *Адам* туралы, оның кісілік қасиеттері туралы шынайы білім қоры жинақталғанын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Айдаров Ғ. (1995). *Күлтегін ескерткіші*, Алматы, 232 б.
Айдаров Ғ. (2000). *Тоникуқ ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі*, Алматы, 120 б.
Ғабитов Т. (2005). *Философия*, Алматы, 400 б.
Сартқожа Қ. (2003). *Орхон мұралары*, Астана, 392 б.

Özet

Eski Türk halklarının ortak Türk yaşamını karakterize eden kültürel ve manevi değerler sistemi hakkında bilgi veren yazılı kaynaklardan biri, VII.-IX. yüzyılların Eski Türk yazılı anıtlarının dilidir. Türklerin dünya algısının olgusu şu kavramlardan oluşuyor: yaratıcı ve insan, doğa ve insan, insan ve toplum, insan ve mekan, insan ve zaman, kapsamının içerisinde olan ruh ve beden, yaşam ve ölüm, iyi ve kötülük, sonsuzluk ve ölümlü dünya, yabancı ve yakın kişi vb. Akustik ve grafik biçimlerle öz ve kavramlardan oluşan bu tür kavramsal sistemlerin dilsel birimleri, evrenin imajının Türk dil modelini karakterize eder. Listelenen tüm kavramlar, insan kavramının içeriğinden kaynaklanan gerçek kavramlardır.

Anahtar kelimeler: etnokonsept (etno kavram), Eski Türk Yazılı abideleri, manevi değerler, dilbilimsel birlikler (birimler), insan pozisyonu.

(Bayımbetova R., Jilkıbay G., Eski Türk Yazıtlarında Kişi/İnsan Etno Kavramının İnsanlık Pozisyonunu Gösteren Dilsel Birlikler)

Резюме

Одним из письменных источников, дающих информацию о системе культурно-духовных ценностей, характеризующих общее тюркское бытие древне-тюркских народов, является язык древне-тюркских письменных памятников 7-9 вв. Явление миропознания у тюрков - состоит из комплекса таких понятий как: создатель (всевышний) и человек, природа и человек, человек и общество, человек и пространство, человек и время, в рамки которых входят - душа и тело, жизнь и смерть, добро и зло, вечность и бренный мир, чужой и близкий и др. Лингвистические единицы такого рода концептуальных систем, состоящие из сути и понятий посредством акустических и графических форм характеризуют тюркскую языковую модель образа вселенной. Все перечисленные понятия являются актуальным концептом – происходящие из содержания концепции человека.

Ключевые слова: этноконцепт, репрезентация, древне-тюркские письменные памятники, духовные ценности, лингвистические единицы, человеческая позиция.

(Байымбетова Р., Жылкыбай Г. Лингвистические единицы, которые представляют позицию человечности в этноконцепте личность/человек в языке древних тюркских письменных памятников)

**FROM THE HISTORY OF DEVELOPING THE CONTRASTIVE
LINGUISTICS**

**ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ КОНТРАСТИВНОЙ
ЛИНГВИСТИКИ**

Sahiba ZOKIROVA *

Summary

The article gives some ideas on development of Contrastive linguistics which is new ways of Uzbek linguistics. Contrastive investigation of languages in world linguistics is shown on the example of Turkic linguists' heritage such as Mahmud Qoshgariy and Alisher Navoi. Article indicated Mahmud Qoshgariy's attitudes toward phonetics, phonology, lexicology and Contrastive morphology of Turkic languages also issues of Lacunarity and divergences on lexis level of Turkic and Persian languages in "Muhokamat ul-lugatayn" by Alisher Navoi.

Keywords: equivalent, lacuna, divergence, convergence, contrastive linguistics, synchronic aspect, diachronic aspect, phonetic differentiation.

Резюме

В статье приводятся некоторые идеи о развитии контрастной лингвистики, которая является одной из новых тенденций узбекского языкознания. Сравнительное изучение языков в мировом языкознании иллюстрируется примерами из трудов тюркских лингвистов Махмуда Кашкари и Алишера Навои. В данной статье рассматривается отношение Махмуда Кашкари к фонетике, фонологии, лексикологии и контрастной морфологии тюркских языков, а также сравнительный анализ тюркского и персидского языков в произведении Алишера Навои в «Мухокамат-уль-лугатайн».

Ключевые слова: эквивалент, лакуна, дивергенция, конвергенция, контрастная лингвистика, фонетическая дифференциация.

From the middle of the 20th century the world, Russian and Turkish linguistics, mainly the Uzbek linguistics have been speedily developing. It is seen that new branches and trends have appeared to meet the needs of the society in the science. In the 80s of the previous century the paradigm of the scientific researches underwent the great changes. The fundamental sciences put forward the theoretical ideas; subsequently they were implemented into the life. The principle "from theory into practice" dominated, while the opposite situation can be observed in the contemporary life, as the needs for

* Dr., Fergana Devlet Universiteti, Özbek Filolojisi Fakültesi. Fergana, Özbekistan.
Dr., Fergana State University, Faculty of Uzbek Philology. Fergana, Uzbekistan.

technological development are defining the way to the theoretical researches” (Nurmonov, 2012: III jild., 93). The tendency of developing the linguistics from the system-structural paradigm to the anthropocentric paradigm can be observed. The issues of the discussion of the system-structural linguistics were devoted to the linguistic problems, whereas the researches in anthropocentric trends are engaged in investigating the relationship between the language and the person, the mechanism of forming the speech, the place of the language in the society, the language and culture, the national characteristics of the language. Otherwise, the special attention is given to consideration of both internal laws and external impact, the extralinguistic factors of the language development. In the result of it, the new trends of the linguistics have appeared. The contrastive linguistics can be placed among the newly developed trends of the linguistics. The issues of the contrastive linguistics have not been perfectly studied yet not only in Uzbek linguistics, but also all over the world. It does not have even its completed contents. Though the contrastive linguistics considered to be a new trend, the comparison of the languages began in the ancient time, when the people needed to communicate with people, speaking other languages. According to the English scientist J. K. Ketford, the comparison of the languages began after the Babylon turmoil (Ketford, 1989). As it is known, according to the legend, cited in the Gospel, it was an incitement bringing to the appearance of different languages.

As the Russian linguist I.P. Susov stated, the practical comparison of the languages began in the ancient times (Susov, 2006:9). E.g. in the kingdoms of Babylon, Assyria, Hittite the Sumerian, Akkad and Hittite languages were compared in terms of lexis. The ancient linguists of India compared some of the features of Sanskrit, Veda and Procrit languages. In the Middle ages in Europe the Latin and Greek were compared with the local languages in their grammatical structure. As N. Yartseva asserts, the first researchers engaged in comparison of the languages were the interpreters (Yartseva, 1981: 30). However, no one of them was compared as the entire system.

The approach to the investigation of the languages through their comparison can be observed in the works “Девону луғотит турк” by Makhmud Kashgariy and “Муҳокаматул луғатайн” by Alisher Navoiy in the XI century. M. Kashgariy compared the Turkish languages relating to one family and defined their similar and contrasting features. A. Navoiy tried to compare the Turkish and Percian languages related to the different language families, different language systems. A. Nurmonov claimed that A. Navoiy

was the Father of the contrastive linguistics (Nurmonov, 2012:II jild., 299), M. Kashgariy was the founder of the comparative-historical linguistics (Nurmonov, 2012:II jild., 252). He studied the languages in diachronic and synchronic aspects and put the aim to identify the protolanguage. One can observe the comparative-historical approach and the analyses peculiar to the contrastive linguistics in the works by M. Kashgariy. According to S. Mutallibov, the work “Девону луғатит турк” by M. Kashgariy is significant not only to the period of its creating, but also has a great value in the contemporary Turkology. Indeed, he is worth being a founder of the Turkology.

Unfortunately, the scientific heritage of the great linguist had been unknown to the world till the beginning of the XX century. There was no information on the work “Девону луғатит турк” by M. Kashgariy. The work was accidentally found by Ali Amiriy in 1914 in the town of Diyarbakir, Turkey. This was a great event in the history of linguistics, as the work includes many branches of linguistics and is considered to be a constitutional piece of work.

M. Kashgariy compared the Turkic languages and defined their similar and contrastive features. Primarily, he distinguished two groups of the Turkic languages: Turkic (chigil, kashgar, argu, barsagon, yugur), the languages of Oguz and Kipchak tribes. The Turkic languages were the basic and compared with Oguz and Kipchak languages.

M. Kashgariy gave the well-grounded information on the comparative phonetics, phonology, lexicology, word formation and comparative morphology of the Turkic languages. For instance, the writer showing the differences in the languages and dialects in his work underlined the initial sounds **y** in Turkic languages and **j** in oguz and kipchak languages. *Yilig suv* in Turkic languages corresponded to *ilig suv* in oguz languages, *yinju* to *jinju*. Furthermore, the phonetic differences in using of the initial **m** in Turkic languages and relevant form **b** in oguz languages, **t** changes into **d**, **d** into **t**, as *tevay-devay*, *yigda-yigta* were described.

According to the given data the other work by the scientist was “Жавоҳир ун-наҳв фил луғотит турк”, which was devoted to the syntax. However, the work did not come to us.

We can also see that A. Navoiy, comparing Turkish and Persian languages in the lexical layer in his work “Муҳокамат ул-луғатайн”, put forward the issues of the contrastive linguistics. The comparison from the phonetic to the syntactic structures of the Turkic (Uzbek) language and Sart (Persian) language in Iranian branch of Indo-European languages were

given in the work. In some cases the Arabian which is related to Semite languages was also compared.

The work consisted of the two parts; the first part includes the comparative, descriptive and analytic information of the opportunities of grammar and word-formation of the Turkic language. The second part was devoted to the issues of creating the scientific works and fiction, their peculiar features in the Turkic languages on the bases of the works created by A. Navoiy.

A. Navoiy gave the examples of 100 languages in “Мухокамат ул-луғатайн”, such as **қувормоқ** (to dry, fade), **қуруқшамоқ** (to dry up, to wither), **ушармақ** (to shorten, to cut into pieces, to break, to demote), **ўнгдаймоқ** (to direct), **чекримак** (to put forward), **дўмсаймоқ** (to frown, to scowl), **ўсанмоқ** (to break the promise), **игирмақ** (to wind), **эгармақ** (to wind, to turn), **ўхранмақ** (to shudder), **торикмоқ** (to be bored), **алдамоқ** (to deceive), **ишанмақ** (to believe), **игланмақ** (to be sick), **айланмоқ** (to go for a walk), **эрикмақ** (to be lazy), **овунмоқ** (to stop crying), **қистамоқ** (to hurry), **қийнамоқ** (to trouble), **қўзғалмоқ** (to start), **соврулмоқ** (to blow sky-high), **чайқалмоқ** (to paddle), **девдашимоқ** (to swing), **қийманмоқ** (to shy), **қизганмоқ** (to feel sorry (pity) for), **никамақ** (to follow, to run after), **сийланмоқ** (to be respect), **танламоқ** (to choose, select), **қимирдамоқ** (to move, to activate), **серпмақ** (to splash, to sprinkle), **сирмамақ** (to realize, to steal, to scratch), **ганоргамақ** (to be deaf, to be exhausted), **сизрикмоқ** (to hide, to inform, to sneak), **сизинмоқ**, **қилимоқ** (to be afraid, to be frightened), **ёлинмоқ** (to beg, entreat, supplicate), **мунгланмоқ** (to be suffer), **индамақ** (to say, to speak, to tell, to talk), **тергамақ** (to investigate), **теврамақ** (to make equal), **қинггаймоқ** (to shiver, to treble), **шигалдамоқ** (to attempt), **синграмоқ** (to weep), **сухранмоқ** (to mutter, to muddle), **сийпамоқ** (to waste), **қораламоқ** (blacken, slander), **сурканмоқ** (to rub, to smear), **қуйманмақ** (to sorrow), **ингранмоқ** (to cry, to complain), **тушалмақ** (to fall), **мунгаймоқ** (to grieve), **танчиқамоқ** (to astonish), **танчиқолмоқ** (to be astonished), **бушурганмоқ** (to be angry), **бўхсамоқ** (to suffer, to mourn), **бўсмоқ** (to mourn, to be sad, to be discouraged), **бурмақ**, **турмақ** (to stand, to live, to re-side), **қаҳамоқ** (to choke on smth.), **синқормоқ** (to drink), **сизгурмоқ** (to burn), **гурнаклашмақ** (to melt, to lose weight), **бичимоқ** (to cut out), **сингурмақ** (to complain, to mourn), **йигирмақ** (to weave), **чидамоқ** (to endure, to tolerate), **тузмақ** (to organize, to compose), **қизганмоқ** (to be jealous), **гангирамоқ** (to fail), **қадамоқ** (to thrust, to stick, to tie), **чиқанмоқ** (to stick), **қўндурмақ** (to persuade, to

con-vince), *сўндурмак* (to switch off, to turn off, to extinguish), *суқлатмоқ* (to have an appetite). The equivalents of some of the verbs can not be given in the Persian language. A.Navoiy gave the definitions to all of the verbs. Furthermore, he cited the poems with the verbs. Some of them can be explained through the word combinations.

The word *менг* (state) in the Turkic language does not have its equivalent in the Persian language.

Moreover, the scientist showed the semantic differentiation between the synonyms as *йигламсинмоқ* (to cry on smb.), *инграмак* (to weep), *синграмак* (to cry slowly), *сиқтатмоқ* (to cry a lot), *ўкурмак* (to sob), *инчкирмак* (to weep in a low voice), *ҳой-ҳой йигламоқ* (to cry one's heart out). The examples of divergence and convergence were given in the work. E.g. in the Persian language the lexeme *хор* (thorn) corresponds to the two lexeme *тикан* (thorn) and *чўкур* (a large thorn), *хўрданӣ* (to eat) in the Persian language were equivalents with the lexemes *емак* (to eat) and *ичмак* (to drink), the lexeme *опойиш* (to dress up, to smarten) in the Persian language were similar to the lexemes *безанмак* and *ясанмоқ*. The convergence can be met in denoting the words relating to the family relationship. E.g. the word *бародар* (brother) in the Turkic language corresponds to the *ога* and *уни*, *хоҳар* in the Turkic language were similar to *эгачи* and *сингил*. Furthermore, the words *мо* and *наҳну* (we) in the Persian language is denoted by *биз*, *арақ* and *ҳай* (the large drops of the sweat) are similar only to one word *мер* in the Turkic language, by these examples we can speak about the divergence.

In the languages compared the absence of the units denoting the differentiating of the objective world can bring the notions of convergence and divergence. We can cite the following examples to them: the species of the horses in the Turkic language as *тубучоқ*, *арғумоқ*, *яка*, *ёбу*, *тоту* are not differentiated in the Persian language. Moreover, the words, denoting the age of the horse as *той*, *гунан*, *дўнан* (4 year old horse), *тулан* (5year-old horse), *чирға* (6 year-old horse), *ланга* (colt) do not have their equivalents in the Persian language.

A. Navoiy paid a special attention to the antonyms and created *тажнис* and *ийҳом*. He defined the meanings of the word *от* as *алам* (name), *маркаб* (contest), *амр* (order). The word *ит* (an animal, to push, to run away) have three meanings as *туш*, *ён*, *ёқ*, the word *бор* has 4 meanings (existence, order, burden, profit), *согин* (to remember, to miss, to compare, milk giver), *муз* (the type of weapon with a sharp and thing point, an order to the agreement, steep, the thing used in the meeting), *қўк* (a sky, voice, to

green, to make a pair, a grass). These words show the absence of their equivalence in the Persian language.

A. Navoiy was hailed a great promoter and propagator of the Turkic language by the work “Муҳокамат ул-луғатайн”. The given work attracted the attention of the world scientists, researchers and linguists.

REFERENCES

- Ketford J.K. (1989). *Obucheniye angliyskomu yaziku kak inostrannomu* // Novoye v zarubejnoy lingvistike. Vypusk XXV. M., «Progress».
- Nurmonov A. (2012). *Tanlangan asarlar*. II jild. Toshkent, “Akademnashr”.
- Nurmonov A. (2012). *Tanlangan asarlar*. III jild. Toshkent, “Akademnashr”.
- Susov I.P. (2006). *Istoriya yazikoznaniya*. M.: AST: Vostok-zapad.
- Yartseva V.N. (1981). *Kontrastivnaya grammatika*. M.: Nauka.

Түйіндеме

Мақалада ўзбек лингвистикасиның жаңа тенденцияларының бірі болып табылатын контрастық лингвистиканың дамуы туралы түсініктер берілген. Әлемдік лингвистикадағы тілдерді салыстырмалы зерттеу, түрік лингвистикалық мұрасының өкілдері Қашқарлы Махмұт пен Әлішер Науаидің шығармаларындағы мысалдармен көрсетілген. Бұл мақалада Махмұт Қашқарлының түркі тілдерінің фонетикасы, фонологиясы, лексикологиясы және контрастық морфологиясына қатысты көзқарасы, сондай-ақ Әлішер Науаидің «Муҳокамат-ул-луғатайн» еңбегіндегі түркі және парсы тілдеріне салыстырмалы талдау жасалады.

Кілт сөздер: эквивалент, лакуна, айырмашылық, конвергенция, контрастық лингвистика, фонетикалық саралау.

(Закирова С. Контрастивті лингвистиканың қалыптасу тарихынан)

Аннотация

Мақалада ўзбек тилшунослигида янги йўналишлардан бири бўлган контрастив лингвистиканинг шаклланиши хусусида фикрлар билдирилган. Жаҳон тилшунослигида тилларни қиёслаб ўрганиш, туркий тилшунослар, хусусан, Махмуд Кошғарий ва Алишер Навоий илмий мероси асосида қўрсатиб берилган. Мақалада Махмуд Кошғарий туркий тилларнинг қиёсий фонетикаси, фонологияси, лексикологияси ҳамда қиёсий морфологияси ҳақидаги қарашлари, шунингдек, Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида туркий ҳамда форс тилларини лексик сатҳда лакунарлик, дивергенция ва конвергенция масалалари бўйича қарашлари қўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: эквивалент, лакуна, дивергенция, конвергенция, контрастив лингвистика, синхрон аспект, диахрон аспект, фонетик дифференциация.

(Zokirova S. Контрастив лингвистиканинг шаклланиш тарихидан)

Özet

Makalede, Özbek dilbiliminin yeni temayüllerinden biri olan kontrast dilbiliminin gelişimi hakkında bazı fikirler verilmektedir. Dünya dilbiliminde dillerin karşılaştırmalı incelenmesi, Türk dilbilimci mirasının temsilcilerinden Kaşgarlı Mahmut ve Alishir Nevayî eserlerindeki örneklerle gösterilmektedir. Makale, Kaşgarlı Mahmud'un Türk dillerinin fonetik, fonoloji, sözlükbilimsel ve karşıt morfolojisine yönelik tutumlarını, Alishir Nevayî'nin "Muhakemetül Lughateyn"deki Türk ve Fars dillerinin karşılaştırılması ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: eşdeğer, lacuna, ıraksaklık, yakınsaklık, karşıt dilbilim, senkronik görünüm, diakronik görünüş, fonetik farklılaşma.
(Zokirova S., Kontrast Dilbiliminin Gelişim Tarihi)

**СПЕЦИФИКА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ КОМПОЗИТОВ В
«СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ СЛОВАРЕ РУССКОГО ЯЗЫКА»**

А.Н. ТИХОНОВА

**SPECIFICITY OF COMPOSITES REPRESENTATION IN "THE WORD-
FORMING DICTIONARY OF THE RUSSIAN LANGUAGE"**

A. N. TIKHONOV

Шаира РАМАЗАНОВА *

Резюме

Разграничены понятия и термины «композит» и «сложное слово». Осуществлено системное описание способов русского синхронного композитообразования. Выявлены специфические формальные и семантические признаки композитов разных видов и типов.

Ключевые слова: композиты, деривация, система в словообразовании, морфонология, композиты-субстантиваты.

Summary

Concepts and terms "Composite" and "Compound word" were separated. System description of ways of Russian synchronic composites-building with consideration of possibility of primary and secondary composites appearance was made. Specific, formal and semantic indications of different forms and types composites were found.

Key words: composites, derivation, system in word-building, word-building nest, word-building chain.

Композиты составляют весьма существенную часть «Словообразовательного словаря русского языка» А. Н. Тихонова. Их представление является глубоко продуманным. А. Н. Тихонов считал, что композиты – это «завершающий» тип производных слов на всех ступенях словообразования» (Тихонов, 1985: 12). Примером может служить словообразовательное гнездо быстрый.

СГ быстр(ый)	
быстр-ейш-ий	быстр-як
наи-быстрейший	быстр-е-ть
быстр-еньк(ий)	быстр-и-ть
быстрёхоньк-о 1	быстрить-ся

* Кандидат филологических наук, доцент. Государственный институт искусств и культуры Узбекистана. Ташкент, Узбекистан.

Candidate of Philology, Associate Professor. State Institute of Arts and Culture of Uzbekistan. Tashkent, Uzbekistan.

Ш. Рамазанова. Специфика представления композитов в ...

быстр-ёхоньк(ий)	у-быстрить
быстрехоньк-о 1	убыстрить-ся
быстр-ёшеньк(ий)	убыстр-я-ться 1
быстрёшеньк-о 1	убыстр-я-ть
быстр-о	убыстрять-ся 2
быстр-еньк-о 2	убыстр-ени-е \ убыстрение\
быстр-ёхоньк-о 2	убыстр-ённ-ый, прич.-прил
быстр-ёшеньк-о 2	быстр-о-глаз-ы- ый см. <i>глаз</i>
архи-быстро	быстр-о-действие см. <i>действовать</i>
быстро\действующий см. <i>действ-вовать</i>	быстр-о-крыл-ый см. <i>крыло</i>
сверх-быстродействующий	быстр-о-ног-ий см. <i>нога</i>
быстро\растворимый см. <i>раст-ворить</i>	быстр-о-смен-н-ый см. <i>менять</i>
быстро\растущий см. <i>расти</i>	быстр-о-съём-н-ый см. <i>снять</i>
быстро\режущий см. <i>резать</i>	быстр-о-теч-н(ый) см. <i>течь</i> 1
быстро\сохнувший см. <i>сухой</i>	быстротечн-ость
быстро\текущий см. <i>течь</i> 1	быстр-о-ток см. <i>течь</i> 1
быстр-от-а	быстр-о-ход-н(ый) см. <i>ходить</i>
быстр-ин-а	быстроходн-ость

На первой ступени словообразования первыми приводятся суффиксальные прилагательные, существительные, глаголы (общий порядок расположения производных описан во вводной части словаря). «Сложные слова размещаются на одной из ступеней в конце той словообразовательной парадигмы, в которую они входят. Одно и то же сложное слово в словаре входит в несколько гнезд - по каждой основе...» (Тихонов, 1985: 12). Таким образом, словарь отражает словообразовательную активность каждой производящей основы, входящей в сложное слово. На всех ступенях сложные слова размещаются в следующем порядке: сначала даются слова с первой основой, равной основе производящего слова, по алфавиту вторых основ, например: «лак-о-вар, лак-о-красочный, лак-о-носный, лак/фиоль»: после них следуют слова со второй основой, равной основе производящего слова, по алфавиту первых основ, например: «азр-о-лак, грунт/лак, гумми/лак, нитр-о-лак, цапон/лак» (Тихонов, 1985: 12). Как видно из приведенных примеров, в «Словообразовательном словаре» избраны разные способы графического представления для сложных слов с интерфиксом и без интерфиксов. В СГ быстрый на 1 ступени словообразования приведено 7 сложных прилагательных (быстроглазый,

быстроногий, быстрокрылый, быстро-сменный, быстросъемный, быстротечный, быстроходный) и два сложных существительных (быстродействие и быстроток). На третьей ступени от наречия быстро образованы композиты-сращения (быстродействующий, быстрорастворимый, быстрорастивающий, быстрорежущий, быстросохнувший, быстротекущий).

От сложных прилагательных быстротечный и быстроходный образованы на 2-й ступени суффиксальные производные быстротечность и быстроходность, а от сращения быстродействующий на 3-й ступени – префиксальное производное сверхбыстродействующий. Согласно нашей классификации, они также относятся к вторичным аффиксальным композитам. Таким образом, в СГ быстрый из 44 производных, расположенных на четырех ступенях, к композитам относятся 18, расположенных на трех ступенях. Они образованы сложно-суффиксальным способом (в том числе и при участии нулевой суффиксации), способом сращения, суффиксальным и префиксальным способами. Через вторую основу они связаны с гнездами действовать, растворить, расти, резать, сухой, глаз, крыло, нога, менять, снять, течь, ходить, т.е. отглагольными и отсубстантивными. Композиты можно рассматривать как важный фактор связи автономных словообразовательных гнезд в единую систему.

В «Словообразовательном словаре русского языка» А.Н.Тихонова представлено более 3.500 словообразовательных гнезд, имеющих в своем составе свыше 17 тысяч композитов разных видов. Их вершины относятся к основным знаменательным частям речи: СГ существительных 2.270, СГ прилагательных 472, СГ глаголов 824, СГ наречий 6.

Еще раз подчеркнем, что спецификой представления композитов разных типов в «Словообразовательном словаре русского языка» А. Н. Тихонова является их включение в состав нескольких словообразовательных гнезд (по числу производящих).

Отметим, что проблематика композитообразования занимала особое место при подготовке гнездового словообразовательного словаря. Так, в монографии «Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря русского языка» (Самарканд, 1971) А. Н. Тихонов подчеркивал важную роль композитов как «завершающей части» словообразовательных гнезд с вершинами именами существительными, прилагательными, глаголами. Говоря о размещении производных на первой ступени словообразовательных гнезд,

А. Н. Тихонов в качестве завершающего производного всегда ставил именно сложное слово (Тихонов, 1971: 282-287).

Композиты с двухкорневой морфемной структурой соответственно входят в два словообразовательных гнезда, с трехкорневой - в три словообразовательных гнезда, единичные четырех и более компонентные композиты - соответственно в четыре и более словообразовательных гнезда.

На наш взгляд, именно композиты должны быть квалифицированы в качестве своеобразного «связующего элемента», соединяющего систему словообразовательных гнезд в единое целое. Это касается, естественно, лишь тех гнезд, которые можно назвать композитосодержащими, однако именно эти словообразовательные гнезда составляют массив типичных гнезд определенной части речи. Для субстантивных, адъективных и глагольных гнезд это положение А. Н. Тихонов оговорил особо (Тихонов, 1971: 282-287). В теоретическом плане особо важным нам представляется тезис о возможной взаимосвязи относительно автономных комплексных единиц системы русского словообразования: пар, цепочек, парадигм в структуре словообразовательного гнезда, а также самих словообразовательных гнезд посредством единого «общего звена», представленного композитом.

Важно подчеркнуть, что материал «Словообразовательного словаря русского языка» А. Н. Тихонова использован нами как данность, несмотря на возможность иных научных интерпретаций исследуемых явлений.

ЛИТЕРАТУРА

- Тихонов А. Н. (1971). *Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря русского языка*. – Самарканд: СамГУ, -387 с.
- Тихонов А.Н. (1978). *Школьный словообразовательный словарь: Пособие для учащихся*. - М.: Просвещение, -727с.
- Тихонов А. Н. (1985). *Словообразовательный словарь русского языка*. В 2-х т. -М.: Русский язык, Т.1.-855 с.; Т.2.-885 с.

Özet

“Kompozit” ve “bileşik sözcük” kavramları ve terimleri tanımlanmıştır. Rus senkron birleştirme yöntemlerinin sistematik bir açıklaması sağlanmıştır. Farklı tip ve tipteki kompozitlerin spesifik biçimsel ve semantik özellikleri ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: kompozitler, türetme, sözcük oluşumunda sistem, morfoloji, kompozit-türevler.

(Ramazanova Ş., A.Tikhonov’un «Rus Dili Sözlüğü» Çalışmasındaki Kompozit Özellikleri)

Түйіндеме

Мақалада «комползит» және «күрделі сөз» ұғымдары мен терминдері қарастырылған. Орыс синхронды композиттерді қалыптастыру әдістерінің жүйелі сипаттамасы берілген. Түрлі типтегі және түрдегі композиттердің формальды және семантикалық ерекшеліктері анықталған.

Кілт сөздер: композит, деривация, морфонология, субстантиват, сөзді қалыптастыру жүйесі.

(Рамазанова Ш. А. Н. Тихоновтың «Словообразовательный словарь русского языка» еңбегіндегі композиттер көрінісінің ерекшеліктері)

**EPİK GELENEĞİN VARISLIĞI: «KİTAB-İ DEDE KORKUT» VE
«KOROĞLU» DESTANLARI**
EPIC TRADITION: EPIC "THE BOOK OF MY GRANDFATHER
KORKUT" AND "KOROGLU"

Yegana İSMAYILOVA *

Özet

"Koroğlu" destanı kahramanlık eposu olarak kendisinden önceki eposun, "Dede Korkut"un dönüşmüş türevidir. Önceki epos Oğuz eposudur ve burada Oğuz dönemi, Oğuz ruhu açık-seçik gözüktüyor. "Koroğlu" ise yeni dönemin, müteakip devrin eposudur. "Dede Korkut" eposu'nun Oğuz döneminin, "Koroğlu"nun da kendi döneminin kahramanlık ruhuyla kopmayan ilişkileri bulunmaktadır. "Koroğlu" destanının Azerbaycan folkloru ve diğer halkların folkloru bağlamında çok büyük olay olması, bu epos'un özel gelişim sürecinden geçtiğinin göstergesidir. Yani "Koroğlu" eposu zaman içinde özel olarak gelişmiş, büyümüş ve muhteşem hale gelmiştir. "Koroğlu" destanı aynı zamanda "Dede Korkut" eposunun epik yapımı bakımından varisidir.

Gerçek şu ki, destanlar yüzyıllar boyu cıalanarak ve büyüyerek günümüze varıyor. Fakat onun büyüme süreci tarihin muhteşem hafızası olmadan mümkün değildi.

Anahtar kelme: epos, folklor, Azerbaycan destanı, "Dede Korkut" eposu, "Koroğlu" destanı.

Summary

The plots of "Koroghlu" are keeping the plots of the epos of "Dada Khorgud". So, here the heroism of brave men is mentioned as it is noted in "Dada Khorgud". Being in the forms of the marches, battles and trips these heroisms are the property of structure of Turkish eposes beyond "Kitabi-Dada Khorgud" and "Koroghlu". The connection of Turkish eposes with the marches, battles and trips is coming from the style of Turkish living. "Koroghlu" is the heir of "Kitabi-Dada Khorgud" as the epos of heroism. As the epos "Koroghlu" was not created by itself from nothing or at once. Both of the eposes are the product of Azerbaijanian-Oghuz traditions of the art of narrator. That is, "Koroghlu" had to be established on the base of the epic rules of "Dada Khorgud".

Key words: destan, folklor, Azerbaizhan destanları, epos "Kitabi-Dede Korkut", epos "Koroglu".

* prof. dr. Bakü Devlet Ünivesitesü, Bakü, Azerbaycan.
prof. dr. Baku State University, Baku, Azerbaijan. E-mail: yegane-n@mail.ru

"Koroğlu" destanı konusunun tarihi anlam biliminin araştırılmasının anlamı, destan ve gerçeklik, destan ve tarih ilişkilerinin incelenmesidir. Karmaşık olan bu ilişkilerin ciddi destansı özelliği var. Şöyle ki, destanın etnik düşüncenin "hafızası" kısmında bulunması, kendisine "tarih", "gerçeklik" ve "yaşanmışlık" hüviyeti kazandırıyor. Oysa ki, destan kendi dünyasıyla gerçeğe ne kadar yakın olsa da, her halükarda epik kurgusal düşüncenin ürünüdür.

Destan ve tarih problemi her zaman bilimin odak noktasında bulunmuş, bu sorun'un kendine özgü anlam bilimiyle ilgili büyük araştırmalar yapılmıştır. Destan halkın hafızasıyla ilgilidir ve halkın tarihine dayanıyor. Yani, destan kendi kaynağını gerçeklerden alıyor. Bu nedenle de destanda gerçeklik vardır. Fakat bu hakikat reel gerçeğin kendisi değildir, karakterdir. Destanda tarihi olayların somut izlerini ararken orada zahiri, aldatıcı nesneler bulunduğunu da dikkate almamız gerekiyor. İstisnasız olarak bu doğallığı "Koroğlu" destanının tarihi anlambiliminin araştırılmasına ait edebiliriz.

Azerbaycan destanının şiirsel tutumu, epik estetiğiyle genel Türk eposunun ayrılmaz hissesidir. Bu yönden Türk destanının bin yıllar boyu gerçekleştirdiği doğallıklar ulusal epomuzda, aynı zamanda "Koroğlu" destanında kendini belirtiyor. Şöyle ki, sözlü geleneğe dayanan toplumlarda destan ulusal hafıza ve tarih kitabı rolünü üstleniyor. Türk ulusu at sırtında doğup at sırtında ölen, dünyanın enginliklerine varmaya çalışan, attan inerek taş kitabeler yazmış, tarihin akışını kutsal kabul etmiş, onu gerçek tarih saymıştır. Bu yüzden de Oğuzlar "Dede Korkut"u kutsal saymış, onu kitap olarak nitelemişler.

Buradan görüyoruz ki, Türkler'de destan gerçeğin ta kendisidir. Kendi eposunu bizzat öz tarihi olarak kabul eden halk, tarihinin önemli olaylarını destanda kitaplaştırmaya, tarihleştirmeye çalışmıştır.

"Koroğlu" destanının Celaliler hareketiyle ilişkisi, epos'un tamamen bu harekattan çıkması gibi anlaşılmamalıdır. "Dede Korkut" destanının yok olmasıyla "Koroğlu" destanının oluşması aynı döneme denk geliyor. "Dede Korkut" eposu kaybolarak yeni kahramanlık eposuna, "Koroğlu"ya dönüşmüştür. "Dede Korkut" tüm karakterleşme düzeyiyle Oğuz tarihi gerçeğinin epik hale dönüşmesidir. Orada halk hareketi mevzibahis değildir. Fakat "Koroğlu" destanında Celaliler hareketi, aynı zamanda 16., 17. yüzyılların huzursuz toplumsal politik ruhu gözlemleniyor. Bu gözlemlere dayanan araştırmacılar haklı olarak destanda somut dönemin tarihi olaylarının epik tezahürlerini belirtiyorlar (Cəfərov, 1997: 28).

Epos halkın ruhunun ifadesidir. Halkın ruhuysa o dönemde özgürlüğe, mücadeleye, kahramanlığa adanmıştır. Halk sadece kendi gücüyle değil, kendi epik kahramanı aracılığıyla savaşıyordu. Burada epos tarihle paralellik arz ediyor.

"Köroğlu" destanı kahramanlık eposu olarak kendisinden önceki eposun, "Dede Korkut"un dönüşmüş türevidir. Önceki epos Oğuz eposudur ve burada Oğuz dönemi, Oğuz ruhu açık-seçik gözüküyor. "Köroğlu"ysa yeni dönemin, müteakip devrin eposudur. "Dede Korkut" eposunun Oğuz döneminin, "Köroğlu"nın da kendi döneminin kahramanlık ruhuyla kopmayan ilişkileri bulunmaktadır. "Köroğlu" destanının Azerbaycan folkloru ve diğer halkların folkloru bağlamında çok büyük olay olması, bu epos'un özel gelişim sürecinden geçtiğinin göstergesidir. Yani "Köroğlu" eposu zaman içinde özel olarak gelişmiş, büyümüş ve muhteşem hale gelmiştir.

Gerçek şu ki, destanlar yüzyıllar boyu cilalanarak ve büyüyerek günümüze varıyor. Fakat onun büyüme süreci tarihin muhteşem hafızası olmadan mümkün değildi.

"Köroğlu" destanı aynı zamanda "Dede Korkut" eposunun epik yapımı bakımından varisidir.

"Köroğlu" karakteri tarihi anlambilimi bakımından 16., 17. yüzyıl olaylarıyla ilişkili olduğu gibi, epik anlambilimi "Dede Korkut" epos geleneğiyle alakalıdır. "Köroğlu" karakterinin epik anlambilimi doğal olarak "Dede Korkut" destanının karakter anlambiliminin tekrarı değildir. Fakat "Köroğlu" karakteri anlambiliminin odak noktasında "Dede Korkut" karakterleri duruyor. "Dede Korkut" destanının konusunda tekrar bulunmuyor, sadece anlamsal çağrışımlar var. Bunun gibi karakter de kendi anlamsallığı bakımından önemli yapısal öğeler düzleminde çağrışımlar yapıyor, tekerrür etmiyor. Bu, epik metinlerin, genellikle folklor metinlerinin şiirselliği bakımından doğaldır.

Folklor, aynı zamanda epik folklor canlı sözlü gelenektir. O, oynandıkça aktiftir. Bu yerde sözlü edebiyatın "harfin ruhuna ihanet etmeme" ilkesi geçerli değildir. Metnin işlevselliği süresince her defasında ona yenilikler ekleniyor. "Dede Korkut" ve "Köroğlu"nın çeşitli çağların ürünü olduğuna dikkat edecek olursak, onlar arasındaki benzerliklerin varislik içeriğiyle ilişkili olduğunu görürüz.

"Köroğlu"nın karakterleri temel yapısı prensibi bakımından "Dede Korkut" eposunun karakterini koruyor. Şöyle ki, burada da "Dede Korkut" eposunda olduğu gibi yiğitlerin kahramanlıklarından bahsediliyor. Bu kahramanlıkların baskınlar, akınlar ve yürüyüşler şeklinde bulunmasının

"Dede Korkut" ve "Köroğlu"nın kendisinden daha büyük olay olması genel Türk eposunun yapısal özelliğidir. Türk destanının yürüyüş, savaş ve akınlarla olan ilişkisi Türkün yaşam tarzına özgüdür. Bu yüzden de böyle baskınlar (Oğuz eposunda yağmacılık) Türk eposunda epik hareketin temelini oluşturan karakter hareketi, Türk destancılığından, somut olarak "Dede Korkut"tan gelen öğedir. Zira "Köroğlu" eposu bir kahramanlık destanı olarak "Dede Korkut" eposunun varisidir. "Köroğlu" bir destan olarak boşluktan, aniden ve kendi kendine oluşmamıştır. İki epos da Azerbaycan –Türk- Oğuz destancılık geleneğinin ürünüdür. Yani "Köroğlu" destanının "Dede Korkut" eposunun epik yasalarına göre oluşması gerekiyordu. Fakat doğal olarak, "Köroğlu" destanının epik oluşumu bakımından "Dede Korkut" destanının tekrarı olmadığını düşünmemiz gerekiyor. Görüyoruz ki, iki destan da konuları bakımından farklıdır. Onların farkı çeşitli dönemler, çeşitli epik zevkler, farklı destancılık geleneğidir. Fakat bu destancılık gelenekleri birbirinden tamamen kopmuş, birbirine yabancı gelenekler değildir. "Köroğluculuk" geleneği "Dede Korkutculuk" geleneğinin yeni dönemde devamı, gelişmiş şeklidir.

"Köroğlu"da girişten esas karaktere geçişin "Dede Korkut" hikayelerinde olduğu gibi bulunması bir raslantı değildir. İlk hikayede genel durumun tanımından sonra somut olay anlatılıyor.

"Bayındır Han ziyafet vermiş, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestirmişti..."

Hikayenin sonu da geleneksel sonlukla bitiyor. Tüm hikayelerin sonunda Oğuz erenleri zafer kazanıyor, şenlik olur, Dede Korkut gelip hayır dua veriyor:

"Dirse Han burada oğlunun sağ olduğunu gördü. Hanlar Han'ı oğlana beylik verdi, taht verdi. Dedem Korkut boy boyladı, soy soyladı, şu oğuznameyi söyledi:

Onlar da bu dünyadan geldi geçti,

Kervan gibi kondu, göçtü..." (Kitabi-Dede Korkut, 1988:125).

Epik münakaşa çözüme kavuştuktan sonra tipik zafer durumu tanımlanıyor. Beyrek beyliğe ve tahta sahip oluyor. Dede Korkut yum (dua) verip zaferi övüyor. "Köroğlu" destanının bazı bölümlerinin sonunun da zafer, şenlik ruhlu okumalar, yahut sonuncu bölümde olduğu gibi Aşık Cunun'un saz çalması ve okumasıyla bittiğini hatırlayalım.

Anlaşıyor ki, "Köroğlu" destan karakterinin epik yapısı aynı şema doğrultusundadır. Bu şema tüm bölümlerde tekerrür ediyor. "Köroğlu" bir epos olarak "Dede Korkut" geleneğinin devamıdır. "Dede Korkut" eposunda hikayelerin sonunu hatırlayalım.

1. Dede Korkut her hikayenin sonunda yum veriyor, yani dua yapıyor. Korkut Ata duasında "Hanım" dediği objeyi övüyor. "Köroğlu" destanında da dağların övülmesi inkar edilmiyor. Şöyle ki, dağ yönünde gidenler onu övüyorlar. Fakat bu övgünün sonda kalanları, bu kabilden olan övgünün etkinlik kaynaklı olması ihtimalini sağlıyor.

2. "Dede Korkut" eposunda Dede Korkut Han'ı övüyor. Köroğlu'nun dağ tanımını övgü olarak kabul edecek olursak, bu da dağların övgüsüdür. Şu bir gerçek ki, Türk esatirlerinde dağların kutsallığı vardır. Bu durumu esatirle ilişkilendirmek kolaylıkla mümkündür. Fakat yukarda da, eposta esatir karakteri değil, epik karakteri gördüğümüzü belirttik. Epik övme bakımından Köroğlu'nun dağları övmesi, yurt övmesidir. Bu nedenle de biz bu övgüyü yurt kultuyla ilişkilendirmeyi uygun bulduk. Yukarda irdelenen şiirlerin konusundan da anlaşılıyor ki, Çamlıbel dağları yurt gibi, yerleşke gibi övülüyor.

3. Köroğlu'nun Çamlıbel'i gördüğü zaman bir yurt gibi övmesi bize göre "Köroğlu" eposunda ne sıradan şiirsel öge, ne de raslantı değildir. Zaten böyle olması gerekiyordu. Bu yüzdendir ki, dağların bir yurt gibi övülmesi "Köroğlu" eposu'na "Dede Korkut"tan kalmıştır.

"Dede Korkut" destanında Salur Kazan Han'ın yurtla, kurtla, suyla, köpekle haberleşmesi tören niteliğindedir. Bu durum, epik anlabilimi bakımından Çamlıbel'in tören semantiği olması ihtimalini sağlıyor. Yani Köroğlu'nun onu övmesi adeta "Dede Korkut"ta bulunan haberleşme töreniyle aynı anlamı taşıyor.

4. "Dede Korkut"ta Salur Kazan kurtlarla haberleşiyor. Sunulan şiirde Köroğlu da kendisini kurta benzetiyor.

*Köroğluyum aradığımı bulurum,
Dağlar zirvesinde kale kurarım,
Koyun sürüsünden kuzu kaparım,
Yiyip kurtlarımla ulurum dağlar* (Köroğlu, 1956: 321).

Köroğlu'nun kurt karakteriyle özdeşleşmesi iki yönden doğaldır.

*Akınlarda kalesine çarptığım,
Yalın ayak at göğsüne kattığım,
Sürüsünden taze kuzu kaptığım,
Yiyip kurtlarımla ulurum dağlar.*

1. Kurtun Türkler'in kadim sembollerinden, maskotlarından olması. Hatırlayalım ki, "Dede Korkut"ta Salur Kazan kökenin "ezvay bir kurt eniği" olduğunu belirtiyor.

2. Kurtun Türklerde askeri semboller arasında olması. "Köroğlu" destanında kurtun savaşa ilgili yönü daha çok öne çıkıyor. Köroğlu sık sık

kendi yiğitliğini kurta benzetiyor. "Köroğlu" destanının V. Hulufu baskısında Köroğlu'nun Mömine Hanım'dan olan oğlu Kürtoğlu olduğu gibi, Kurtoğlu olarak da niteleniyor (Hulufu, 1929: 126).

Köroğlu'nun dağları övmesi ve şiirindeki kurt obrazı, "Dede Korkut'ta kurtun ve yurt'un Salur Kazan'ın diliyle övüldüğü "haberleşme" törenini çağırıştırıyor. Yani "Dede Korkut" eposunda yurtla kurt bir törende övüldüğü gibi "Köroğlu"da da yurt (dağ) ve kurt aynı şiirde övülüyor. Bu durum son tahlilde, epik mekan karakteri olarak Çamlıbel'in yurt kultu çerçevesinde tören anlamı taşıdığı düşüncesi ihtimalini uyandırıyor.

Köroğlu karakterinin epik yapımında onun isim almasının da mitolojik düşüncelerle ilişkisi var. Bu, doğrudan babası Yusuf efendi karakteriyle alakalıdır. "Dede Korkut'ta bir gencin ad ala bilmesi için bir yiğitlik göstermesi gerekiyor. Burada mövzibahis sıradan ad değil, savaşçı adıdır. Şöyle ki, Beyrek bu adı almazdan önce babası onu Bamsı diye çağırıyormuş. Kendisine yiğitlik adını Dede Korkut veriyor. Destanda bu görevi Yusuf Efendi ifa ediyor. Köroğlu da Hasan Han'ın kafasını kesip babasının intikamını alıyor. Kendisi Yusuf Efendi'nin oğlu Ruşen Alidir. Fakat bir kahraman olarak Köroğlu diye niteleniyor. Yusuf Efendi onu Ruşenlikten Köroğluluğa terfi ettiriyor. Bu bakımdan Yusuf Efendi inisiyasya töreninin de aksakalıdır, büyüğüdür. Bu durumu sırlanan şıklarda gözlemliyoruz:

1) Yusuf Efendi gizli bilgilere sahiptir. Kırat'ı, Dürat'ı kanatlı atlara dönüştürmenin sırrını biliyor. Bir Köroğlu çıkacağını söylüyor.

2) Tören büyüğü olarak atları deneyime tabi tutuyor.

3) Tören büyüğü olarak Çamlıbel'i - yani dünyanın merkezini, kutsal mekanı seçiyor.

4) Kendisi "Çifteleşme"nin sırlarına vakıftır. Yani Ruşen Ali'yi sıradan insandan büyük savaşçıya ve ozana dönüştürmenin yollarını biliyor.

5) Ruşen Ali'ye yeni isim - Köroğlu namını veriyor.

6) Aynı Dede Korkut gibi Köroğlu'nun istikbalini haber veriyor.

"Evladım! Aylar yıllar geçer, sen doğudan batıya tüm dünyada ün salacaksın. Çeşmenin köpüğünden sana şairlik, kollarına kuvvet gelecek. Senin sesin, naran öylesine kuvvetli olacak ki, İsrail'in suru onun yanında sinek vızıltısı kadar kalacak. Beyler, Hanlar, Paşalar senin namını duyunca dizlerinin bağı çözülecek. Şu Mısri kılıcı kuşandığın sürece, Kırat'ın sırtında olduğun sürece ve Çamlıbel'de bulunduğun sürece hiç kimse seni yenemeyecek... Bundan sonra adın Köroğlu olsun!" (Köroğlu, 1956: 320).

"Dede Korkut" eposunda çeşitli Oğuz erenlerinin kahramanlıklarından bahseden hikayeler vardır. Fakat bu kahramanlardan bazıları, özellikle Salur

Kazan hikayelerin ekserisinde bulunmaktadır. Bu cihetle Koroğlu ve Kazan karakterleri çağrışımlar yapıyor. Şöyle ki, onu doğrudan kendisiyle ilgili hikayelerde de, diğer Oğuz erenlerinden bahseden hikayelerde de gözlemliyoruz. Koroğlu karakteri de destanın tüm kollarında karşımıza çıkıyor. Yani kendisi tüm kolların baş kahramanıdır. Fakat biz destanda, "Dede Korkut" eposunda olduğu gibi Koroğlu'nun adamlarıyla ilgili kollar da görüyoruz. Bu kollarda Koroğluyla yanaşı adamlarının bireysel kahramanlıklarına tanık oluyoruz. Ama yine de Koroğlu bu kolların baş karakteri, öykü hareketinin halledici kahramanı olarak kalıyor.

Koroğlu'nun adamlarından Demircioğlu'nun kadının kendisine yardım etmek istemesini yiğitliğe ters sayıyor. "Dede Korkut"ta Kanturalı da Selcan Hatun'un kendisine yardım etmesine rıza göstermiyor. Demircioğlu Azerbaycan Türk eposunun ve kahramanlık yasalarının kuralları yönünde oluşturulan karakterdir. Onun yaşadığı bu karakteri, epos edebiyatının kendi doğal içeriği doğrultusunda bireyselleştirmiş, (Koroğlu'nun) 7777 adamının (delilerinin) genel tipolojik semantiği fonunda özelleştirmiştir.

"Koroğlu" destanında kahramanların sevgi ilişkilerini epik gelenek başlangıcı bakımından "Dede Korkut"ta da görüyoruz. Burada özellikle Beyrek Banuççek öyküsü tüm parlaklığıyla yansıyor. "Dede Korkut" eposunda kadınların karakter tanım çizgileri, "Koroğlu" eposunda bulunan kadın karakterlerin tanım çizgilerinde tekerrür ediyor. Yani "Dede Korkut" destanında bulunan kızlar yiğit, kahraman, at binen, kılıç kuşanan, ok atan, güreş tutan kızlar olduğu gibi, "Koroğlu" destanında bulunan kadınlar da aynı özelliklere sahipler. "Koroğlu" destanı tüm karakterler sisteminde kahramanlığın davranış kodunu yansıtıyor.

Azerbaycan folklor alanında şaman ozan münasebetleriyle ilgili fazla bilgi var. Bu düşüncelerde aynı sorunlar genel olarak yansıtılmıştır. Aşık sanatıyla ilgili belirli araştırmalardan belli oluyor ki, bu mesleğin Ata, Baba ve Dede aşamalarıyla sıkı ilişkisi var. Bu aşamalar magik-sakral fonksiyon konteksinde aşıkla ilgilidir. "Dede Korkut"ta Dede'nin fonksiyonları arasında ilahilik de gözlemlenmektedir. Şöyle ki, Dede Korkut gaipten haberler veriyor, olacakları biliyor. Bu durumda Dede Korkut'un ilahiliği geçmiş ve gelecek kutublarını da kapsıyor.

"Koroğlu" destanının epik gelenek akınında arkaik eposla ilgili olduğunu dikkate alacak olursak, aşık Cünun'un öykünün yukarı katmanındaki ilahiliği alt katta arkaik mitolojik öyküde dünyanın katmanları arasında olan ilahiliktir. Yani Cünun destanda aracıdır. Bu onun arkaik

Başlangıctan gelen fonksiyonudur. Aşık Cünun Köroğlu'ya bir ozan gibi hizmet ediyor.

Genel olarak, "Köroğlu" bir epos gibi "Dede Korkut" geleneğinin devamcısıdır, onun varisidir kanısı kuvvetleniyor.

EDEBİYAT

1. Cəfərov N. „*Köroğlunun poetikası*”, Bakü BDÜ, 1997, 46 seh.
2. *Kitabi-Dede Korkut*. F. Zeynalov və S. Alizade neşri Bakü Yazıcı 1988, seh 265.
3. *Köroğlu*. Tertibçi M.H Tahmasib, redaktörü H. Araslı, 2ci neşr, Bakü, Azerb. EA, 1956, səh 456.
4. Hulufu V. *Köroğlu*, Bakü 1929, seh 159.d

Түйіндеме

«Көроғлы» эпосы батырлық дастан ретінде өзінен бұрынғы «Қорқыт Ата» эпосының өзгермелі туындысы. Одан бұрынғы эпос «Оғыз» дастаны болып саналады және бұл жерде Оғыздың дәуірі, Оғыздың рухы жан-жақты суреттеледі. Ал

«Көроғлы» болса, жаңа дәуірдің, келесі дәуірдің эпосы. «Қорқыт Ата» эпосында Оғыз дәуірінің, Көроғлының ерліктерін көруге болады. «Көроғлы» эпосының Әзірбайжан фольклоры мен өзге халықтардың фольклорында үлкен оқиға болуы, бұл эпостың арнайы даму процесінен өткендігін көрсетеді. Яғни, «Көроғлы» эпосы уақыт өте дамып, ұлғайып, керемет халге жеткен. «Көроғлы» дастаны сонымен бірге «Қорқыт Ата» эпосының эпикалық жағынан мұрагері болып табылады.

Дастандардың жылдар өте ұлғайып бүгінге дейін жеткені, шындық. Бірақ оның ұлғаю процесі тарихтың даңқты есімі болмауы мүмкін емес еді.

Кілт сөздер: эпос, фольклор, Әзірбайжан эпосы, «Қорқыт Ата» эпосы, «Көроғлы» дастаны.

(Исмаилова И. Эпикалық дәстүрдің мұрагері: «Қорқыт Ата кітабы» және «Көроғлы» эпостары)

Резюме

Сюжеты «Короглу» хранят сюжеты эпоса «Книга моего Деда Коркута». Итак, здесь упоминается героизм храбрых людей, как это отмечено в «Книге моего Деда Коркута». Будучи в формах маршей, сражений и поездок, эти героизмы являются свойством структуры турецких эпосов за пределами ««Книга моего Деда Коркута» и «Короглу». Связь турецких наций с маршами, сражениями и поездками исходит из стиля жизни турецкого народа.

«Короглу» является наследником ««Книга моего Деда Коркута» как эпос героизма. Поскольку эпос «Короглу» не был создан сам по себе ни от чего, ни сразу. Оба эти являются продуктом азербайджанско-огузских традиций искусства рассказчика. То есть «Короглу» нужно было создать на основе эпических правил «Книга моего Деда Коркута».

Ключевые слова: эпос, фольклор, азербайджанский эпос, эпос «Книга моего Деда Коркута», эпос «Короглу».

(Исмаилова И. Эпическая традиция: Эпос «Книга моего деда Коркута» и «Короглу»)

**СЫР БОЙЫНДАҒЫ ЖЫРШЫЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ҚОРҚЫТ
ДӘУІРІНДЕ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ**
STAGES OF THE FORMATION OF THE ZHYRSHY TRADITION IN THE
SYRDARYA VALLEY IN THE TIME OF KORKYT

Бақыт ӘБЖЕТ*

Түйіндеме

Мақалада түрік халықтарында ежелден келе жатқан жыршылық дәстүрдің ислам діні ене бастаған тұста Сыр бойындағы қайта түлеуі, Қорқыт заманында жыраулық мектептің сопылық мектеп ізімен қайта қалыптасу кезеңдері сөз болады. «Қорқыт Ата кітабында» жырланған батырлардың Сыр бойында іздері, кейінгі қазақтың эпостық жырларындағы көріністері де кеңінен қарастырылады.

Кілт сөздер: Сыр бойы, Қорқыт, Алпамыс, бақсылық, жыршылық, сопылық мектеп, оғыз-қыпшақ.

Summary

The article talks about the revival of the zhyrshy tradition with the advent of Islam in the Syrdarya valley, as well as the stages of re-forming the Zhyrau school in the footsteps of the Sufi school during the time of Korkyt. This article also discusses the traces of batyrs in the Syrdarya valley, described in the book "Korkyt Ata", as well as their appearance in the epic works of the Kazakhs.

Key words: Syrdarya Valley, Korkyt, Alpamys, shamanism, zhyrshy traditions, School of Sufism, Oguz-Kipchak.

Сыр бойының мәдениеті туралы сөз қозғалғанда Оғыз мемлекеті тұсында айрықша дамыған жыршылық дәстүрдің қалыптаса бастауын жан-жақты терең қарастыру қажет. Сыр өңірінде жыршылық мектептің мықты орнығып қалуы Қорқыт ата кезінде қобызға қосылып жыр айту дәстүрінің берік қалануында жатқан болуы мүмкін. Оғыз мемлекеті өзіне тиесілі аймақта өмір сүріп жатқан көптеген түрік тайпаларының басын қосты. Бұл тайпаларының ішінде кейін қыпшақ тайпаларының құрамына қосылған тайпалар да болды. Тарихшы Талас Омарбеков ол жайлы: «Айтпай кетуге болмайтын тағы бір мәселе, кейбір түркі

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері. Түркістан-Қазақстан.

Candidate of philological Sciences, professor K.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: abjet_71@mail.ru

халықтары (түрікмендер, қарақалпақтар және т.б.) әлі күнге дейін өздерінің шежірелерін Оғызханнан (Өгізханнан) таратады. Жоғарыда атап кеткеніміздей, тарихи аңыздар қазақтың кейбір тайпаларының шығу тарихын Оғызханмен байланыстырады... «Оғыз заманындағы» тайпалардың тамаша өмірі «Оғызнаме» дастанында жырланады. Бұл аңыздар «Қорқыт Ата» кітабына еніп, бүгінгі ұрпаққа келіп жетті. «Оғызнаменің» үлкен географиялық аймақтарға таралып кетуі бұл дастанның тым ертеректе, Оғыздар батысқа жылжи бастаған алғашқы кезеңде шыққанын дәлелдей түседі" (Омарбеков, 2011).

Сыр бойында бой көтерген қалаларда сауда-саттық жақсы дамыды, мәдениет те ислам дінінің енуі арқылы жаңа белеске көтерілді, жыршылық өнер де қарқынды даму жолына түскен болатын. "Шығыстан Жетісудан Сыр бойына қарай жылжыған оғыз тайпалары сол тұстағы үлкен тайпалар печенег – кангарларды талқандап, Сырдарияның орта, төменгі ағыстарын Арал өңірін тұтастай иеленді. IX ғасырдың соңында оғыз шонжарлары Аралдың солтүстік өңіріндегі билікті өз қолдарына алып, Жайық, Еділ өзендерінің бойына қоныс тепті. Қаратау бөктері, Шу бойы, Балқаш маңы, Орал, Ырғыз, Ембі, Ойыл, өзендері тұтастай оғыздар мекеніне айналды. Бұл оқиғалар оғыздардың саяси топтасуына себепші болған еді. Араб деректерінің мәліметтеріне қарағанда, IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың басында оғыздарда мемлекет қалыптасты. Оғыз конфедерациясына кангар печенегтер, Арал, Каспийдің солтүстік төңірегін тайпалары енді. Оғыздармен бірге Сырдарияға көшкен халаж, қарлұқ тайпалары, Шу мен Талас аңғарын мекендеуші жағр, шарұқ тайпалары да кірді. Шығыс Түрік тайпаларының кейбір топтары да болды. Олардың ішінде имек кимек тайпалары, байандұрлар, имурлер, кай тайпалары бар еді" (National Digital History порталы. 25/04/2018. kaz.ehistory@gmail <http://e-history.kz/kz/contents/view/310>).

Кангар деп отырғаны ежелден мекендеп келе жатқан қаңлы тайпалары болса керек. Қаңлылар Сырдың орта ағысы мен Қаратау бойында өмір сүргені белгілі. "Қорқыт ата кітабында" ең беделді батыр ретінде Бамсы Байрақты көреміз. Демек, қоңырат тайпалары да Оғыз тайпалары бірлестігі арасында аса жоғары беделге ие болған деп жорамалдауға негіз бар. Стамбул университетінің профессоры Орхан Шайықтың көрсетуінше «Қорқыт кітабындағы» ұлы бейне Байбөрі ұғлы Бамсы Берік. Бұл ат қазақ, қарақалпақ, өзбек жыршылары айтатын «Алпамыс» атымен тығыз байланысты. Демек, оның ертедегі толық аты Алып-Бамсы, қысқартылып айтылғаны Алпамыс болуы керек. Тарихи

дәуірлерде ол Сыр бойын мекендеген тайпалардың үздіксіз айтып жүрген «Қорқыт» жырының бір тарауы болған, кейін өз алдына жеке бір ұлы эпосқа айналады.

«Қорқыт кітабына» ең жақын келетін, әсіресе, Жүсіпбек жырлаған «Алпамыс» жыры. Мұнда да батырдың әкесі Байбөрі деп аталады. «Қорқыт кітабындағы» Байбөріден ешбір өзгешелігі жоқ. «Алпамыс» жырындағы екінші бір бейне сақау Бадамша қатын болса, ол да «Қорқыт кітабындағы» кекеш қатын Қысыршамен бірдей, екеуінің мінезі де, сөйлеуі де біріне-бірі бүтіндей жақын.

«Алпамыс» жырында үздіксіз айтылатын тайпаның бірі – қоңырат кітабында да кездеседі. Бүгінгі ғалымдар бұл қоңыратты кейін өзбек пен қазақ еліне қосылған бір ескі тайпа деп санайды. Қоңырат «Қорқыт кітабында» - «Қоңғур - Ат» болып жазылғаны ұлы тайпа екенін білдіреді. Олардың бүгінге дейін тұратын жері Сырдария, Арыс өзені, Қаратау өңірі. Өзбек жерінде қоңыраттар тарихи Жиделі-Байсын өлкесінде, Қашқадария, Сурхандария бойында тұрады. Сыр бойындағы қазақ қоңыраттары жыл сайын өзбектегі бауырларына барып, өздерінің шежіресін айтып, ата-бабалары бір екенін анықтап жүрген. Өзбек қоңыраттарының қария сөзі бойынша, XV ғасырға дейін олар жазда Сарыарқаны жайлап, қысқа қарсы Жиделі Байсынды қыстап жүрген (Марғұлан, 1985:139).

Сыр бойына ислам діні тарай бастаған тұста қоңырат тайпалары әлі де бұрынғы аталар культін, шамандық сенімнің құрсауында жүрген болатын. Бұл кезеңде қобызбен сарын айтып, батырлардың ерлік істерін жырға қосу, жоқтап жыр айту дәстүрі ертеден келе жатқан өнер саласы болған. Ол туралы түрік ғалымы Фуат Көпрүлү былай дейді: «Ол кездегі ақындар бір-біріне ұқсайтын, қолдарынан қобыздарын тастамайтын қарапайым адамдар еді. Ауыл-ауылды аралап, жалпы жиындарда, той-томалақтарда ертедегі батырлардың ерлігін марапаттайтын ұлттық дастандарды, аңыздарды айтатын немесе сол уақыттағы жаңа оқиғалар жайында жырлайтын», - деп атап өтеді (Көпрүлү, 2017: 9).

Ислам қағидалары әлі толықтай үстемдікке ие болмай тұрған кезеңде шыққан жырларды жырлаушы Қорқыт ата болған. Осы екі ірі тұлғаның өмір сүрген кезеңі бір-біріне жақын. Яғни, түркі халықтарының ислам дінін алғаш қабылдай бастаған дәуіріне сай келеді. Бұрынғы наным-сенімдердің орнын ислам дүниетанымы ауыстырып жатқан кезең болатын. Қазіргі кезде Қорқыт шамандық сенімнің өкілі болған ба, жоқ ислам дінін қабылдаған ба деген өткір сұрақ туындайды. Зерттеушілердің көбі оның шамандық нанымда болғандығын, өлімнен

қашуының өзі ислам қағидасына қайшы пікір екендігін айтқан. Зерттеушілердің көбі Қорқыт шамандық дәуірдің өкілі болғандығы туралы оның аңыздарына талдау жасау арқылы дәлелдер келтіреді. Қазақтар ел ішінде емшілікпен айналысқан бақыларды мұсылман деп санамаған. Оның үстіне қазақтар бақсы өлген кезде оны мұсылман салтымен жаназа шығарып қоймайтын болған. Абайдың «Моласындай бақсының, Жалғыз қалдым тап шыным» дейтіні бар. Бақылар ел аралап жүріп адамдарды емдеумен айналысқанымен, мұсылманшылықты ұстанған қазақтар өлген бақсыны жоқтамаған, жаназасын шығармастан жеке апарып көме салатын болған. Демек, бақсының ісі шарифатқа қайшылығымен ерекшеленген. Бірақ, Қорқыт ислам дінінің әсері ел ішінде белең ала бастаған тұста өмір сүргендіктен оны көбіне мұсылманшылықты дәріптеген ата деп есептейді. Жоғарыда айтқанымыздай бақсы мен шарифат заңы бір-біріне қайшы дүниелер, сондықтан да Қорқыт таза мұсылман болған, бес уақыт намаз оқып, тақуалық жолда жүрген деу қисынға келмейді. Бұл жерде жыршылық өнер кейін сопылық термелерді, ясауи хикметтерін насихаттау жолына түскендіктен өзара байланыс орнағандығын көреміз. Көне түрік жыршылары басқаша бағытқа бет бұрды, дамудың жаңаша түрін насихаттауға кірісті. Соның нәтижесінде бұрын ел ішінде зор беделге ие болған Қорқыт ата тек қана бақылардың ғана емес, жыраулардың да піріне айналған болатын. Бұрынғы жыршылар арасында алғаш болып ислам дінін қабылдаған, ислам қағидаларын мүлтіксіз орындамаса да өз сарындарына сол дәуірде Сыр бойына кең тарай бастаған ислам құндылықтарына бой ұрған, түрік тайпалары арасында бақылықтың жаңа формасын қалыптастыра алған, жаңа мен ескі мәдениетті ұштастыра отырып, ислам дінін қабылдай бастаған ру басылардың істерін қолдаған, олардың аттарын қобыз сарынына қосқан абыздар зор беделге ие бола бастаған. Себебі Қорқытқа шейінгі бақылардың барлығы тек қана шамандық сенімдегі Көктәңірі, Ай құдайының мекеніндегі айдын көлді мекен ететін перілер мекені, (Бұл «Едіге» жырында көрініс тапқан) жердегі қыпшақтардың пірі - Жайық хан, жер астындағы өлілер мекенінің әміршісі Ерліктің нөкерлері жайлы ескі сарынды бақылар ислам діні тараған соң жойылған. Бұрынғыдай көктегі, жердегі, жер астындағы өмір туралы шамандық нанымдар ислам діні кірген соң әлсіреп, өз қуатынан айрылған. Ескі сенімдегі бақылар өз сарындарын матриархат культінің құдайларына жалбарынудан бастайтын болған. Ауру болып жабысатын «Сумандаған су пері» немесе «Сары қыз» секілді бақсы сарынында сақталған кейіпкерлер сол көне

сенімнен қалған ана құдайлардың жұрнағы еді. Қорқыт бақсылардың ішінде алғашқы болып көне шамандық құдайларға өзі қарсы шығады. Қобызға ясауия тариғатындағы пірлерді қосып сарнату осы Қорқыттың жолын ұстанған бақсылардан басталған секілді. Себебі, кейінгі бақсылар сарынында «Ғайып Ерен қырық шілтен», «Баба Түкті Шашты Өзіз», «Қорасан» секілді сопылық кейіпкерлерге табыну орын ала бастаған. Түрікмен, өзбек бақсылары арасында «Әзіреті Әлі», «Бахауаддин» секілді ислам дініндегі діни қайраткерлердің аты аталып отырады. Осылайша бұрынғы қалыптасқан бақсылық сарынға жаңаша бағыт әкеледі. Бұл өзгерістерге Қорқыт кезінде шамандық сенімдегі бақсылардың қарсы шығуы заңдылық, жаңа бағытта сарнаған бақсыны ескі дін өкілдерінің қуғындауы табиғи құбылыс. Дінтанушы Д.Кенжетай «Қорқыт Ата мен Әзіреті Ясауи – түркілік дүниетанымның бірін-бірі толықтырып тұратын екі кезеңнің өкілдері» деп көрсетеді (Кенжетай, 2004: 167).

Демек, сол кезде тарай бастаған сопылық ілімнің түркілерге ықпалы қатты болғанын көреміз. Ясауи дәуірінен бастап қыпшақ даласында бұрынғы бақсылық озандардың орнын «ата», «баба» титулындағы дәруіштер ала бастады. Бақсылардың ішінен Қорқыт ата атануы да содан болуы мүмкін. Алтын Орда дәуірінде ясауия тариғаты ресми ұстаным ретінде қабылданған тұста Қорқыттың атағының шартарапқа жайылуы бір-біріне байланысты болғандығынан болса керек. Ислам орныққан соң түркі халықтарында сақталған бақсылар XX ғасырға шейін Қорқытты бақсылардың пірі ретінде санап, соған табынып келді.

Алпамыстың өмір сүрген кезеңі де оғыздардың Сыр бойында тұрған дәуірімен тұстас келеді. Алпамыс әскербасы ретінде сыртқы және ішкі жаулармен соғыста елдің тыныштығын сақтау үшін күрескен тұлға. Ол эпоста да суреттелген. Оның қапыда қаза табуы елдің іргесінің шайқалуына әкеп соқтырған. Бұл ескі наным мен жаңа діннің арасындағы тартысқа толы бір күрделі кезең болатын. Сыр бойын тұрған оғыз ұлысы ұдайы пешенектермен соғысып келді, ұзаққа созылған соғыстың салдарынан 1043 жылы Оғыз бірлестігі ыдырап, соның салдарынан оғыздар Кавказ бен оңтүстікке қарай ығыса бастаған. Бұл X-XI ғасырларда Сырдың бойында бой көтерген Жанкент, Өгізкент секілді қамалдарда тұратын түрікмен тайпалары Сейілхан аталса, қыпшақ тайпалары Жайылхан ұрпақтары атанған. «Қорқыт ата» кітабында Қиян Сейілханның ұлы ер жүрек Дондаз батыр жиі аталады. Қияндар мен қияттардың жебеушісі Сейілхан болған. «Қобыланды

батыр» жырында да Қияттан шыққан Сейілдің ұлы Қараман Қазан ханның Қырлы, Сырлы қаласына жорыққа аттанатыны бар. Қыпшақ тайпаларының жебеуші атасы – Жайылхан. Ол жайлы «Алпамыс батыр» эпосында да бірнеше жерінде ұшырасады. Мысалы, «Алпамыс батыр» жырының қарақалпақ нұсқасында Жайылған қоңырат тайпасының жебеуші атасы ретінде жиі ұшырасып отырады. Алпамыс батыр жауға шапқанда немесе қиын-қыстау сәтте өзінің пірі Жайылғаннан көмек сұрап жалынатыны бар:

Жұртынан айрылған мен де сайылман,

Хәр не қылсаң, өз хәмирине хайылман.

Байшубар болдырды, ку шөллерде,

Қоңыраттың бабасы дейді Жайылған (Қарақалпақ фольклоры, 2007: 37).

Алпамыс қиын-қыстау сәтте бабасы Жайылғаннан көмек сұрайды. Оған бабасы ылғи да көмекке келеді. Бұл шамандық кезеңдегі бабалар культіне жатады. Шамандық сенім бойынша жер бетіндегі түркі тайпаларын бәле-жаладан сақтаушы құдайының аты Жайық хан. Жайық бір жағы су құдайының да атауы. Қазығұртқа қатысты айтылатын топан су жайлы аңызда Жайықнама елді апаттан құтқарушы тәңірі ретінде сақталған. Бұл исламға дейінгі түркілік сенімге жатады.

«Алпамыс батыр» жырында исламды енді қабылдап жатқан түркі халықтарының алғашқы кезеңдері баяндалған. Алпамыс Тайшық ханды шабу үшін аттанғанда кәміл пірлерін аузына алмағаны үшін жеті жыл сергелдеңге түседі. Яғни, Алпамыстың ислам дінін тарату жолында шамандық нанымдағы ханның тұтқыны болып жеті жылдай зынданда жатқанын көрсетеді. Кәміл пір мұсылман болса, Жайылған шамандық сенімдегі жебеуші рух. Ендеше Алпамыс дәуірі ескі сенім мен жаңа діни сенім арасындағы арпалыстарға толы қайшылығы мол кезең. Мыстан кемпір (аналық культ) шаман сеніміндегі бақсы әрі оның күші Алпамыстан басым түседі. Ол өзінің сиқырымен жас батырды өзіне кіріптар етеді. Осылайша Мыстан мама («Алпамыс батыр» жырының қарақалпақ нұсқасында осылай аталады) өз елінің ақылгөй-қорғаушысы ретінде Тайшық ханның елін уақытша болса да сыртқы жаудан қорғап қалады. Қорқыт та исламдық пірлерді мойындаған соң бұрынғы шамандардан қашуға мәжбүр болады. Алпамыс көзсіз батыр, ол қашуды білмейді. Жеті жылдық сергелдеңнен соң ислам дінімен қаруланған батыр Тайшық ханның елін мұсылман қылады. Қорқыт өз дәуіріндегі қаһарман батырлардың үлгі істерін кейінгі ұрпаққа жеткізуші жыршы ретінде сипатталған. Қазақ аңызында Қорқыт өлімнен қашып әлемнің әр

тарапын шарлап шықса да өмірінің соңында өзі туып-өскен Сыр бойына келіп мәңгілікке тұрақтайды. Демек, Қорқыттың өмір сүрген кезеңі оғыздардың күшейген кезеңіне тура келеді. Сыр бойындағы оғыздар күшейген тұста оларға түрікмендер, қырдағы қыпшақтар, Еділ бойындағы бұлғар пешенелерін де өзіне қаратқан. Қорқыт баят руынан шыққан делінеді. Профессор Ә.Қоңыратбаев Қорқыт қыпшақ тайпасынан шыққан болуы мүмкін деген тұжырым жасаған. Себебі оғыз тайпалары XI ғасырға дейін ислам нанымна бейімделген болса, қыпшақтар 1257 жылға шейін шамандық нанымнан әлі ажырай қоймаған еді. Алайда, бұрынғы сенімдердің көбесі сөгіліп, жаңа діннің ықпалы күшейе бастаған кезең болатын. Белгілі тарихшы ғалым Н.Нұртазина: "Түркілердің ислам дінін қабылдауына араб-мұсылман жаулап алуларының да маңызды әсерлері болды. Орталық Азия халқы арабтарды терең рухани дағдарыс жағдайында қарсы алды. Белгілі бір циклдің бітуі мен түгесілуі белгілері айқын біліне бастаған болатын. Көне мифологиялық жүйе өмір сүруін тоқтатты. Қоғам дүниетанымдық дағдарысты бастан кешірді: ол адамзат пен әлемнің жаңа өмір сүру мәнін табуды қажет етті" (Жеңіс, 2016: 82), - дейді.

«Қорқыт ата» кітабындағы оқиғаларға келсек ислам діні әлі толықтай үстемдікке ие болмай тұрған кезеңге тура келеді. XV ғасырда хатқа түсірілгендігіне қарамастан кітапта ескі шамандық нанымдар жақсы сақталып қалған. Жырда дін үшін ғазуат соғысына аттанған батырлар көрінбейді. Қорқыт ата кітабындағы айтылатын жырлардың композициясы көне эпостық үлгіге құрылған. Демек, жыр Сыр бойындағы оқиғаларға қатысты туғанға ұқсайды. Оның үстіне Баршынкент, Сырлытам сияқты Алпамысқа қатысты жер атаулары әлі күнге шейін Сыр бойындағы тарихи ескерткіш атаулары ретінде сақталып қалған. Қазіргі кезде де Қорқыт пен Алпамыс түркі халықтарының ортақ тұлғасы ретінде қарастырылады. Бұл екеуі де түркі халықтарының бірлігі, ынтымағы жолында аянбай күрескен тарихи тұлғалар. Алпамыс батырдың өмір сүрген дәуірі Сыр бойында құрылған оғыз-қыпшақ бірлестігі тұсына жақын келеді. «Қорқыт ата» кітабында Бамсы Қазан ханның байрағын ұстаушы батыры ретінде көрінеді. «Сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы бас көтеруі және Байрақтың қалай өлтірілгені туралы жыр» атты жырында сыртқы оғыздардың бегі Аруз өзінің ойын жүзеге асыру үшін Бамсыны өзіне алдап шақырып алып батырды қапыда өлтіреді. Себебі сыртқы оғыздар Бамсы тұрған кезде Қазанды жеңу мүмкін еместігін жақсы білген. Кітаптағы айтылатын жырды шығарушы Қорқыт абыз деп жазылған. Сыр бойында

туған жырлар оғыз тайпалары арасында XV ғасырға шейін сақталып кейін қағазға түскен. Қорқыт ата кітабын көп зерттеген белгілі ғалым Ш.Ыбыраев былай дейді: "Түрлі тарихи дәуірлерде қалыптасқан оғыздың батырлық жырлары XIV-XV ғасырларда аты аңызға айналған Қорқыт ата есіміне байланыстырылып және біртұтас эпикалық жүйеге келтіріліп, Әзірбайжан мен Кіші Азия территориясында қағаз бетіне түсірілді. Алайда "Қорқыт ата кітабындағы" жырлардың (Дрезден нұсқасында 12, Ватикан нұсқасында 6 жыр бар) дені оғыз тайпаларының ежелгі мекені Орталық Азия (дәлірек айтқанда, Сырдария мен Арал теңізінің маңында) қалыптасқанын зерттеуші ғалымдардың көбі мойындайды" (Қазақ фольклорының типологиясы, 2009: 279).

Бұл бірнеше жырдың бірігу кезеңіне, цикльді жырлар топтамасына жатады. Мұндай топтасу одан кейінгі кезеңдерде де болған. Мысалы, қырғыздың «Манас» жырына көптеген батырлық жырлар кірігіп көлемді бір жырды дүниеге келтірген болса, «Қырымның қырық батыры» аталатын қырық жырдан тұратын ноғай-қазақ жырлары бір жырдың аясына топтана бастаған. Мұндай жырдағы бірігу үрдісі белгілі бір қуатты бірлестіктің ыдыраған уағында дүниеге келе бастайды. Жоғарыдағы Бамсы Байрақ туралы жыр Сыр бойында өмір сүрген оғыз-қыпшақ бірлестігінің ыдырауы кезінде дүниеге келгенін көрсетсе, «Қырымның қырық батыры» Ноғай хандығы мен Қырым хандығының әлсіреген тұсында дүниеге келген. «Алпамыс батыр» жыры кейінгі «Қырымның қырық батырына» да кіріккен. Алайда, «Алпамыс батыр» жыры өзінің сюжеті жағынан «Қырымның қырық батыры» топтамасындағы жырлардан әлдеқайда көнелігімен ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Омарбеков Т. *Егемендікке ұмтылған Ежелгі Оғыз ұлыстары*// Ана тілі газеті. 13 - сәуір, 2011 ж №168 1 бет.
- Марғұлан Ә. *Ежелгі жыр-аңыздар*. Алматы: Жазушы, 1985, -368 б.
- Көпрүлү Ф. *Түркі әдебиетінде алғашқы сопы-ақындар*. - Түркістан, 2017. – 176 бет.
- Кенжетай Д. *Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы*. Түркістан, 2004. 341 б.
- Жеңіс Ж. *Ежелгі және ортағасырлардағы Иран мен Тұран*. Алматы, 2016.
- Қазақ фольклорының типологиясы*. Түркістан: "Тұран" баспасы, 2009. - 376 бет.
- National Digital History порталыды. 25/04/2018. kaz.ehistory@gmail <http://e-history.kz/kz/contents/view/310>.
- Қарақалпақ фольклоры (көп томлық)*. 1-8 томлар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» баспасы, 2007 жыл. 756 бет.

Б.Әбжет. Сыр бойындағы жыршылық дәстүрдің Қорқыт дәуірінде...

Резюме

В статье говорится о возрождении традиции жыршы с появлением ислама в долине Сырдарьи, а также этапы повторного формирования школы жырау по стопам суфийской школы во времена Коркыта. Также в данной статье рассматриваются следы батыров в долине Сырдарьи, описанных в книге «Коркыт Ата», а также их облик в эпических произведениях казахов.

Ключевые слова: долина Сырдарьи, Коркыт, Алпамыс, шаманство, традиции жыршы, школа суфизма, огуз-кыпчак.

(Абжет Б. Этапы формирования традиции жыршы в долине Сырдарьи во времена Коркыта)

Özet

Makalede, ozanlık geleneğinin, Sırderya vadisindeki İslam'ın kabulüyle yeniden canlandırılması, yanı sıra, Dede Korkut döneminde Sufi ekolünün ayak izlerindeki ozanlık ekolünün yeniden oluşum aşamaları hakkında bahsedilmektedir. Ayrıca, bu makalede, "Korkut Ata" kitabında anlatılan Sırderya vadisindeki kahramanların izleri ve bu kahramanların Kazak destanlarındaki görünümü gibi konular ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Alpamıs, şamanizm, Sırderya Vadisi, ozanlık gelenekleri, Sufi Ekolu, Oğuz-Kıpçak.

(Abjet B., Dede Korkut Zamanında Sırderya Vadisinde Ozanlık Geleneğinin Oluşum Aşamaları)

**ИШТЯКСКАЯ ПРОБЛЕМА. БАШКИРЫ В ЭПОХУ
СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**
ISHTYAK PROBLEM. BASHKIRS IN THE MIDDLE AGES

Ярослав ПИЛИПЧУК*

Резюме

Данная статья посвящена аспектам средневековой истории башкир. Новизной данного исследования является то, что автор предлагает целостную историческую реконструкцию истории Средневековой Башкирии. Автор опирается при этом на новейшие научные исследования. Древнеугорское лесостепное население было ассимилировано тюрками в XI в. Чияликцы же были более поздним населением связанным происхождением с сибирскими уграми. Их и манси можно соотнести с иштяками. Иштяками назывались как угорские племена, так и тюркизованные угры, а также в некоторых случаях и тюрки – башкиры и сибирские татары. Роль башкир в истории Восточной Европы и Западной Сибири была весьма скромной, поскольку они находились в тени более могущественных соседей зависимость, от которых часто было достаточно условной. Мы не можем говорить о зависимости башкир от огузов, а отношения с печенегами были скорее союзническими. Булгарское присутствие на башкирской территории было весьма условным. С должным обоснованием мы можем говорить о подчинении башкир монголами. Башкирия была вассалом Золотой Орды. Попытки освободиться из-под власти Золотой Орды происходили во время правления Токтамыша и вторжений Тимура в Улус Джучи. Башкиры были в союзных отношениях с беклербеком Идееем из клана мангыт. Большая часть Башкирии находилась под властью Ногайской Орды. Ногайцы создали наместничество в Башкирии и брали ясака с башкир. Шибаниды и Казанское ханство вели борьбу за северо-западную и северо-восточную Башкирию в XV- начале XVI вв. Она закончилась победой казанцев, впрочем, Зауралье осталось под властью Тюменского ханства. Башкирия до прихода русских была разделена между ногайцами и татарами.

Ключевые слова: башкиры, татары, древние венгры, Ногайская Орда, Золотая Орда, иштяки.

Summary

This article is devoted to aspects of the medieval history of the Bashkirs. The novelty of this study is that the author offers an integral historical reconstruction of the history of the Medieval Bashkiria. The author bases himself on the latest scientific researches. The

*Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник Отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины. Киев, Украина.
PhD, junior researcher at the Dept. of Eurasian Steppe of Institute of Oriental Studies in NAS of Ukraine.
Kyiv, Ukraine, e-mail: bachman@meta.ua

Ancient Ugric forest-steppe population was assimilated by the Turks in the 11th century. The Chiyalik people were a later population of a related origin with Siberian ugras. They and Mansi can be correlated with Ishtaks. Ishtaks called as Ugric tribes, and Turkicized Ugrians, as well as in some cases, Turks - Bashkirs and Siberian Tatars. The role of Bashkirs in the history of Eastern Europe and Western Siberia was very modest, as they were in the shadow of more powerful neighbors, the dependence on which was often rather conditional. We can not talk about the Bashkirs' dependence on Oguzes, and relations with the Pechenegs were rather allied. The Bulgarian presence on the Bashkir territory was very conditional. With proper justification, we can talk about the subordination of the Bashkirs to the Mongols. Bashkiria was a vassal of the Golden Horde. Attempts to get free from the power of the Golden Horde occurred during the rule of Toktamys and Timur's invasions in Ulus Juchi. The Bashkirs were in allied relations with the Beklerbek Idegey of the Mangyt clan. Most of Bashkiria was under the rule of the Nogai Horde. The Nogais created a vicegerency in Bashkiria and took yasak from the Bashkirs. Shibanids and the Kazan Khanate fought for north-western and north-eastern Bashkiria in the XV-beginning of the XVI century. It ended in the victory of the Kazan; however, the Trans-Urals remained under the rule of the Tyumen Khanate. Bashkiria before the arrival of the Russians was divided between the Nogais and the Tatars.

Key words: Bashkirs, Tatars, ancient Hungarians, Nogai Horde, Golden Horde, Ishtaks.

Одной из интереснейших проблем истории Западного Приуралья является история башкир. Необходимо отметить, что данная тематика уже имеет обширную историографию. Капитальным трудом по истории является монография Р. Кузеева «Происхождение башкир». Он же издал башкирские шежере (Кузеев, 1974; Кузеев 1960). По истории башкир есть важные работы И. Антонова и В. Иванова (Антонов, 2008; Антонов, 2012; Белавин, Иванов, 2016: 118-127; Иванов, 2016: 144-155). Стоит отметить и работы А. Белавина, В. Трепавлова, Д. Маслюженко (Белавин, 2016: 72-85; Трепавлов, 2016: 263-277; Маслюженко, Самигулов, 2016: 250-263). Татарская историография представлена работами Д. Исхакова, Г. Самигулова и А. Аксанова, где история башкир рассматривается в ракурсе иных проблем (Маслюженко, Самигулов, 2016: 250-263; Исхаков, 2016: 278-295; Аксанов, 2016: 225-250). Задачей данной статьи является анализ главных вопросов истории средневековой Башкирии.

Н. Мажитов считал, что с территорией Приуралья можно сопоставить государство Янь китайских источников. Оно было вассалом Канцзюя. В IV в. на территорию Приуралья пришли гунны. Они оставили после себя курганы салиховского типа. Отдельные группы гуннов проникли даже в Пермский край и Нижнее Прикамье. Там

найжены памятники Харино и Качка. Гунны активно взаимодействовали с сарматским и пермским населением Приуралья. Вследствие контактов гуннов с прикамскими племенами в бассейне Камы появились тураевские курганы. Самая большая группа кочевников, которая вышла за границы степи, обосновалась в районе рек Уфа и Белая. Там до гуннов жило сравнительно многочисленное пермское и сарматское население. Там возникла общность известная в специальной литературе как турбаслинская культура. В районе Белой и Уфы гунны столкнулись с носителями ананьинской и карабызовской культуры. Местное пермское и сарматское население было разбито и подчинено гуннами. Со временем вследствие взаимодействия с местными у гуннов появляются стационарные поселения, и развивается земледелие. В антропологическом отношении турбаслинцы были европеоидами, что указывает на то, что со временем гунны растворились в местном населении. Большинство ученых склонны видеть в турбаслинцах потомков сарматских племен, что естественно, поскольку в этногенезе гуннов приняли участие и сарматы. При этом на периферии степи естественно потомков самих хунну должно было быть очень мало, а основу составляли позднесарматские племена. Н. Мажитов проводит параллели между башкирскими и большетиганскими памятниками. При этом он настаивает, что датировать эти памятники нужно столетием позже, чем делают это Е. Казаков и В. Иванов. Он склоняется к мнению А. Халикова и Е. Халиковой. Позицию своих оппонентов он называл предвзятой, однако, не удосужившись привести сколько-нибудь убедительные аргументы, приводя лишь аналогии нумизматического материала зафиксированного в Большетиганском могильнике. Сказать что-либо конкретное о башкиро-булгарских связях исследователь не смог. Н. Мажитов принялся за пересказ давно известных фактов истории Волжской Булгарии (Мажитов, 2012: 100; Мажитов, 2012: 123, 127-131).

Каноничная версия истории башкир была разработана в советское время Р. Кузеевым и в современной Российской Федерации поддерживается В. Ивановым и И. Антоновым. Исходя из сведений письменных источников Р. Кузеев считал временем переселения башкир на Южный Урал IX век. До древних башкир в регионе проживали племена угорского происхождения. Такими являлись племена кушнаренковской и караякуповской культуры. К другим группам народов относились носители бахмутинской культуры. Эта позиция послужила поводом для Н. Мажитова и А. Султановой критиковать Р. Кузеева, считая их древним народом. И. Антонов считал, что

башкиры, как племя существовали до IX в., правда жили в степной зоне. Касательно Южного Приуралья в лесостепной зоне Бугульминско-Белебеевской возвышенности, то башкирские памятники находились в Заволжской Печенегии. Бугульминско-Белебеевская возвышенность была летними пастбищами печенегов, на зиму они уходили южнее. Башкиры же жили до переселения в приаральских и присырдарьинских степях. После переселения они жили на северной периферии Заволжской Печенегии. Племена усерган, тангаур и бурзян, по мнению Р. Кузеева, переселились на территории Башкортостана во второй половине IX века или в начале X века. В сказании «Узак-Тузак, последний из рода балабашников» сказано, что башняки (печенеги) жили на Урале и эти горы были им хорошей защитой от врагов. Там же обитали мажары. Бугульминско-Белебеевская возвышенность была буферной зоной между волжскими булгарами и караякуповцами. Нужно сказать, что для народов Приуралья было характерно уходить на зимовки в приаральские степи, однако в X в. башкиры уже не могли кочевать в этих землях, так как они достались огузам. Возможность откочевки на юг появилась на некоторое время в XI в., когда большая масса огузов ушла из приаральских степей на запад – в Восточную Европу и на Балканы. В XI - XIV вв. башкиры взаимодействовали с кыпчаками. Башкиры были упомянуты ад-Димашки как одно из кыпчакских племен. Кыпчакский компонент присутствовал в башкирских племенах катый, мин, кыпчак, табын. Однако кыпчакизация региона началась только в золотоордынский период. Первоначально ей были подвержены кыпчакизации только степные группы башкир. В позднезолотоордынское время (XIV в.) кыпчакоязычное население, которое возводило каменные курганы и кирпичные мавзолеи, активно переселяется в лесостепную зону. Постепенно кочевники переходят к бескурганному обряду захоронения, что вместе с появлением мавзолеев свидетельствует о проникновении ислама в среду башкир. В эпитафии Хуссейн-бека указан 1339 г. Также находили болгарские эпитафии 1342, 1346, 1347 гг. Многие кыпчакские памятники находились в районе среднего течения Урала. Кыпчакское население пребывало в Башкирию до конца XIV в. Они проникали в Заволжье и Зауралье. В XV в. кочевое население выселялось из степи вследствие неблагоприятных обстоятельств. Кыпчакоязычные группы составляли пятую часть населения Башкирии и передали башкирам язык кыпчакского типа, но в антропологическом отношении переняли тип местных. Произошло только усиление монголоидных признаков в золотоордынское время.

Для степного населения был характерен южносибирский тип. Вместе с тем нужно сказать, что в лесостепной и лесной части Башкирии жило население чияликской культуры. Ее носители были угорскими племенами по происхождению. Ряд погребений в золотоордынское время сохранял печенежскую обрядность. Р. Кузеев и В. Иванов указывают, что на территории Башкирии жили три группы населения. Кыпчаки и кыпчакизированные группы жили в степи, угорские племена в северной части лесостепной зоны, в южной части лесостепной зоны древнебашкирский этнос (Антонов, 2012: 85-115, 126-127).

В оппозиции к выводам Р. Кузеева и В. Иванова находиться Н. Мажитов, который пытается удревить историю своего народа. Одним из таких положений является восприятие караякуповцев как башкир и попытка провести аналогии между башкирскими памятниками и Большетиганским могильником. Он также считает, что башкирский народ окончательно сложился еще до монгольского завоевания. Древние башкиры оставили после себя Каранаевские, Идельбаевские, Синеглазовские, Муракаевские и Житимакские курганы. Н. Мажитов отмечал, что Лагереvские курганы существовали еще в VII-VIII вв. Башкиры поддерживали торговые связи с Мавераннахром. Касательно сведений ал-Идриси о городах башкиров, то это скорее воображаемая география, как и города Белая и Черная Кумания, Ар-Русийа и иные. Так что эти выводы Н. Мажитова, как и предположение о том, что печенежские следы в среди башкир Приуралье неуловимы, мягко говоря, спорно. Древние башкиры были сами частью печенежской конфедерации племен и их памятники должны были быть очень похожи, если не идентичны (Мажитов, 2012: 157-168). Нужно отметить, что предками башкир было телесское племя башукили, которое вероятно входило и в состав Западного Тюркского каганата. Потом они попали под власть печенегов. Образование огузского государства янгикентских ябгу и Кимакского каганата вынудила башкир уйти в лесостепное Южное Приуралье. Группы башкир в степной части были уязвимы для огузов и кыпчаков (Муратов, 2012: 250-252).

В статье Г. Гарустовича и Н. Мажитова не прояснено, какие такие достоверные источники свидетельствуют в пользу того, что Башкирия была покорена монголами в 1219-1223 гг. Единственным источником могут быть разве, что данные Абу-л-Гази, хрониста писавшего в XVII в.! Сведения Юлиана о Великой Венгрии не свидетельствуют о башкирах. Венгерские доминиканцы и хронисты отчетливо отделяли себя от башкир. О монгольском завоевании Башкирии сказано в ряде

башкирских шежере и легендах. Нужно сказать, что Н. Мажитов не стеснялся пользоваться открытым фальсификатом «Таварих-и Башкорт». Сравнительно недавно И. Миргалеев опубликовал статью о нем. Многие башкирские исследователи стали использовать сведения несуществующей рукописи. В золотоордынское время заметную роль в истории башкир играли вожди Майкы-бий, Кара-Табын, Карача. Отдельно стоит поговорить о городе Башкорт. Ссылаясь на данные ряда европейских карт, Н. Мажитов говорил о нем как о научном факте. Его идею подхватили Ю. Юсупов, Р. Вахитов и С. Хамидуллин. Как доказательство приводятся раскопки городища Уфа-2. Но побывавшие в Башкирии францисканцы не говорят ни о каком городе, в частности, молчит об этом Иоганка Венгр, лично побывавший в этой стране. Нумизматический материал был бы доказательством, если бы на городище был чекан Башкирии. Нужно отметить, что в золотоордынское время Волжская Булгария и Башкирия были разными единицами. Спорно также то, что Н. Мажитов называл подулусными владениями – Мордовию, Черкессию, Аланию, Дунайскую Болгарию, Армению. Армения не была вассалом Джучидов, из черкесов татарам подчинялась только часть, живущая у Матархи, как и часть аланов живущих в предгорьях. Предгорные земли аланов были улусом Джулат, Мордовия была улусом Мухши, а Дунайская Болгария была вассальным государством. Данные Иоганки Венгра и анонимного францисканца позволяют нам говорить о, по крайней мере, автономности башкир. Интеграция башкир в татарское и ногайские общества это постзолотоордынское время. Сказание «О последнем из Сартаевого рода» можно отнести к татарским, а не к башкирским, поскольку Джалык (один из героев рассказа) отсутствовал в списке башкирских биев. Одним из заметных деятелей Башкирии золотоордынского периода был Хуссейн-бек, который по всей видимости происходил из Мавераннахра (Мажитов, Гарустович, 2012 : 171-192; Миргалеев, 2014 : 324-331; Юсупов, 2009 : 37-40; Вахитов, 2016 : 84-105; Хамидуллин, 2015 : 20-26).

Необходимо отметить, что башкиры были разделены на многие племена и не имели единого правителя. И. Антонов считал реальными сведения Гардизи о том, что башкиры подчинялись хазарскому кагану. Однако отсутствие их этнонима в хазаро-еврейской переписке заставляет нас в этом сомневаться. Кроме того, молчат другие арабские и персидские географы и историки, которые обычно копировали сведения предшественников. Доказаным мы можем считать факт связи башкир с

печенегами о чем говорят ал-Масуди и Ибн Фадлан. Башкиры были соседями Волжской Булгарии и огузского государства янгикентских ябгу. И. Антонов ошибается, предполагая, что болгары и башкиры подчинились огузам. Сведений одного «Огуз-наме» Рашид ад-Дина мало, чтобы строить такую реконструкцию. Более близкие по времени источники не подтверждают этого. С иной стороны весьма вероятно предположение исследователя, что на башкир нападали кыпчаки, которые возглавлялись кланом ольберлик. Однако говорить о подчинении башкир кыпчакам тоже вряд ли возможно. Источники молчат. Как и о возможности подчинения башкир, волжскими булгарами. Есть только татарская историографическая традиция в лице Р. Фахрутдинова, А. Халикова и И. Измайлова, в которой принято считать, что власть болгарского эмира простиралась до Урала. Очень жаль, что И. Антонов ссылается на «Джагфар Тарихы», известный фальсификат по истории булгар. Предположение же К. Маккартни о том, что башкиры в 1223 г. воевали на стороне булгар против монголов, это ничем не подкрепленная гипотеза. Какие-то определенные данные дает только археология. Памятники охлебинского типа находят параллели с болгарскими памятниками. Они локализуются в центральной части Башкирии. По данным археологических исследований небольшой болгарский анклав существовал на реках Сим и Белая. Но численность этого населения была небольшой и в Прибелье булгары не пробыли долго. Более или менее определенно мы можем говорить о подчинении башкир монголами. Башкирия входила в состав Великой Монгольской империи, а потом Золотой Орды. Об этом определенно говорят монгольские, а также арабские и персидские источники. Начало подчинения башкир можно связать с 1207 г., то есть со временем похода Джучи на лесные народы. В башкирской легенде «Усергены» говорилось о подчинении башкир монголами и их совместном походе на Рязань. В легенде «Муйтэн» упоминалось о поездке усергенского Майкы-бия к Чингис-хану. В легенде «Усергены» сообщалось о башкирском сопротивлении монголам. В предании «Бикчура» есть информация о том, что башкиры воевали против монголов много лет и все башкиры поднялись против захватчиков. Данные европейских францисканцев дают основание утверждать, что Башкирия являлась отдельным от Булгарии образованием. Иоганка Венгр упоминал о правителе Баскардии. В папских документах даже упомянуто его имя Эстокис. М. Сафаргалиев считал возможным вассальный статус Башкирии от Золотой Орды. К этому выводу позже пришли В. Егоров, В. Иванов,

Р. Почекаев, И. Антонов, Л. Сулейменова, Н. Мажитов, А. Султанова. Ю. Селезнев же считает Башкирию одним из золотоордынских улусов. Впрочем, говорить о государственности у башкир, как это делали Н. Мажитова и А. Сулейменова, не стоит. Р. Кузеев более близок к истине говоря, что в золотоордынское время всякие попытки башкир проводить самостоятельную политику подавлялись. Р. Юсупов предполагал наличие договорных взаимоотношений между башкирами и Золотой Ордой. И. Антонов считает, что в Башкирии находился татарский баскак, собиравший дань. Это же подтверждают данные топонимии. В эпосе «Идукай и Мурадым» отмечалось, что ясак собирали сами беи племен, и они были ясачниками Токтамыша. В предании «Акман-Токман» сказано, что монгольский правитель распределил земли и воды между племенами и дал им отдельные тамги. В эпосе о Сурамани отмечалось, что башкиры находились на военной службе у Золотой Орды. Отмечалось, что башкиры выступили против хана и воевали против него. Предатель выказал место пребывания Токмана и Акмана. Хан разбил и убил башкир. В эпосе «Кызтораташ» – скала, где стояла девушка, отмечалось, что хан присылал в Башкирию своих нукеров. Отмечалось, что казанцы присылали зимой сборщиков дани. В татарском предании указано на борьбу Сартая с Тура-Менгу, ориентировочно с Мунке-Тимуром или скорее с Туда-Менгу. В предании «Идукай и Мурадым» упоминается о восстании башкир против власти Токтамыша. Восстали племена катый, кыпсаки, тамьян, юрматы, табын. Они не платили ясак и не давали рабов, скрываясь в горах. Бий Шагали же выступил на стороне татар и за это ему дали бийство и власть над долиной Ирендыка. Токтамыш захватил башкирских племенных старейшин и сделал их заложниками. Однако во время вторжения Тимура башкиры выступили на стороне татар. Тимур был в предании назван Сатмыр-ханом и против него башкиры собрали тумен войска. В битве с Тимуром Шагали умер. В битве с Тимуром погибли батыры Кермасан и Сермасан из рода Джалыка. Когда к власти прешел Идегей, то он возвысил пять биев воевавших против Токтамыша. Башкирским биям выдавались ярлыки на их владения. Башкирия на юге граничила с Улусом Шибана, на востоке с Кок-Ордой, на западе с доменом Батуидов. На севере соседями был улус Булгар Золотой Орды и угры манси. С распадом Золотой Орды территория Башкирии была разделена между разными тюрко-татарскими ханствами. Северо-западная Башкирия входила в состав Казанского ханства, северо-восточная Башкирия – в состав Сибирского ханства, другие части Башкирии – в состав Ногайской Орды. В 1468 г. башкиры на стороне

казанского хана Ибрагима воевали против русских. Однако в предании о Эк-Мергене сказано, что башкиры восставали против казанского хана и был ими разбит и попал в плен. В предании «Умбет-батыр» сказано, что усергены на Самаре воевали с казанцами. Также татары воевали с башкирами и ректе не довольствуясь обычными знаками покорности. Исян-батыр был вынужден воевать против русских на стороне татар (Антонов, 2012: 131-226).

В записи францисканцев до 1330 года сказано о крещении господина всей Башкирии Эстокиса и тысячника по имени Тармагар (Гармагар). В более поздних венгерских сведениях указывалось, что какие-то венгры живут в Восточной Европе. Финский ученый Р. Хаутала считает, что это угорские группы у Дона. Азиатских венгров папской буллы 1329 г. он локализует в Чагатайском улусе. В русских документах среди населения Казанского ханства упоминаются мацарены и они резко отличались от башкир. Среди улусов-земель Казанского ханства упоминались Костякая и Башкирская волости. В русской посольской книге от 1578 г. упомянуты башкиры и иштяки на Каме. На карте братьев Пицигиани, Каталонском Атласе 1375 г. и карте ал-Идриси обозначены башкиры. В Западном Приуралье кочевали ногайцы и иштяки. Башкирская земля Казанского ханства была самой отдаленной от русских земель. Башкирская волость существовала и в составе Тюменского ханства. В «Таварих-и Гузида Нусрат-наме», а также в сочинениях Абд ал-Гаффара Кырыми и Кятиба Челеби упоминались Чимги башкыр, башкурт, башкуртские татары. Башкиры некоторое время были подданными сибирских Шибанидов, а потом ногайцев. Городище Уфа-2 было форпост не башкирского, но Ак-Идель улуса. Башкиры могли войти в состав Казанского ханства после того как ойраты разбили Абу-л-Хайра в середине XV в. Данные письменных источников позволяют утверждать, что Башкирская земля была частью Казанского ханства. На некоторое время – в 80-90-х гг. XV в., а также в самом начале XVI в. Башкирия входила в состав Тюменского ханства, но уже при Мухаммед-Амине Башкирия снова вошла в состав Казанского ханства, когда узбеки ушли на завоевание Мавераннахра. Башкирская земля это северо-западные башкирские территории. В составе Тюменского, а потом и Сибирского ханства осталось Зауралье, которое было населено сибирскими татарами и башкирами. Башкирия граничила с землями пермяков. Во второй половине XVI в. башкиры вместе с ногайцами и марийцами нападали на земли Строгановых в Великой Перми. Большая часть Башкирии входила в состав Ногайской Орды. Они

войшли в состав улуса мангытов еще во времена Идегея. В Башкирию ногайский бий присылал своего наместника. Башкирия была местом, где получали опыт управления ногайские мирзы. Собственно ногайцы доходили в Башкирии до Самарской луки. Это было краем продвижения ногайцев. Также в ногайских посольских документах есть упоминание о Каме, как о северной границе. Ногайцы кочевали по левобережью Волги до впадения в нее Камы. На западе границей ногайцам служил Ик. Ногайская дорога Башкирии соответствовала территории кочевания ногайцев в Башкирии. Экономическая замкнутость и политическая обособленность способствовали появлению в Башкирии ногайского наместничества. Управление же Башкирией ногайцами осуществлялось с Эмбы и Сарайчика. Около современного Оренбурга находилось поселение Ак-Тюба, а около Уфы – Чертово городище. Резиденциями ногайских наместников были Кара-Абыз под Благовещенском и Чертово под Бирском. Наместники края происходили из правящего клана ногайцев – мангытов. Дани взымали данщики, а в качестве высшей судебной инстанции выступали бий и нурадин. С башкир взымался ясак в натуральной форме. Например, это были меха, мед и кони. Ногайцы называли башкир иштяками, однако, иногда размежовывали башкир и иштяков. В. Трепавлов предположил, что иштяками ногайцы называли башкир на северо-западе и северо-востоке. Ногайское наместничество в Башкирии исчезло из-за пандемий, продвижения русских на восток и экспансии ойратов на запад (Иванов, 2016: 144-154; Хаутала, 2016: 170-173; Мажитов, Зайцев, 2012: 229, 234-242; Маслюженко, Самигулов, 2016: 256-259; Трепавлов, 2016: 268-275; Мажитов, Зайцев, 2012: 194-204).

Касательно угорского компонента в этногенезе башкир, то угры Башкирии во второй половине I тыс. н.э. смешивались с тюрками. Племена башкиров айлинской группы появились в результате смешений местного угорского населения с огузо-печенежским населением. В северо-восточной Башкирии находили памятники мрясимовского типа. Несмотря на большую роль тюркского компонента в этих памятниках была угорская доминанта. Угорская принадлежность племен бакальской культуры не вызывает претензий. Угорский компонент в формировании башкир играл заметную, но не ведущую роль. По мнению Б. Серебрянникова нет, сколько нибудь заметных следов влияния венгерского языка на башкирский. С. Миржанова же считала, что тюркизмы венгерского языка связаны с башкирским языком. И. Антонов поддерживает мнение башкирских исследователей о том, что какая-то

группа башкир жила среди венгров. Сведения письменных источников же свидетельствуют о том, что восточные авторы просто напроосто путали венгров и башкир. Впервые догадка об одном и том же этнониме, обозначавшем два народа, была озвучена Д. Хвольсоном. И. Зимоньи же посвятил этой проблеме целое исследование. В башкирском предании «Курьятмас» сказано, что башкиры усерганы уйшли в Курьятмас, где тогда жили мажары. Считалось, что несколько сот жителей Курьятмаса ведут происхождение от венгров. И. Антонов связывал чияликцев с булгаро-угорским компонентом в этногенезе башкир. Чияликцы, как и макушинская культура, были продолжателями юдинской культуры, то есть лесных угров. Окончательно угорское население было ассимилировано в XVI-XVII вв. с передвижением башкир на север. Башкиры ассимилировали группы манси и иштяков. Угорский пласт заметен в материальной культуре. Это и особенности постройки домов, головные уборы, нашивки на полах одежды. В Зауралье башкирский костюм был похож с хантыйским. Угры, жившие в западной части Башкирии, подверглись значительно более ранней тюркизации чем угры восточной части Башкирии. Угорское влияние выразилось и в этнонимах иштякского и булгаро-мадьярского круга. В VI-VIII вв. на территории Башкирии существовала кушнаренковская археологическая культура. Исследователи определяют ее как угорскую. Это были лесостепные угры. Они заняли весь Южный Урал, присутствовали в Прикамье и их анклавы находились в бассейне реки Белой. У них были поселения и оставили после себя Манякские, Таклакчукские и Сынтыштамакские курганы. На Южном Урале также существовала сылынштаская культура, которая характеризовалась курганами с усами, которые были характерны для населения Западного Тюркского каганата. Такие памятники находили в степной части исторической Башкирии. В районе же реки Белой до VIII в. рядом с уграми и гунно-сарматскими племенами проживали остатки пермского населения. В Зауралье существовала Бакальская культура, носители которой были коневодами, но в то же время у них были укрепленные поселения. Как и кушнаренковцы бакальцы были связаны своим происхождением с саргатцами, но если кушнаренковцы были уграми-мигрантами, которые активно взаимодействовали с местными племенами, то бакальцы отличались большим традиционализмом и связью с традициями саргатской культуры (Антонов, 2012 : 115-125, 128-130; Мажитов, 2012: 133-144).

Корни венгров уходили в далекое прошлое. Протовенгры возникли во время существования саргатской культуры. Собственно венгры и их

родственники из степных угров происходили от позднесаргатского населения, которое возникло в середине I тыс. в результате смешения населения карымского этапа обь-иртышской археологической общности с лесостепными племенами саргатской культуры в Тоболо-Иртышье. В Северном Казахстане саргатцы ощутили большое влияние скифских и сарматских племен. А. Расторопов считал, что наименованием протовенгров было сабир или саварт. В Приисетье население бакальской культуры было локальным вариантом саргатской общности. В эпоху Великого переселения народов происходило формирование батырского, кушнаренковского, караякуповского археологических типов и потчевашской археологической культуры. Батырский тип представлял собой смешение караякуповских памятников с памятниками юдинской культуры. Венгры же, как племя, оформились на территории между Волгой и Белебейско-Бугульминской возвышенностью. Венгры переправились через Волгу в районе Самарской Луки. Наименование башкир и венгров в арабских источниках – баджгурд – Н. Баскаков переводил как свояк угров. А. Ковалевский же выделял две группы баджгурд. Та группа баджгурд, которая поклонялась животным, была названа им уграми. Иная группа была тюрками. Отмечалось, что в составе тюркских народов находилось племя маджар. Клан маджар был среди племени аргын казахского народа. А. Расторопов связывает маджар с бакальцами. Тюрки же называли Сибирь, Сибирью столкнувшись с местным угорским населением, которое носило самоназвание саварт. Сменение этнонима с саварт на маджар произошло во время миграции на запад. Венгры были ближайшими соседями финских народов. Б. Серебрянников отмечал удивительную схожесть объектных спряжений языков мордвинов и венгерского. С восточными венграми, не ушедшими на запад, традиционно связывают караякуповцев. Однако Н. Мажитов отстаивает спорный тезис о том, что караякуповцы это башкиры. Бакальцев исследователь отличал от кара-якуповцев. В бакальцах он видит предков манси и хантов. Д. Савинов предложил же считать население Южного Зауралья кимаками. Н. Мажитов слепо доверяет тезису Д. Немета о том, что пять этнонимов у башкир и венгров были общими. Также несколько нелепо смотрится гипотеза о венгерских башкирах. Исследователь фактически не знаком с работой И. Зимоньи. Смешно выглядят сожаления Н. Мажитова о том, что историки зря не обращали внимания на историю башкир в Венгрии (Расторопов, 2016: 63-69; Мажитов, 2012: 153-156).

А. Белавин считал, что племя эсгель арабо-персидских источников это секеи, которые не ушли на запад. С ними исследователь сопоставлял носителей угорских неволинской, ломомской, ломоватовской культур. А. Халиков считал неволинцев и ломоватовцев тюрко-угорским населением. Он считал, что они были секеями. К сожалению, свидетельств источников слишком мало о том, чтобы говорить о том, что эсгели это секеи. Предположение Д. Хвольсона остается лишь гипотезой. Первые достоверные сведения о секеях датированы лишь XII в. Куда продуктивнее называть угорское населения Прикамья ломоватовцами, неволинцами, ломомцами. Они активно взаимодействовали с булгарами. Есть мнение, что их с места сдвинула миграция печенегов, которая в свое время была обусловлена давлением со стороны кимаков, огузов, карлуков. В центральной части Волжской Булгарии угорское население численно превосходило болгар. К угорским стоит отнести Танкеевский могильник. Булгары поставляли уграм ткани, железные изделия, украшения и керамику. Прикамье называлось волжскими булгарами страной Вису, а потом Чулманом. В этом районе находились Кыласовское и Рождественское городища. В Пермском Предуралье возникли сравнительно большие поселения принадлежащие населению края – касаба Афкула, Иднакар, Анюшкар. Там было заметно и болгарское присутствие (Белавин, 2016: 72-84; белавин, Крыласова, 2016: 51-63; Белавин, Иванов, 2016: 118-127).

Е. Казаков отмечал, что маркерами угорскости были погребальные маски и культ коня. Во второй половине VII в. турбаслинско-именьковские племена были вытеснены из Среднего Поволжья венгерскими племенами кушнаренковской культуры. Е. Казаков, как и И. Антонов, необоснованно связывал потомков кушнаренковцев с буртасами. После того как венгров прогнали печенеги, то атаками последних начали подвергаться угры Прикамья вследствие чего они активно переселялись в Волжскую Булгарию. Печенеги уничтожили неволинскую культуру. Население, оставившее Мрясимовские курганы, по мнению Е. Казакова, являлись носителями постпетрогромской культуры. С XI в. формируется тюрко-угорская культура иштяков. Многие постпетрогромовцы вошли в состав волжских болгар. Иштяки же сыграли большую роль в этногенезе пермских татар. Чияликцы были сравнительно поздними мигрантами и их можно связать с манси. Это население приняло участие в этногенезе татар. По данным Г. Гарустовича, чияликцы граничили вплотную с Волжской Булгарией и составляли десять локальных групп. Они были полукочевым населением.

В середине XI в. кочевые угры мрясимовцы были перебиты и изгнаны кыпчаками. В XIII-XIV вв. произошел массовый сдвиг кочевников Приуралья на север. Они проникали от Самары до Белой. Угорские племена в это время были окончательно ассимилированы тюрками. В том, числе и чияликцы (Казаков, 2016: 114-118).

Иштякской проблемой занимался Д. Исхаков. Он отметил, что в 1564-1565 гг. часть юрматы называлась иштяками. В «Дафтари Чингизнаме» упоминались иштяки Тайбуги. Нужно отметить, что иштяки в XVII-XVIII вв. превратились в татар. В исследовательской литературе существует три гипотезы – об угорском, восточнотюркском и тюрко-угорском их происхождении. С. Бахрушин считал иштяков в Сылвенско-Иренском междуречье уграми (манси). Б. Долгих считал иштяков тюркизированными уграми. Б. Вишневский считал иштяков уграми. В. Оборин отмечал, что остяки это остатки древнеугорского населения, которые были позже ассимилированы. Башкиры племени гайне появились на Тулве во время существования Казанского ханства. Р. Кузеев отмечал, что в составе иштяков были древнеугорские, булгаро-угорские, древнесамодийские (что невероятно) и кыпчакские этнические компоненты. Проникновение башкир в Пермский край он датирует XIII-XIV вв. Башкиры взаимодействовали с манси. Башкир же в Среднем Приуралье ассимилизовали татары. Н. Томилов указывал, что иштяками были манси и сибирские татары. Д. Рамазанова увязывает иштякский пласт лексики в пермском говоре татар с уйгурами, шорцами, хакасами, алтайцами. Иштякская лексика была общей для башкир и татар Среднего Приуралья. К иштякам можно отнести кушчи, балыкчи, бикатин, еней, гайне, юрматы, юрми. Племена байлар и еней Д. Исхаков относит к кыпчакам, как и бушман, кара-кыпчак, сары-кыпчак. Клань табын, катый, салджигут, айле, терсяк, сынрян, айле в русских документах обозначались и как татары и башкиры и просто как татары (Исхаков, 2016: 278-288, 290).

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Древнеугорское лесостепное население было ассимилировано тюрками в XI в. Чияликцы же были более поздним населением связанным с происхождением сибирскими уграми. Их и манси можно соотнести с иштяками. Иштяками назывались как угорские племена, так и тюркизованных угров, а также в некоторых случаях и тюрков – башкир и сибирских татар. Роль башкир в истории Восточной Европы и Западной Сибири была весьма скромной, поскольку они находились в тени более могущественных соседей – зависимость, от которых часто было достаточно условной. Мы

не можем говорить о зависимости башкир от огузов, а отношения с печенегами были скорее союзническими. Булгарское присутствие на башкирской территории было весьма условным. С должным обоснованием мы можем говорить о подчинении башкир монголами. Попытки освободиться из-под власти Золотой Орды происходили во время правления Токтамыша и вторжений Тимура в Улус Джучи. Башкиры были в союзных отношениях с беклербеком Идегеем из клана мангыт. Большая часть Башкирии находилась под властью Ногайской Орды. Ногайцы создали наместничество в Башкирии и брали ясаk с башкир. Шибаниды и Казанское ханство вели борьбу за северо-западную и северо-восточную Башкирию в XV- начале XVI в. Она закончилась победой казанцев, впрочем, Зауралье осталось под властью Тюменского ханства. Башкирия до прихода русских была разделена между ногайцами и татарами.

ЛИТЕРАТУРА

- Аксанов А. (2016). *Восточные улусы Казанского ханства*. // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 225-250
- Антонов И. В. (2012). *Башкиры в эпоху средневековья (очерки этнической и политической истории)*. –Уфа: ИП Галлиулин Д.А., – 308 С.
- Антонов И. В. (2008). *Древние угры в этногенезе угров и других народов Урало-Поволжья* // Ватандаш. –№ 9. – Уфа, <http://vatandash.ru/?article=1693>
- Белавин А. (2016). *Западное Приуралье в составе Булгарского государства* // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. –Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, С. 72-85.
- Белавин А., Иванов В. (2016). *Население Западного Приуралья в X-XIV вв.* // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. –Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 118-127
- Белавин А., Крыласова Н. (2016). *Финно-угры в Приуралье* // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 51-63
- Вахитов Р. (2016). *Города башкир средневековья* // Ватандаш. – № 1. – Уфа, С. 84-105. <http://vatandash.ru/pics/pdf/2692.pdf>
- Иванов В. (2016). *Приуралье в составе Золотой Орды* // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 144-155

Я. Пилипчук. Иштякская проблема. Башкиры в эпоху средневековья.

- Исхаков Д. (2016). *Иштякская общность Приуралья в Средневековье* // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 278-295
- Казаков Е. П. (2016). *О средневековом угорском компоненте в формировании этноса и культуры тюркоязычного населения Волго-Уралья* // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 114-118
- Кузеев Р. Г. (1960). *Башкирские шежере*. – Уфа: Башкирское книжное издательство, – 304 с.
- Кузеев Р.Г. (1974). *Происхождение башкирского народа*. – М.: Наука, – 561 с. http://kraeved.opck.org/biblioteka/bashkortostan/proishozhdenie_bashkirskogo_naroda.php
- Мажитов Н. А. (2012). *Башкортостан в IV-VIII вв.* // История башкирского народа. – Т. 2. – Уфа: Гилем, – С. 123-147
- Мажитов Н. А. (2012). *Башкортостан в IX-X вв.* // История башкирского народа. – Т. 2. – Уфа.: Гилем, – С. 147-157
- Мажитов Н. А. (2012). *Башкортостан в X-XII вв.* // История башкирского народа. – Т. 2. – Уфа.: Гилем, – С. 157-168
- Мажитов Н. А. (2012). *Волжская Булгария и башкиры* // История башкирского народа. – Т. 2. – Уфа.: Гилем, – С. 99-108.
- Мажитов Н. А., Гарустович Г. Н. (2012). *Башкортостан в составе Золотой Орды* // История башкирского народа. – Т. 2. – Уфа.: Гилем, – С. 171-195
- Мажитов Н. А., Зайцев И. (2012). *В. Башкортостан после распада Золотой Орды* // История башкирского народа. – Т. 2. – Уфа: Гилем, – С. 195-205
- Маслюженко Д., Самигулов Г. (2016). *Земли Приуралья в составе Тюменского и Сибирского ханств*. // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 250-263
- Миргалеев И. М. (2014). *О Таварих-и Башкорт или о том, как несуществующие рукописи попали в фундаментальные исследования* // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 7. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, – С. 324-331.
- Муратов В. А. (2012). *Телесские предки башкир в китайской хронике Суй-шу* // Мир науки, культуры и образования. – №3 (34). – С. 250-252. <http://shejere.livejournal.com/7788.html>
- Расторопов А. (2016). *Вопросы ранней этнической истории венгров-мадьяр* // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. –Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 63-71
- Трепавлов В. (2016). *Южное Приуралье в составе Ногайской Орды*. // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские

средневековые государства. –Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 263-277

Хамидуллин С. И. (2015). *К вопросу о названии средневековой Уфы* // Ватандаш. – № 6. – Уфа, – С. 20-26.

https://www.academia.edu/25085650/%D0%9A_%D0%B2%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%83_%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8_%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D0%A3%D1%84%D1%8B

Хаутала Р. (2016). *Сведения о завожских мадьярах в латинских источниках в XIII-XV вв.* // История татар Западного Приуралья. – Т.1. Кочевники Великой степи в

Приуралье. Татарские средневековые государства. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, – С. 156-177

Юсупов Ю. (2009). *Письменные источники о городах средневековой Башкирии* // Ватандаш. – № 11. – Уфа, – С. 37-40. <http://bashkorttar.ru/?p=477>

Özet

Bu makale Başkırtlar'ın Ortaçağ tarihinin yönlerine adanmıştır. Bu çalışmanın önemi Başkırdistan Ortaçağ tarihine yeni bir bakış açısının sunmasıdır. Yazar en yeni bilimsel araştırmalara dayanmaktadır. Eski Ugor orman-bozkır nüfusu XI. yüzyılda Türkler tarafından asimile edilmişti. Çıyalıklar, Sibirya'daki Ugor halkları ile daha sonra ilişkilendirilmişti. Onlar ve Mansiler İştéklerle ilişkilendirilebilir. Başkırtlar ve Sibirya Tatarları Ugor kabileleriyle alakalandırılmaktadır. Onlar daha güçlü komşularıyla birlikte yaşadılar. Doğu Avrupa ve Batı Sibirya tarihinde Başkırtlar mütevazı bir rol oynamışlardır. Oğuzlarla Başkırtlar arasında bir bağdan söz edilemez. Ancak Peçeneklerle ilişkileri olmuştur ve müttefik idi. Başkırt topraklarındaki Bulgar varlığı çok şartlıydı. Bir haklı gerekçe ile, Başkırtların Moğollara itaat etmesinden bahsedebiliriz. Başkırtlar Altınorda devletinin varislerinden biridir. Başkırtlar Nogay Orda tarafından da yönetiliyordu. Nogaylar Başkırtlardan haraç aldı. Makalede Başkırtların tarihi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Başkırtlar, Tatarlar, Eski Macarlar, Nogay Orda, Altınorda, İştékler.

(Pilipçuk Ya., İşték Meselesi ve Orta Asırlarda Başkırtlar)

Түйіндеме

Мақала башқұрттардың ортағасырлық тарихының аспектілеріне арналған. Аталмыш зерттеудің жаңалығы автордың Ортағасырлық Башқұртстан тарихын тұтастай қайта құруды ұсынуы болып табылады. Автор бұл ретте жаңа ғылыми зерттеулерге сүйенеді. Ежелгі угор орманды-далалық аймағының тұрғындары XI ғасырда түріктерге ассимиляцияланған. Чияликтіктер болса Сібір угорларымен шыққан тегі бойынша байланысы бар анағұрлым кейінгі тұрғындар болған. Оларды Мансилермен бірлікте иштяктармен (істектер) байланыстыруға болады. Иштяктар деп угор тайпаларымен қатар түріктенген угорларды да, тіпті кей жағдайларда түріктерді - башқұрттар мен сібір татарларын да атаған. Башқұрттардың Шығыс Европа және Батыс Сібір тарихындағы рөлі өте аз болған, себебі олар өздерінен анағұрлым қуатты көршілерінің көлеңкесінде қалып келген, алайда оларға бағыныштылығы көп ретте шартты ғана болатын. Біз Башқұрттардың Оғыздарға бағыныштылығы жайлы айта алмаймыз, ал печенегтермен қарым-қатынасы одақтастық негізде болған деуге келеді. Башқұрт территориясында бұлғарлардың болуы тым шартты болған. Башқұрттардың моңғолдарға бағынғаны туралы ғана негізді түрде айта аламыз. Башқұртстан Алтын Орданың вассалы болған. Алтын Орданың билігінен босануға Тоқтамыс билігі мен Темірдің Жошы ұлысына басып кіруі тұсында әрекеттер жасалған. Башқұрттар Маңғыт руының беклербегі Едігемен одақтастық қатынаста болатын. Башқұртстанның үлкен бөлігі Ноғай Ордасының қол астында болған. Ноғайлықтар Башқұртстанда өкілдік билік орнатып, башқұрттардан жасақ салығын алып отырған. Шайбанилер мен Қазан хандығы XV-XVI ғасырдың басында солтүстік-батыс және солтүстік-шығыс Башқұртстан үшін күрес жүргізген. Ол Қазандықтардың жеңісімен аяқталды, дегенмен Зауралье Түмен хандығының билігінде қалды. Башқұртстан орыстар келгенге дейін ноғайлар мен татарлардың арасында бөлінген болатын.

Түйінді сөздер: башқұрттар, татарлар, ежелгі венгрлер, Ноғай Ордасы, Алтын Орда, иштяктар.

(Пилипчук Я. Иштяк мәселелері. Орта ғасырдағы башқұрттар)

**МУЗЫКАЛЫҚ ТҮРКІТАНУ:
АСПАП АТАУЛАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ**
**MUSICAL TURKOLOGY: THE PROBLEM OF RESEARCHING THE
NAMES OF INSTRUMENTS**

Гулжамал КОРТАБАЕВА^{*}
Мәлике ШАЙХЫСТАМОВА^{**}

Түйіндеме

Әр халықтың, әр елдің өз музыкалану сынды өз мектептері, өз даму жолдары бар. Түркітілдес халықтардың тарихы, мәдениеті – жалпы рухани құндылықтары бір ғана тектен бастау алған, осыдан олардың ортақ түркілік дүниетаным, ұлттық менталитет қалыптасқан. Ұлы далада ғұмыр кешкен көшпелі халқымыздың сан ғасырлық тарихынан бастау алған музыкалық аспаптар жаратылыс құбылыстарымен үндестікте дамыды. Музыкалық аспаптар – халық тұрмыс-тіршілігінің, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің, дүниетанымының тарихы, өнердегі басты мұрасы, рухани-мәдени байлығы. Бүгінгі күнде түркі халықтарының музыкалық аспаптары халық мәдениетінің тарихынан сыр шертетін жәдігерлер қатарынан табылады.

Түркітілдес халықтардың музыкасын, соның ішінде дәстүрлі музыкалық аспаптарын зерттеу – музыкалық түркітанудың маңызды міндеттерінің бірі. Түркі халықтарына ортақ музыкалық аспаптардың түрлерін, құрылымын, топтарын (үрмелі, ұрмалы, ыспалы, шертпелі) анықтап ған қоймай, киелі аспаптардың аңыздық, символдық жағын, айырмашылығы мен ұқсастықтарын салыстыра зерттеу де өзекті.

Мақалада бақсылардың діни жоралғы, наным-сенімдерінде қолданылатын даңғыра, дабыл, асатаяқ, қобыз, сыбызғы сынды өзге де аспаптардың функциясы сөз етіледі.

Кілт сөздер: музыкалық түркітану, түркі музыкасы, музыкалық аспаптар, тілдік бейне.

^{*}Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Associate professor of al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan. E-mail: turki_alemi@mail.ru

^{**}Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты, Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, Түркістан, Қазақстан.

PhD student of H.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, SR of Turkology Research Institute, Turkistan, Kazakhstan. E-mail: 83_malika@mail.ru

Summary

Each nation, each country has its own music school, has its own way of development. The history and culture of Turkic-speaking peoples - their spiritual values all started from one genus - their common Turkic worldview and national mentality. It began with the centuries-old history of our nomadic people living in the Great veld, developed in harmony with the phenomena of nature. Musical instruments of the Turkic people are among the exhibits of the history of the culture of each nation.

Musical instruments - the history of people's life, customs and traditions, world outlook, main heritage of the art, spiritual and cultural wealth. From the depth of the history of music culture, it is surprising that the variety of musical instruments is made of wood, iron, clay, animal skin, bone, and even intestine, and other non-woven materials. Today, the study of music culture of all Turkic peoples, including traditional musical instruments, is one of the most important tasks of musical Turkic. Comparing the legendary, linguistic, symbolic tone, difference and similarity of the types, structures, groups of wind musical instruments is an important task for Turkic nations. Instruments like a dangyra, dabyl, asatayak, kobyz, sybyzgy which used by shamans in religious rituals will be considered in this article.

Key words: Musical Turkic studies, Turkic music, musical instruments.

Кіріспе

Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақыттарда түркі елдерімен мәдени қарым-қатынасты нығайтып, музыка саласында да көптеген жұмыстар қолға алынып, атқарылды. Сондай маңызды жұмыстың бірі – музыкалық түркітану саласын жандандыру болды.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін 1994 жылы ТҮРКСОЙ ұйымының бас хатшысы Дүйсен Қасейінов пен Болат Қарақұловтың басшылығымен «Түркі халықтарының музыкасы» атты алғашқы түркітілдес халықтарың ғалымдарының басын бір жерге қосқан симпозиум болды. Мақсаты да түркі халықтары арасындағы музыкалық фольклордың даму жолдарын талқылау, түркілерді жақындастыру мен әлемге мәдениетін таныстыру болды. Осы кезден бастап, музыкалық түркітануда біршама серпіліс болды.

2005-2006 жылдардан бері түркі халықтарының дәстүрлі музыкасы насихатталып, концерт, халықаралық конференциялар Қазақстанда, өзге де түркітілдес елдерде ұйымдастырғанын атай кетейік: «Түркі халықтарының музыкасы: қазірі мен болашағы», «Қорқыт және Ұлы дала музыкасы», «Түркі халықтарының музыкасы» (Қызылорда, 2006, 2011, 2014); «Түркі халықтарының музыкалық аспаптары» (Баку, 2010); «Түркі халықтары әдебиеті мен музыкасының бастауы мен дамуы» (Қазан, 2014).

Түркітілдес халықтардың музыкалық мәдениетін зерттеу еш уақытта өзектілігін жоғалтқан емес. Бүгінге дейін жарияланған монографиялар, ғылыми зерттеулер мен мақалалардың аз-көптігіне

қарамастан, зерттелуі мен шешілуі тиіс мәселелердің болуы заңды құбылыс. Зерттеуді қажет ететін осындай жұмыстардың бірі – түркі халықтарының музыкалық аспаптары.

Түркітілдес халықтардың ұлттық музыкалық аспап атауларының пайда болуы, қалыптасуы мен дамуы, таралуы, олардың дыбыстық ерекшеліктері мен жасалу тәсілдері, жасалатын заттары, біршама зерттелінді десек те, этнолингвистикалық, ономасиологиялық, паремиологиялық, функционалдық қырлары толық ашылды деуге болмас.

XVIII ғасырларда түркі жерлеріне келген саяхатшылардың жазбаларын айтуға болады. Петербург Ғылым Академиясы мүшелері болған П. С. Паллас, И. И. Лепехин және С. Г. Гмелин экспедицияны басқарып, татар, башқұрт, қазақ, якут, қарағас, өзге де мари, умруд, ханты, манси, эвенкі сынды халықтардың тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен, мәдениетімен танысып, құнды мәліметтер жинастырады. П. С. Палластың өзі Орал бойымен жүріп, Орал жеріндегі қазақ ауылдарда қобыз аспабында қалай ойнағандарын, тіпті бақсылардың барабанды (даңғыра/дабыл) соққылап, билегендерін, кейде тіпті, қобызда да ойнағандарын жазып қалдырған.

Түркітілдес халықтардың әрқайсысына тән музыкалық мұралары жеке-жеке зерттелінгенімен, бүгінгі таңда салыстырмалы тұрғыдан зерттелінген еңбектер аз. Қазақ музыкалық аспаптарын Сібір халықтарының аспаптарымен салыстыра зерттеген Б. Сарыбаев, З. Жәкішева, А. Эйхгорн, В. В. Виноградов, Б. Г. Ерзакович, Т. Вызго, В. Беляев, М. Н. Жирков, А. И. Чахов, П. Тихов, С. Өтеғалиева, Б. Қарақұлов, А. Сейдімбек, Феза Тансуг, П. Аравин, Л. Коваль, Ж. Нажмеденов, Е. Карелина, Н. А. Аведов, В. Сузукей сынды ғалымдар мен музыкатанушылар түркі халықтарының музыкалық мұраларының зерттелуіне үлкен үлес қосты (Утеғалиева, 2005).

Түркітілдес халықтардың музыкалық аспап атаулары

Солтүстікте Якутиядан Жерорта теңізі алқабына дейінгі аумақта түркі тілдес елдер мекендейді, яғни Байқалдан Балқанға дейінгі аумақта түркі музыкасы да өмір сүріп келеді.

Ғалым Ақселеу Сейдімбек: «Дүниеге көшпелілер қайталанбас ғажайып өнер сыйлай алды. Олар адамдық болмысты тәңірлік болмыспен шендестіруді армандау арқылы өнерлеріне мейлінше асқақ рух дарытты. Сол асқақ рухты өнерлерінің ішінде Тәңірдің тіліне баланған ең күдіреттісі музыкасы болды», - дейді («Түркі өнері» антологиясы, 2014).

Музыкалық аспаптардың ыспалы, үрмелі, ұрмалы, шертпелі деп аталатын түрлері бар.

Ежелгі түркі жазбаларында кейбір аспаптар түркі тілдерінде бүгінге дейін сақталған: *чанг, сырнай, жетіген, нақара, шаңқобыз, сыбызғы, дабыл, керней, абырға* сынды аспаптар жатады.

Түркітілдес халықтардың дәстүрлі музыкалық аспаптар тарихына, этникалық тегіне, құрылысына, дыбысына, жасалу әдіс-тәсілі мен затына көңіл аударып, толыққанды ғылыми негіздеме жасаған «Шығыстың Аристотелі» атанған, ұлы ғұлама Әбу Насыр Әл-Фараби көне музыкалық аспаптардың шығу тегін табиғаттағы дауыспен байланыстырады. Мысалы, құмның сусылы, үңгірлерде желдің уілдеп соғуы, қамыстың сыбдыры т.б. дыбыстар. Зерттеушілер қазақтың *үскірік* аспабының аталуын желдің үскіріп соғуымен байланыстырады.

Арфаның шығу тегін Фараби *садақ* деп жазады. Әуел баста оған екі ішек қана тағылған, кейін он үшке дейін жеткен, жаңғырық шығаратын шанақ пен құлақтар орнатылған. Оның айтуынша, көне арфаның басы мен шанағы аққудың бейнесінен аумайды екен, ал шығаратын даусы аққудың қиқулаған үніндей болған.

Түрік ғалымдарының көне жазбаларында *дабыл/давул* туралы деректер бар; дабыл Азия жерінен шыққан аспап, 1135 жылы жазылған Қытай жылнамаларында кездеседі. Ертеде римдіктер мен гректер дабыл аспабының не екендігінен хабарсыз болған дейді, олар ғұн әскерлері дабыл қағып шауып келе жатқанда, дабылдың ерекше соғылған даусынан қорқып, қашқандары айтылады.

Ғұн жігітіне тұрмысқа шыққан Қытайдың ханшайымы ғұндықтардың дабылда қалай ойнайтындарын мынадай өлең жолдарымен жеткізген екен:

Davulu her gece durmaz döverler

Ta güneşler doğana dek dönerler.

Сонда дабыл аспабының тарихының тым тереңде екенін, сонау ғұндар өмір сүрген кезде соғыс жағдайларында қолданылған деп топшылауға болады.

Қазақ	Қырғыз	Өзбек	Түрік	Татар	Әзірбайжан
Дабыл	дообул	даул	давул	дабул	тэбль

Сахалар дабылдың даусы анық қатты шығу үшін оны отқа қақтап кептірген. Дөңгелек пішінді бұл дабылдың сыртында отбасы суреті бейнеленген. Сыртын айнала былғарымен қаптаған дабылдың ішінде айқасып байланған темір тұтқа болады. Оны «тунгюр быэрик» деп атайды. Сондай-ақ дабылдың ішінде қосымша дыбыс шығару үшін дабылшалар іледі. Шаман сол қолына орташа келген қол тоқпақты ұстап ұрғылайды. Қол тоқпақ ағаштан жасалып, биенің терісі немесе бұғының аяқ терісімен қапталады (Кулаковский, 1979: 7-10).

Ертеден ел арасында сақталған түркітілдес халықтардың музыкалық аспаптары өзінің өміршендігімен ерекшеленеді, ұқсастықтары мен айырмашылықтары да аз емес. Мәселен, Сібір түркілеріндегі *топиур*, *ыық*, *иккили* сынды ішекті аспаптары қазақтың *шертер*, *домбыра*, *қылқобыз* аспаптарына өте жақын.

Сыбызғы:

- башқұрттарда – *қурай*;
- қырғыздарда – *чоор*,
- тывада – *шоор*.

Домбыра:

- қырым татарларында – *дамбура*;
- тываларда – *дамбыра*;
- моңғол түркілерінде – *домбор*;
- түрікмендерде – *тамдыра*,
- түріктерде – *дамбура*,
- шорларда *дамре* болса, өзбек, башқұрт, ноғайда – *думбыра* деп аталады.

Ұйғыр халқының *дутар*, *най*, *сатар*, *тамбир* аспаптары өзбек халқының *дутар*, ауған түркілерінің *тар*, тәжікті *дотор* аспаптарымен ұқсас келеді. Ал Түркияның Анадолы аймағында кең таралған ұлттық *баглама* (*bağlama*), *джура*, *бозук*, *тамбур* аспаптары Орта Азия түркілерінің аспаптарымен үндес.

Қобыз аспабының ерекшелігі

Типологиялық жағынан алып қарағанда қырғыздардың қомузына ұқсас қазақтарда домбыра, башқұрттарда думбыра, әзірбайжандарда гопуз, түріктерде копуз, хакастарда хомыс және якуттарда тангсыр бар. Сонымен қатар, темир-қомуз/ооз қомуз бар (Жәкішева, 2008).

IX-X ғасырларда «Китаби Деде Қорқыт» атты оғыз эпосынан белгілі қобыз ішекті аспаптардың ішіндегі ең көнесі десек қателеспеспіз.

Осы тұрғыдан қырғыз халқындағы қыл-қияқ осы қазақ халқындағы қобыз болса керек.

Қырғыз халқында көне заманнан келе жатқан «какма» аспабы *темир қомуз (темир ооз комуз)* – темірден жасалған сүйір тілшесі бар музыкалық аспап. Ұзындығы – 6-7 см құрайды. Әдетте аспапты жезден, күмістен, мыстан жасайды. Ортасында оң қолдың саусағымен ұстап тұратын «шанышқы» тәріздес «тілшесі» болады. Аспапта ойнау тәсілі де өзгеше. Темир қомусты ерінге қойып, тіске тіреп ойнайды. Аспап дыбысы тілшені саусақпен шалып тартқан кезде серіппенің тербелісі арқылы шығады. Ауыз қуысы аспап резонансдың қызметін атқарады. Қырғыз халқының дәстүрі бойынша, темир қомузды жаңа туылған нәрестенің бесігінің жанында тартса ақылды, талантты баланың өсуіне себеп болады дейді («Кыргызские национальные инструменты: неповторимый колорит древности»).

Аспап көптеген халықтарда әр түрлі атпен кездеседі. *Шаңқобыз, темір қомыз, чангкобуз, кубыз, тумра, коусян* т.б. атаумен темир қомузға ұқсас аспаптар қазақ, өзбек, түрікмен, тува, якут, хакас, татар, қарақалпақ, дүнген, башқұрт, моңғол т.б. халықтары арасында кең тараған. Түркі халықтары қобыздың негізін салушы Қорқыт деп таниды. Қобыз – қазақтарда ысқымен ойналатын, кең тараған аспап. Эйхгорн қобызды «қазақтардың негізгі аспабы» деп атап көрсеткен.

Чоор – қырғыз мәдениетінде орны ерекше аспап деуге болады. Негізінде чоор Қырғызстанның оңтүстік аймағынада малшылардың аспабы ретінде кеңінен таралған. *Чоорда* ойнайтын адамдарды *чоорчу* деп атайды.

Зерттеушілердің біразы чоордың түрлерінің көп екендігін және жасалатын материалының түрлеріне қарап рулық аспаптар қатарына жатқызады, мысалы: *чогойно чоор* (ошағаннан жасалған), *камыш чоор* (қамыстан), *шилби чоор* (бөріжидектен), *сары жығач чоор* (бөріқарақаттан), *балтыркан чоор* (балдырған мен басқа да өсімдіктерден), *жез чоор* (балдан) деп бөледі (Жәкішева, 2008).

Чоорға ұқсас аспап: алтайлықтар мен тувалықтарда – *шоор*, башқұрттарда *курай*, түрікмендерде – *гаргы туюдук*.

Сыбызғы қазақ, өзбек (сибизик), татар, башқұрт халықтарында кездеседі. Сыбызғыны тұт ағашынан, өрік ағашынан, бөріқарақаттан, қамыстан, мыстан дайындайды. Аспаптың ұзындығы 50 см құрайды, диаметрі – 2 см шамасында болады. Бұрыннан келе жатқан аспаптың дыбыс шығаратын 6-7 тесігі, ал жетілдірілген түрінің 10 тесігі болады.

Үрмелі аспап түрлері

Үрмелі аспаптардың қатарынан *сыбызғы* ертеден келе жатқан, дала үнімен үндестікте туындаған аспап. Түркілер ертеде Көк Тәңіріге табынған, қазақтар да көк Тәңіріге табынғандықтан көк түсті қойды айырықша бағалап, сыбызғыны көк қойдың өңешімен қаптап жасайтын болған. Түркілер арасында төлді телу барысында сыбызғы үні де жиі қолданылған. «...Қазақтар ботасынан жеріген інгенді сыбызғы үнімен сиқырлап, ұйытып, елітіп, ботасын телу әдісін қолданатын болған. Бұл әдіс *тувалықтар* арасында көмей әуенімен, ал халхаларда лимбэ аталатын сыбызғыға ұқсас үрмелі аспаптың көмегімен атқаралады» («Кыргызские национальные инструменты: неповторимый колорит древности»).

Сурнай – кыргыздың ұзынша келген, төменгі бөлігі ашық түтікше түрінде келген, қамыстан жасалған үрмелі аспабы. Бұл аспап добулбаспен, кернеймен бірге түрлі жорықтарда, ат шабыстарда, ер адамдардың түрлі сайыстарында, тіпті той-думандарда ойналған. «Манас» жырында «*сурнай кулак тундуруп*», «*сурнай үнү такылдап*» деп сипатталады.

Керней – кыргыздың ұлттық үрмелі аспабы, керней мен сурнай ансамблде, оркестрде ойнауға арналып жанартылып жасалмаған, тек қана дәстүрлі аспап ретінде қалған. Дыбысы өте күшті. Кернейдің екі түрі бар – *мүйіз керней* (мүйіз керней) және *жез керней*. Мүйіз керней – ертеден келе жатқан ескі аспап. Оны тауешкінің мүйізінен жасайды, ал оның ұзындығы 3-40 см құрайды. Ал жез керней ұзын келген 1-2 метрді құрайтын аспап. Жалпы кернейге өзбек пен ұйғыр халықтарындағы карнай аспабы ұқсайды. Кернейдің дыбысы өте күшті, қатты, ашық кеңістікте шырқауға арналған («Кыргызские национальные инструменты: неповторимый колорит древности»).

Добулбаш/добулбас – ұлттық ұрмалы аспап. Ол адамның көркем ойлауына әсер ететін бірден-бір мықты құрал саналады. Добулбаш бір жақты, төбесі түйенің терісімен қапталған барабан. Арша ағашынан жасалған, биіктігі 60 см аспайды, мамбрананың диаметрі 52-30 см құрайды. Барабанның дауысы қамшымен немесе алақанмен ұру арқылы шығады. Дыбысы өте күшті. Добулбас аспабының алғашқы үлгілерін Ош облысында тұратын шеберлер жасаған. Кыргыз республикасының баспасөз беттерінде бұл туралы «Қырғыз халқының көне музыкалық аспабы барабан добулбаш қайта шырқалды. Мәңгіге жоғалған мұрамызды Т.Эргеш атты шебер ескі аспапты қайта қарап, жаңасын

жасады» делінген. Осылайша, шебер добулбаш аспабының үш түрін жасады – үлкен, орташа және кіші.

Доол – пішіні шағын ғана, ағаштан немесе металды қаптамадан жасалатын алтын түстес барабан. Ағаш таяқшамен ұру арқылы дыбысы шығады. Ертеде оның көмегімен шамандар адамдар арасындағы жауыз рухтардан тазартатын.

Ғұрыптық-салт дәстүрлерде музыкалық аспаптардың алар орны

Соқпалы-шулы аспаптардың діни-ғұрыптық қолданысқа жататын көне үлгілері ерте дәуірлерден бастау алып, өз даму арнасын діни-ғұрыптық ұстанымдармен, мифтік аңыздармен, магиялық жоралғылармен байланысты болғанын көреміз. Себебі, ертедегі дін мен халықтың тұрмысы бір-бірімен байланыста болып, бірге дамыды. Қандай да бір ұлттың, ұлыстың, тайпа мен халықтың діни-ғұрыптық салттары мен жоралғыларына қарайтын болсақ ұштастықты, ажырамас байланысты көреміз. Соқпалы-шулы аспаптардың ішінде *асатаяқ, даңғыра, қол дабыл аспаптары* діни-ғұрыптық жоралғыларда көптеп қолданылды.

Бұлар – алғашқы қауымдық қоғамда жыртқыш андарды үркітіп, қорғанатын қару-жарақтар ретінде пайдаланылып, уақыт өте келе діни-ғұрыптық салттарда қолданылатын болды (Жәкішева).

Дәстүрлі музыкалық аспаптар тарихында бақсы мен бақсылық дәстүр (шаманизм) ерекше орын алады. Ал ертеде бақсылар түрлі ғұрыптық жоралғыларында міндетті түрде соқпалы, ыспалы, шулы-сылдырлы аспаптардың көмегімен атқарған. Бақсы қобызының басын қозғағанда сыңғырлап дыбыс беретін салпыншақтар, қоңыраушалар, айна, кейде үкі де тағылатын. Сонымен бірге, бақсылар ем жасау кезінде өзге де музыкалық сазды аспаптар: асатаяқ, даңғыра, домбырамен қатар, қамшы, тіпті пышақ та пайдаланған (Сарыбаев, 1980).

Мәселен, хакас халқында бақсылық діни жоралғылар кезінде қол ұстасқан 9 ұл мен 7 қыздың суреті салынған бақсы даңғырасы міндетті түрде қолданылған. Мұндағы тоғыз ұл – түркі текті халықтардың ата-тек жалғастығы ер балалар екендігін меңзейді. Қазақ түсінігінде ол:

...Түріктен өрбіген елді тоғыз дейді,

Тартатын күй аспабын қобыз дейді, - деген аталы сөздер түрінде сақталып қалған. Хакас бақсы-жыраулары даңғыра аспабына тоғыз ұлды бейнелей отырып, түркі тайпаларының бірлігін, туыстығын көрсетеді.

Ал осы жердегі жеті қыздың бейнесін өмір жалғастығы деп түсіну сенімі жатыр (Өлжанов, 1994).

Түйін

1. Дыбысқа еліктеуден туындаған аспаптар: дүңкілдек, дырылдауық, зырылдауық, шартылдауық, шіңкілдек деп аталады.

2. Қыл ішектен жасалуына байланысты: қыл қобыз, нар қобыз (қазақ), қыл қияқ (қырғыз), допшулур (тыва), кяманча (әзірбайжан) т.б.

3. Жасалған затына қарай аталған аспаптар: темир қомуз (қырғыз), саз сырнай, мүйіз керней, қурай, ағас dümbäk (әзірбайжан).

4. Түркі музыкалық аспап атауларының өзіндік ерекшелігі – түгелдей түркі топырағында қалыптасқан;

5. Түркілік музыкалық аспаптар әр халықтың сан ғасырлық тарихымен сабақтасып, халықтың рухани-мәдени өмірімен үндестікте дамыды;

Қорытынды

Жоғарыда ғылыми тұрғыдан дәйектелген, лингвотанымдық тұрғыдан қарастырылған музыкалық хрематонимдер ұлттық санамен, болмыспен, тарихпен, рухани мәдениетпен, халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрімен тығыз сабақтасқан жүйелілігін түсінуге жол ашады. Мәдениет, тұрмыс-тіршілік, салт-дәстүрден туындаған музыкалық аспап атауларының жасалуы – ұлттық ерекшеліктің көрсеткіші саналады. Түркі тілдеріндегі музыкалық хрематонимдер – көне дәуірлерден түркілерге қатысты этникалық ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани қазына. Фольклорлық мәтіндерде музыкалық аспап атауларына қатысты тіл бірліктері ұлт мәдениетін, ұлт дүниетанымын, ұлттық психология мен символиканы бейнелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Өлжанов, О. (1994). *Бақсылар, дуаналар*. ДУТ. 1894. №36 // Дала уалаятының газеті. Алматы.

Жәкішева, З. *Қазақтың ішекті-шертпелі және көп ішекті аспаптары* (тарихи-этнографиялық зерттеу). // <http://e-history.kz/kz/contents/view/2323/14.08.2018>.

Жәкішева, З.С. (2008). *Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары*, Алматы.

Кулаковский, А.Е. (1979). *Материалы для изучения верований якутов*, А.Е. Кулаковский. Научные труды, Якутск, С.7-10.

Кыргызские национальные инструменты: неповторимый колорит древности. <https://www.neweurasia.net/12.08.2018>.

Сарыбаев, Б. (1980). *Қазақтың музыкалық аспаптары*, Алматы.

Түркі өнері антологиясы. (2014). Т 89. Түркі академиясы. – Астана,

Утегалиева, С. (2005). *Развитие музыкальной тюркологии на современном этапе*. Вестник АГУ, Выпуск №2 (153), Алматы.

Özet

Her halkın, her milletin müziği tanıma, öğrenme ve gelişme yolları vardır. Türk halklarının tarihi, kültürü, manevi değerleri aynı kökenden gelmektedir, böylece onların ortak Türklük dünya görüşü, milli ideolojisi oluşmuştur. Büyük bozkırda yaşayan göçebe halkımızın asırlar önce kullanılmaya başlanmış müzik enstrümanları doğayla uyumlulukta gelişmiştir. Türk halklarının müzik enstrümanları halkın kültür tarihinden bahseden bir yadıgardır. Avrasya bozkırındaki göçebe Türklerin müzik kültürü tarihi üç yöntemle inceleniyor: müziksel arkeolojik incelemeler üzerinde, müzik enstrümanlarının resimleri çizilmiş taşlar veya enstrümanların kalıntılarını bulma, müzikle ilgili bilim insanlarının inceleme eserleri üzerinde; müziksel etnografya akımı, halk tarihinden bahseden eserleri incelemek gibi.

Müzik kültürünün tarihine derinden baktığımızda müzik enstrümanlarının çok çeşitli olması, yapım malzemelerinin: ağaç, demir, toprak, hayvan derisi, kemiği, hatta saçından bile yapılması çok şaşırtıyor. Günümüzde bütün Türk halklarının müzik kültürünü, geleneksel müzik enstrümanlarını incelemek müziksel türkolojinin önemli bir görevidir.

Bütün Türk halkları için ortak müzik enstrümanlarının çeşitlerini, yapımını, benzerliklerini ve farklılıklarını karşılıklı bir şekilde incelemek çok önemlidir.

Anahtar kelimeler: Müziksel türkoloji, Türk müziği, müzik enstrümanları.

(Kortabayeva G., Şayhıstamova M. Müziksel Türkoloji ve Enstrüman Adlarının İnceleme Meselesi)

Аннотация

Каждая нация, каждая страна имеет свою собственную музыку, музыкальную школу, свой собственный путь развития. История, культура и духовные ценности тюркоязычных народов происходят из одного корня, создавая, таким образом, общее тюркское мировоззрение и национальную идеологию. Музыкальные инструменты, начиная с многовековой истории наших кочевых народов, живущих в Великой степи, развивались в гармонии с явлениями природы. Музыкальные инструменты - история жизни людей, обычаи и традиции, мировоззрение, главное наследие искусства, духовное и культурное богатство. На сегодняшний день, музыкальные инструменты тюркских народов входят в число экспонатов истории народной культуры.

Изучение тюркской народной музыки, в том числе традиционных музыкальных инструментов, является одной из важнейших задач музыкальной тюркологии. Важно не только идентифицировать типы, структуры и группы музыкальных инструментов тюркского мира, но и сравнить легендарный, символический тон, различие и сходство священных инструментов.

В статье также рассматриваются функции инструментов, используемые в религиозных ритуалах, убеждениях шаманами.

Ключевые слова: Музыкальная тюркология, тюркская музыка, музыкальные инструменты, лингвистическое изображение.

(Кортабаева Г., Шайхыстамова М. Музыкальная тюркология: проблема исследования названий инструментов)

**ОСОБЕННОСТИ ХОРЕОГРАФИЧЕСКОГО ТЕКСТА ДВУХ
БАЛЕТОВ О ЛЮБВИ**
FEATURES OF THE CHOREOGRAPHIC TEXT OF TWO BALLETS
ABOUT LOVE

Мухаббат ТУЛЯХОДЖАЕВА *

Резюме

В данной статье затрагиваются актуальные вопросы, связанные с такими понятиями как «хореографический текст», «реконструкция балетного спектакля». На основе анализа балетов «Поэма двух сердец» и «Дама с камелиями» автор прослеживает некоторые тенденции и направления данного процесса. Определяются основные векторы движения современного балетного искусства Узбекистана.

Ключевые слова: балет, танец, балетмейстер, хореографический текст, либретто, танцевальные композиции.

Summary

This article touches upon the topical issues related to such concepts as "choreographic text", "reconstruction of ballet performance". Based on the analysis of the ballets "Poem of two hearts" and "Lady with camellias" the author traces some trends and directions of this process. The main vectors of the movement of modern ballet art of Uzbekistan are determined.

Key words: ballet, dance, choreographer, choreographic text, libretto, dance compositions.

Еще в сороковые годы двадцатого столетия видный историк театра, замечательный театральный критик П. Марков в своей статье «Балет музыкального театра» писал, что «...балет требовал своей режиссуры и своего воспитания актера – создания в каждом случае органического сценического решения и единства синтетического замысла. Так постепенно формулировалась одна из важнейших проблем балетного театра – перерастание хореографа в балетмейстера-режиссера» (Марков, 1977: 181).

Способность мыслить хореографическими образами отличает балетмейстера от режиссера драмы и оперы. Вместе с тем

* Доктор искусствоведения, профессор Государственный институт искусства и культуры Узбекистана, Ташкент, Узбекистан.
Doctor of Arts, Professor, State Institute of Art and Culture of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: muhabbat.tula@mail.ru

балетмейстер является не только автором хореографической драматургии и хореографической композиции всего балетного спектакля, но и его режиссером-постановщиком. Знания в области хореографической композиции являются основными в творчестве балетмейстера.

Хореографический текст балетного спектакля обладает определенным построением, в котором танцевальные движения отбираются в соответствии с художественным замыслом, образно-характерных мотивов повествования и складывается из рисунка танца, перемещения танцовщиков по сценической площадке. Все его композиции должны быть подчинены основной идее произведения, эмоциональному состоянию героев, которое проявляется в их действиях и поступках. «Текст хореографического сочинения неразрывно связан с подтекстом, который он призван отражать. Сами по себе арабески, аттитюды, жете большие или маленькие, еще ничего не говорят, если они не наполнены мыслью и чувством. В таком случае это лишь «биомеханические» упражнения – гимнастика, показывающая гибкость, подвижность человеческого тела, набор движения и поз. Наполненное же конкретным чувством движение, становится выразителем состояния человека, его переживаний: радости, горя, гнева, печали, сомнения, угрозы и т.п.» (Захаров, 1977: 122).

Два международных проекта были осуществлены балетной труппой Государственного Академического Большого театра оперы и балета Узбекистана им. А. Навои в сезоне 2017-2018 года – «Поэма двух сердец» и «Дама с камелиями».

К празднованию 100-летия со дня рождения Ш. Рашидова – выдающегося государственного деятеля, известного узбекского писателя – коллектив театра решил восстановить балет «Поэму двух сердец» азербайджанского композитора А. Меликова в авторской хореографии российского балетмейстера Игоря Чернышева. Восстановлением одного из самых сложных в национальном репертуаре спектакля занялись хореографы Узбекистана З. Нурымбетов и Ш. Турсунов. Для работы над спектаклем в качестве консультанта-балетмейстера был приглашен из труппы «Балет Бежара. Лозанна» легендарный А. Плисецкий.

Впервые этот спектакль был поставлен на сцене театра в 1982 году. Но вначале композитор А. Меликов, уже известный по балету «Легенда о любви» в хореографии Ю. Григоровича, получает

предложение написать музыку к сочинению «Поэма двух сердец» Ш. Рашидова. Композитор дает согласие и вскоре музыка была написана. А. Меликов сам выбирает балетмейстера, талантливого артиста и хореографа И. Чернышева, который в те годы работал в Куйбышевском театре оперы и балета (ныне Самарский театр оперы и балета).

Хореография И. Чернышева, как утверждают специалисты, опережала то время. В ней соединились классика, акробатические элементы современного балета, восточный танец. Артисту классического балета тогда трудно было соединить эти начала. Широкий шаг, верхние поддержки, переход из прыжка в шпагат, длительные танцевальные монологи, дуэты, трио – все требовало хорошей технической выучки, выносливости. Особое значение в хореографическом тексте придавалось раскрытию драматургии образов, лиричности и поэтичности танца, выразительности исполнения.

Работа над спектаклем в то время проходила в Ташкенте. И. Чернышев изучал архивные документы, хранящиеся в Узбекской Академии наук, знакомился с историко-этнографическими источниками. Одновременно он изучал восточную поэзию, особенности классического танца Индии, ведь в основу своего сочинения Ш. Рашидов положил известную поэму «Комде и Модан», написанную в 18 веке по фольклорным мотивам индийским поэтом узбекского происхождения Мирзой Абдукадыром Бедилем.

И Чернышев отбирает необходимые для своей постановки характерные движения, жесты, позы, придумывает новое, что было бы органичным для стилистики и характера постановки. Все это стало подспорьем в работе хореографа над произведением Ш. Рашидова и помогло сформировать замысел сценического прочтения поэтической легенды о любви индийской танцовщицы Комде и узбекского музыканта Модана.

Вместе с композитором балетмейстер создавал композиционный план, в котором излагался замысел балета, подробно выстраивалась сюжетная канва по актам и картинам. Балет состоял из семи картин. В первых картинах давалась экспозиция сюжета, характеристики образов главных героев, других действующих лиц с описанием места действия.

В первой – «Портрет Комде» действие происходило во дворце Карашаха, где придворные девушки и воины встречают правителя танцами. Композиции И. Чернышева в этой картине не были похожи на традиционную классику, в них явно ощущалось влияние восточной миниатюры. Четкий конкретный рисунок танцевальных композиций

выражался в динамичных и выразительных движениях кордебалета. Но появлялась Комде и все преображалось. Лирико-поэтический настрой музыки окрашивал в иные тона настроение и атмосферу монолога Комде.

Во второй картине «Портрет Модана» происходила завязка. Это уже была другая страна. Красивые, плавные танцы девушек сменяются мужественными танцами юношей. В центре веселья Модан – певец и музыкант. В танцевальной вариации Модана с тамбуром все внимание балетмейстера концентрируется на раскрытии внутреннего душевного состояния героя, передачи его поэтичной натуры, отдающей себя полностью звучанию музыки, которая завораживает окружающих, вовлекая всех в танец. Именно в этой сцене Модан случайно видит портрет Комде, написанный художником. Очарованный её красотой, влюбленный Модан, решает найти девушку.

В третьей картине, которая носит название – «Поиски Комде» перед зрителем предстает ярмарочная площадь, где идут соревнования музыкантов, певцов, танцоров, среди них и Модан. В это время на площадь врываются стражники Карашаха и уводят всех. Среди них оказывается и Модан.

В последующих картинах в ходе развития действия основную смысловую нагрузку несут дуэты Комде и Модана. Так в четвертой картине «Встреча» зритель видит празднество во дворце Карашаха, где танцуют дворцовые девушки и лихо отплясывают шуты. Среди этого веселья появляется Модан, видит Комде и начинает играть на тамбуре, воспевая любовь. Комде внимательно наблюдает за музыкантом. Хореограф выстраивает так рисунок танца, что он органично переходит в совместный дуэт Комде и Модана. Плавная лирическая тональность дуэта нарушается напористыми движениями танцевальных фраз Карашаха, которые ритмически разрушают эмоциональное состояние героев и ведут к кульминационному моменту спектакля. Поглощенный ревностью Карашах в гневе изгоняет Модана в пустыню и разбивает его тамбур.

Финальные три картины «Мечты Модана», «Мечты Комде» и «Вечная любовь» при всей своей трагичности – смерть влюбленных – утверждают и воспевают вечную победу любви, для которой нет препятствий и даже сильные мира не властны над ней.

Более тридцати лет назад в декабре 1982 года состоялась премьера этого спектакля. Постановка имела огромный успех, и было принято решение показать спектакль в Москве. Но вскоре спектакль был

снят с репертуара. Причин было много, одна из которых была скоропостижная кончина Ш. Рашидова. После долгих лет спектакль был поставлен в Турции на сцене Государственного театра оперы и балета в Анкаре.

И вот только осенью 2017 года спектакль вновь обрел сценическую жизнь на сцене ГАБТа Узбекистана. Репетиции хореографов, консультанта Азария Плисецкого направлены были на то, чтобы, оттачивая технику и мастерство артистов, воплотить хореографическую лексику И. Чернышёва, его выразительность и многомерность.

В этом спектакле все служит раскрытию музыкальной сущности произведения и сюжет, и хореографический текст, воссозданный З. Нурымбетовым, Ш. Турсуновым и декорации, выполненные художником, З. Батыровым. По жанровым и стилистическим особенностям этот балет близок к романтической легенде, проникнутой поэтичностью и драматизмом судеб основных героев.

Исполнители главных партий – Комде, заслуженная артистка Узбекистана Н. Хамраева и Модан, юный танцовщик Д.Хасманов – сумели передать глубокое, внутренне оправданное и психологически развивающееся действие, в котором движение и танец убедительно выражают содержание образов. Хореографический рисунок сложных композиций, каждое движение, жест, пластика тела запоминаются легкостью, органическим слиянием с музыкой. Волнуют, завораживают «танцевальные монологи» артистов, в которых движение выражает эмоцию, эмоция чувство, а чувство обнажает мысль.

Комде Н. Хамраевой в первой картине тихая, робкая, застенчивая девушка. В плавных движениях её поэтического танца слышна радость, надежда, ощущение предчувствия нового. Но когда Комде видит несправедливость Карашаха по отношению к художнику, который нарисовал её портрет, она изменяется и предстает страстной, бескомпромиссной защитницей художника, движения её резки и порывисты. Иной темп и ритм, иные психологические акценты выражала актриса в этой сцене.

Пластика танцевальных движений Модана в исполнении Д.Хасманова передавала эмоциональную окраску, в которых обнаруживался трепет, нежность, щедрость, беззаботность и вместе с тем незащитность музыканта и певца перед силой вседозволенности, жестокости, деспотизма.

Дуэт Комде и Модана в исполнении Н. Хамраевой и Д. Хасманова в четвертой картине «Встреча» наполнен удивительной трогательностью вспыхнувших взаимных чувств героев. Чарующая музыка увлекает танцовщицу, и она начинает двигаться плавно и ритмично вокруг певца. Движения Комде осторожны, в позах, поворотах корпуса, медленных его раскачиваниях, в выразительном жесте рук присутствуют мотивы индийского танца. Плавное развитие рисунка танца Комде продолжается в совместном дуэте с Моданом. Неторопливые поддержки, трепетные и нежные прикосновения рук, сдержанная мягкость и поэтичность пластики соответствуют насыщенной глубоким лиризмом музыке. И вместе с тем дуэт пронизывает трагическое предчувствие о несбыточности счастья.

Заключительную картину «Вечная любовь» называют «адажио на небесах». На фоне сумрачной белизны знаменитого Тадж-Махала в Индии появляются две группы мужского кордебалета, которые несут тела влюбленных. Комде и Модана оживут в своем последнем прощальном танце. Вначале герои танцуют порознь, протягивая руки навстречу, но затем медленно приближаются друг другу. Отчаянное безнадежное сплетение рук, последние объятия. Танец – прощание, танец – неизбывности истинных чувств. Гибель героев в балете «Поэма двух сердец», их танец, по сути, есть пластическое выражение символа торжества любви над смертью, найденное талантом И. Чернышева и претворенное им посредством органичного выразительного яркого хореографического текста.

С большим интересом поклонники балетного искусства восприняли постановку спектакля «Дама с камелиями» А. Дюма, осуществленную известным балетмейстером из Турции Мехметом Балканом – главным хореографом Главного управления государственной оперы и балета Турции. Получив образование в государственной консерватории Анкары, на отделение классического танца, М. Балкан работал с выдающимися мастерами балетного искусства Асафом Мессерером, Фредериком Аштоном, ставил спектакли в Германии, Бельгии, США, Франции, Италии, Великобритании, Японии. М. Балкан является членом жюри Международного конкурса танца в Стамбуле.

История трагической любви героев А. Дюма – Маргариты и Армана давно привлекала внимание турецкого балетмейстера. На сценах разных театров Мехмет Балкан осуществлял постановки данного балета. И вот теперь – Ташкент.

Известное произведение А. Дюма «Дама с камелиями» имеет многочисленные сценические трактовки на подмостках музыкальных театров мира. Еще в 1957 году балетмейстером Т. Гзовской, которая жила и работала в Германии, балет был поставлен в Берлине, а затем в 1960 году был возобновлен уже на сцене Гранд-опера. Новую версию этот роман получает в постановке «Маргарита и Арман» известного английского балетмейстера Фредерика Аштона на сцене Королевского балета Великобритании. Это был сценический эксперимент на музыку Ф.Листа, предназначенный для замечательных артистов балета Марго Фонтейн и Рудольфа Нуриева. В 1973 году один из лучших современных хореографов Джон Ноймайер ставит балет «Даму с камелиями» в Гамбурге, на музыку Ф. Шопена. С большим успехом осуществлена им постановка данного балета и на сценах Мариинского и Большого театров России.

Мехмет Балкан предлагает иную сценическую и хореографическую версию данного произведения А. Дюмы, использует музыку Дж. Верди, П. Масканьи, А. Хачатуряна. Действие балета складывается из двух актов, с прологом, эпилогом и выстроено как цепь воспоминаний Маргариты. В прологе, умирающая Маргарита, вспоминает историю своей любви к Арману. В первом акте балетмейстер концентрирует внимание на узловых моментах, неожиданных поворотах в судьбах героев, раскрывая, возникающее между ними чувство любви, а во втором – происходят события, вынужденного отказа Маргариты от любви ради благополучия и счастья своего возлюбленного. Эпилог пронизывает раскаяние Армана.

М. Балкан не пытается пересказывать сюжет романа – его внимание сосредоточено на истории взаимоотношений главных героев, на выявлении их чувств, переживаний. Вместе с исполнителями главных партий Н. Хамраевой, О. Сабировой, Б. Акимбаевым, З. Фазлутовым, хореограф находит через пластический рисунок оправданное выражение человеческих чувств, страстей.

Дуэты Маргариты и Армана составляют основу балета. В каждой сцене свой особый интонационный, эмоциональный стиль и звучание. Вначале это смятение, попытки отказаться от нахлынувших чувств, затем искренность, поэтичность, страстность, которых сменит гнев, отчаяние, непонимание. Самой трогательной сценой станет последний дуэт, в котором воспоминания сменяются безысходностью, бессилием что-либо изменить, высвечивая тему жертвенности во имя любви.

В балетах «Поэма двух сердец» в хореографии И. Чернышева, «Дама с камелиями» балетмейстера М. Балкана присутствует действенное оправдание танца. Хореографический текст подготавливается логикой сюжетного развития, убедительным раскрытием эмоционального, психологического состояния образов. Свою задачу хореографы видят в том, чтобы воссоздать атмосферу романтического балета, привнести в спектакль напряженное сценическое действие, наполнить образы внутренним содержанием, насыщенностью ситуаций и переживаниями. В этих спектаклях балетмейстерское и режиссерское искусство неразрывно слились в органическое художественное целое. Действительно, современный человек, перенасыщенный информацией, должен получать искусство, как воспевание вечных чувств в концентрированной форме балетного спектакля.

ЛИТЕРАТУРА

- Захаров Р. (1977). *Слово о танце*. – М., Молодая гвардия.
Марков П. А. (1977). *О театре*. – т. 4, М., Искусство.

Özet

Bu makalede, "koreografik metin", "bale performansının yeniden inşası" gibi kavramlarla ilgili güncel konular ele alınmaktadır. İki Kalp Şiiri ve Kamelyalı Leydi Balesi'nin analizine dayanarak, yazar bu sürecin bazı eğilimleri incelenecektir. Özbekistan'ın çağdaş bale sanatının hareketinin ana vektörleri belirlendi.

Anahtar Kelimeler: bale, dans, koreograf, koreografik metin, libretto, dans kompozisyonları.

(Tulyahodjaeva M., İki Aşk Balenin Koreografik Özellikleri)

Түйіндеме

Мақалада «хореографиялық мәтін», «балеттік қойылымды қайта құру» секілді ұғымдарға қатысты өзекті мәселелер сөз болады. Автор «Қос жүректің дастаны» және «Камелиялы ханым» балеттерін талдау негізінде аталмыш үдерістің кейбір даму үрдістері мен бағыттарын қарастырады. Өзбекстанның қазіргі балет өнерінің негізгі даму бағыттарын анықтауға ден қояды.

Кілт сөздер: балет, би, балетмейстер, хореографиялық мәтін, либретто, би композициясы.

(Туляходжаева М. Сүйіспеншілік туралы екі балеттің хореографиялық ерекшеліктері)

**ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «АДАМ МЕН
ӘЛЕМНІҢ» ӨЗАРА ҮЙЛЕСІМДІЛІГІНІҢ СИПАТТАЛУЫ**
DESCRIPTION OF THE MUTUAL HARMONY OF "HUMAN AND THE
UNIVERSE" IN THE WORLD VIEW OF YUSUF BALASAGUNI

Гульзира ШАДИНОВА *

Түйіндеме

Бұл мақалада ортағасырлық түркі ойшылы Жүсіп Баласағұнның дүниетанымындағы «Адам мен Әлемнің» өзара үйлесімділігінің сипатталуындағы ғарыштық танымда ақиқатқа жету жолын адам мен әлемнің, ұлы ғалам мен микроғаламның бірлігі жайлы постулатқа негіздеді. Белгілі төрт күдірет – от, су, ауа, жер жайлы антикалық мұратқа сүйене отырып, ойшыл әлем осы төрттағанның араласуынан жаралды, ал өмір солардың өзара қатыстылығының әрекеттесуі деп түсінеді. Ұлы Ғалам мен микроғаламның қарама-қарсылығы мен тұтастығының бірлігі Жүсіп Баласағұн дүниетанымында ерекше сипатпен көрініс тапқандығына көз жеткізеді. Ол «Құтадғу білік» шығармасында көркемдік шешімдер арқылы бейнеленген терең философиялық тұжырымдарында әлем туралы түркілік дүниетанымды жалпы адамзаттық дүниетаныммен, құндылықтар жүйесімен ұштастырады.

Кілт сөздер: Жүсіп Баласағұн, адам, ғарыш, дүниетаным, әлем, түркі, ислам, философия.

Summary

In this article, the medieval Turkic philosopher Yusuf Balsaguni in his worldview is based on the tenets of man and the world, the great universe and the unity of the microverse on the way to achieving truth in space exploration, which describes the relationship between «Human and the universe». Based on four forces known as fire, water, air, the ancient world of the earth, the thoughtful world is created by the interaction of four quarters, and life by the interaction of them. The unity of the Great Galaxy and the uniqueness and integrity of the micro-galaxy show that Yusuf Balasaguni has a special view on his world outlook. In his deep philosophical conclusions, depicting artistic decisions in his work «Kutadgu Bilik», he combines a worldview with a universal system of worldview and values.

Keywords: Yusuf Balasaguni, man, space, worldview, world, Turkic, Islam, philosophy.

* философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
PhD., Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
Turkestan, Kazakhstan, E-mail: Shadinova.G@mail.ru

Философия ежелден әлем үлгісінің танымын зерттеу мәселелерімен айналысып келеді. Көне грек философиясының бастапқы кездегі басты нысаны – алғашқы материя, аспан әлемі, яғни натурфилософия болғаны белгілі. Дегенмен, ойшылдардың назары Сократтан бастап адам болмысына, оның танымы мен жеке әлеміне қарай ауды. Солай болғанымен де философияның космогония, алғашқы материя, ең түпкі негіз сияқты жалпы, әрі негізгі мәселелері күн тәртібінен түскен жоқ. Философия тарихында қос өрім болып өрбіген осы екі ой ағымын Жүсіп Баласағұнның танымынан көреміз. Оның осы танымнан туған «Құтадғу білік» дастаны космология мен адам және қоғам туралы көркемдік үлгіге салынған ой-пікірлер түрінде көрініс тауып жатты.

Белгілі ғалым В.Н. Топоров: «Әлем үлгісі - сол дәстүр ішінде әлем туралы жүйелі және операциялық аспектілерде алынған түсініктердің барлық жиынының қысқа және қарапайым бейнесі» (Топоров, 1982: 162), - деген тұжырымы мәселеге айқындық береді. Осы тұрғыда әлем тақырыбы кешенді түрде зерттегендіктен қазіргі ғылымда оның өзектілігі ерекше. Себебі, онда космологияға қажет астрономиялық және астрофизикалық ғана емес, құнды философиялық көзқарастар да қамтылған.

Әлем үлгісі көптеген мәлімет көздерінен, яғни палеонтология мен биология мәліметтерінен, этнографияның архаикалық ұғымдарының мәліметтерінен, қазіргі адам санасындағы тілге, түс көру символикасына және тағы басқа санадан тыс ұғымдардан, көркемдік шығармалардың терең мазмұнынан орын алған немесе жөнделген архетипикалық құрылымдардан құралады (Топоров, 1994: 162).

Космология пәнінің әлемді тану мәселелерімен айналысатын ерекшелігіне байланысты мәселелерді философиялық тұрғыда қарастыру тарихы ежелден келе жатыр. Космологияда үлгілеуге зерттеу жүргізу барысындағы әдістері космологиялық үлгілерді талдау мәселелерін философиялық дәстүрге сүйеніп, сонау антикалық дәуірден осы кезге дейінгі уақытты қамтиды.

Дүниенің жаратылуы адамзатты толғандырып келе жатқан маңызды мәселелердің бірі. Қадым замандардан уақыт пен кеңістік бағдары шексіз дүние ретінде ұғынылып, дүниенің пайда болуы ұзақ уақыт бойы жұмбақ күйінде қалып келді. Ғалам жаратылысын, оның мәңгілік екендігін мойындап келген ғалымдар өз еңбектерінде дүниені ұшы-қиыры жоқ, шексіз материяның жиынтығы деп санады. Ғаламның «мәңгілігі» жайындағы ой-пікір еуропалық түсінікке негізделген

материализм философиясынан бастау алады. Ежелгі Грекияда қалыптасқан философия Ғаламның материядан тұратындығын, әрі оның мәңгі екенін дәлелдеуге тырысады. Ғалам мәңгілігінің ұғымы - атеистік теорияға да негіз болды. Дүние жаратылысының шексіздігіне сену – оның жаратылғандығын, оны жаратқан Жаратушыны мойындау деген пікірге жетелейді.

А.Ф. Лосев «тарихтың мүсіндік тәсілі» туралы жазады. Антикалық Эллинің ғарышы - заттардың мәңгілік қозғалыстағы немесе бөлінбеген бос кеңістіктен және өзінің үйлесімділігімен, симметриялығымен, ұйқастық, құрылымымен, өр және бірқалыпты кейпінде көрінген, біресе тіршілігін үзіп өлімге бет алып қайтадан бос кеңістікке айналған материалды-сезімді және тірі ғарыш (Лосев, 1969: 56), - деген ғалымның тұжырымы тың ойларға жетелейді.

Орта ғасырда әлемнің жаратылуы мен оның дамуы туралы пікірлер материалистер мен идеалистер арасында қызу өрбігені белгілі.

XX ғасырдағы материализм өкілдерінің бірі Георг Политцер өз еңбектерінде Ғаламның мәңгілік үлгісін, оның ақиқаттығын мойындай тұра, дүниенің жаратылуы жайындағы идеяны қолдамайды да: «Егер Ғаламның жаратылғандығын мойындар болсақ, онда оның Құдайдың жоқтан бар етіп, бір сәтте жаратқандығын мойындауымыз керек. Олай болса, дүниенің жаратылыс жайындағы бұл идея, ең алдымен, Ғалам жоқтан пайда болды деген пікірге жетелейді. Алайда ғылымның мұндай тұжырыммен келіспесі анық» (Politzer, 1954: 54), - деп шешімді пікір айтады.

Георг Политцер Ғаламның мәңгілігі идеясының ғылым тарапынан қолдау табатындығына күмән келтірмегені анық. Асылында, ғылым алдында Ғалам жаратылысының сырын анықтау мәселесі тұрды. Георг Политцер тұжырымы бойынша, егер дүниенің жаратылғандығы мойындалар болса, онда оны Жаратушының да бар екендігіне күмән келтірілмеу қажет. Материя мен уақыттың ұлы Жаратушы арқасында жаратылғандығы ғылым негіздеген ақиқат екендігі ескерілуі қажет.

Діни еңбектер дүниенің жаратылғандығы анық деген ақиқатқа сүйенеді. Қасиетті Құранда бүкіл дүние, ондағы тіршілікті Алла жаратты деп жазылады: «Көктер мен жерді жоқтан бар етуші...» (6:101) (Құран Кәрім, 1991: 43), - деген Құран сөздері Ғалам жаратылған деген идеяны уағыздайды. Қазіргі заман ғылымы да бұл тұжырымның төңірегінде пікір таластырады. Дүниені Алла жаратты деген түсінік діни санада, дүниетанымда берік бекіген. Алайда материалистер мұны жәй сәйкестік деп қана ұғады.

Дүниенің, ондағы тіршіліктің жаратылуы жайлы таным-түсініктер көне түркі мифологиясында да кездеседі. Көне түркілердің жазба ескерткіштерінде дүниенің жаратылысына не негіз болып, ол қайда пайда болды деген ой космостық құрылым ұғымына негізделді. Түркілердің космологиялық түсініктері бізге жеткен шығармалар негізінде жинақталды (Безертинов, 2000: 41).

Мифологиялық үлгідегі ойлау бойынша адам әлемдегі өз орнын анықтау үшін Ғаламды тануға тырысады. Ежелгі түркілердің түсінігінде, Аспан (Тәңір) әлемді жаратып, өзі жаратқандардың тағдырына билік жүргізеді. Тәңір бір мезгілде қарама-қарсы бастаулардан тұратын қабаттарда болады: жарық пен қараңғылық, күн мен түн, жақсылық пен зұлымдық, және т.б. Аспан астындағы әлемнің жоғарғы қабаты - аспан, ортаңғысы - жер, ал төменгі - өлім құдайы (Ермек) билейтін үш қабатты әлемдерге бөлінеді. Ол Тәртіпке үйлесімділік пен сұлулық орнатып, әлемге бай көптірлілік жағдайын жасап, жарық сыйлайды.

Адам мәні бейнелеу өнеріндегі миниатюраларда адам тұлғасының ашылуы мен орта ғасырлық ислам мәдениетіндегі бет-бейненің перделену мәселесінде де көрінген. Иран өнерінде бейнелеу принциптерінің қалыптасуында алдыңғы қатарда жүйелі ойлаудың графикалық және жаңа семиотикалық түрлері тұрады. Бұл мұсылмандық семантикалық көркем әдіс екі сатылы мағынаға құрылады. Мұндағы сыр - суретшінің көркемдік әдісінде негізгі басшылыққа алып отырғаны «бейненің» мәдениет аясы мен табиғат аясында берілуі (Халықов, 2006: 108).

Фундаменталды мұсылман түсініктерінде IX ғасырдың өзінде-ақ, Табиғат әлемі реттелген алғашқылыққа қарсы қойыла, Алла мен Адам арасындағы пердемен салыстырылады. Кейінгі мұсылман ойшылдарының әлем жаратылысы туралы космогониялық түсініктерінде ол жалғасын тапты. Сол ұғымдарға сай, жалпы Әлем мен Адам пайда болуы жігерлі Шығармашылық әрекеттің нәтижесі делінеді. Аралықта, медиативті орын Шығармашылық акт үрдісінде Сөзге беріледі. Сол сөзді айту арқылы Адамның оқу-үйрену қабілеті оның хаостан, реттелмеген Әлемнен реттелген күйге өту мүмкіндігін берді. Мұндай маңызды космогониялық актіде сөз табиғат арасында Адамға туа берілді. Адам екі қарама-қарсы бастаулардың Интеллект пен Табиғаттың қосылуының нәтижесі. Табиғат әлемі мен адамдар әлемін игеру мұсылман бейнелеу өнерінде қарапайымнан күрделіге, Табиғаттан Адамға сатылы өзгеру арқылы келеді. Әрбір бейнелеу формасы өз кезегінде көркемдік санамен озық араб графикасының негізінде

қиылыстырылып отырғаны айтылған (Ашрафи, 1987: 9).

Дәстүрлі әлемді тануда әлем бейнелер мен нышан белгілермен қатар, осы нышан белгілерді орындайтын қызметтерден де байқалады. Сондықтан туу туралы идеяның дәстүрлі-мифологиялық мәтініне қатынасты кез келген объект әлемдік ағаш, әлемнің орталығының сәйкестігі болады. Әлем өзгермелі, әрекетті болғанымен нышан белгілердің жиынтығы емес. Сонымен қатар, әлем қимыл-әрекеттерден танылады. Оның өзі туылады, өседі, өледі, әрі дәл сол сәтте қайта туылады. Әлемнің негізгі қызметі - өмірдің үздіксіз жаңарып отыруы. Адам да әлемнің бір бөлшегі ретінде осылай дамиды (Кляшторный, 1981: 103).

Бізден алыста жатқан дәуірдің әлем мен кеңістікті қабылдау әдісін макрокосм мен микрокосм категорияларын біріге қарастырғанда ғана түсінуге болады. Микрокосм – бүтіннің бір бөлшегі, Ғаламның бір элементі ғана емес, соның репликасының кішірейтілген қайта жасалған үлгісі. Микрокосм адам санасында параллелизм аясында кіші және үлкен ғалам деп көрініс тапқан. Микрокосм концепциясының мәнін түсіну үшін «космос» түсінігінің ежелден орта ғасырға өткенде өзгергендігіне көңіл аудару керек. Егер антикалық дәуірде әлем бір бүтін мен үйлесімді деп қабылданса, ортағасырлық адамдардың көзқарасы дуалистік болды. Антикалық ғарыш – табиғат сұлулығы, оның тәртіптілігі мен намысы – ал христиандық интерпретация негізінде өзінің қасиеттерінің бірқатарын жоғалтып алды. Өйткені, христиан әлемі – «әдемі» емес, ол күнәһәр және құдай сотының алдында жауапты. Августиннің пікірінше, ақиқатты адамның жанынан іздегені дұрыс. Құдайдың керемет іс-әрекеті жаратылыс емес, құтқару мен мәңгілік өмір (Гуревич, 1972: 53).

Орта ғасырларда әлем үлгісін екі әлемнен, яғни макро және микро-космостық әлемнің қатынасынан тұрады деп таныды. Микрокосмостық әлем макро әлемнің бейнесі деп қабылданды. Шығыстық философиялық дүниетанымда Ғаламның, Қоғам мен Адамның ішкі мәніне, ішкі дүниесіне назар аудару ерекше орын алады.

Үнді, Ежелгі Египет, грек антикасының концепциялары мен шығыстық перипатикалық ойларының түрлі идеяларын игеру нәтижесінде космологиялық мәселелер талданады. Сонымен қатар шығыстық перипатетизм адам мен ғарыштың ішкі бірлігін қарастыратын антикалық идеядағы макро мен микрокосмос бірлігінің көзқарастық мәнімен, ал Адам Ғаламмен қарастырылды.

Ойшылдар адам бойынан Ғаламға тән белгілер мен қасиеттерді үнемі іздеді және оны біртіндеп таба бастады. Ортағасыр ойшылдарының еңбектерінде Ғалам, табиғат және адам арасындағы байланысты ұқсас, шамалас сипаттарды көріп, соны жеткізуге тырысты.

XII ғасыр философтары табиғаттың құпиясын ашудың қажеттігіне баса назар аударды. Себебі, адам осы таным арқылы құдайдың тәртібі мен өзін тани түспек. Осындай ойлардың астарында әлемнің бірлігі мен сұлулығына деген сенім жатыр. Ал құдай жаратқан әлемнің орталығына адам иелік етеді (Гуревич, 1972: 53-54). Бұл дүниетанымды антропологиялық үлгілердің көрініс беруі.

Жүсіп Баласағұн осы бағытты ұстанған ұлы түркі ойшылдарының бірі болды. Бірақ ол Ғарыш көріністерінен теориялық көрініс жасамады. Оны көбіне адамның тұрмыстық мәселелері толғандырды. Ал космологиялық мәселелерді әмбебап ұғым жасауға және ондағы адам орнын айқындаудың құралына айналдырды:

Кешірімді ием, жаратқан хәм өсірген,
Сөз бастадым Алла атымен өзім мен.
Күллі әлемді қалауынша ол жаратты,
Күн мен айды жағып, нұрын таратты.
Жаратты көр, шыр айналған ғарышты,
Онымен бір ғалам тынбай жарысты.
Жасыл көкке шоқ жұлдыздар қадапты,
Қара түнді, жарық күнді жаратты.
Зер сияқты көкте олардың қайбірі,
Бірі – жолбасшы, шолғыншыдай ал бірі.
Халайыққа жарық берер жарасып,
Жол көрсетер кейі, кетсең адасып.
Бірқаншасы жөнін білсең – шырағың,
Бірқаншасы жолдан шықсаң – құлабыз (Баласағұн, 1986: 60-61).

Осы жолдар арқылы ойшыл Ғаламдық құрылымды, адамдарға тән іс-әрекетті жеткізуде космогония мен космологиялық танымды қолдана отырып, адам өмірінің табиғат заңдылықтарымен біте қайнасқан бірлігін көрсете алды.

Бұл пікірімізді А.Я. Гуревичтің: «Орта ғасырда адамның табиғатқа қатынасы, оның субъект пен объект арасындағы байланысына емес, ең алдымен, адамның қоршаған ортада өзін тануы, космосты субъект ретінде қабылдауын көрсетеді. Адам өзін қоршаған әлемнен өз бойында

бар қасиеттерді тани бастады, одан жеке тұлғаға тән белгілерді көре отырып, адам өзін әлемнің бір бөлшегі деп қабылдады. Ғалам мен жеке тұлға біртұтас, бір-бірімен байланысты дүние ретінде танылады» (Гуревич, 1972: 51-52), - деген тұжырымы қуаттай түседі.

Жүсіп Баласағұн өз шығармасын Ғалам мен дүниенің жаратылуын сипаттаудан бастайды:

Алла атымен айттым сөздің әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!
Құрметі көп, шүкіршілік мың да бір,
Еш зауал жоқ, хаққа лайық кіл қадір...
Жаратты ол: жасыл көк, ай, күн, түнді,
Қара жер, ел, заман, уақыт, бұл күнді.
Тіледі де, жаратты бар болмысты,
«Бол!» – деді де бірден бәрін болғызды (Баласағұн, 1986: 50).

Бұл өлең жолдарында тәңір құдіреттілігінің бар болмысы – айды, күнді, жерді, көкті жаратқандығы баяндалып, тәңірдің сандық қатынастардан, кеңістік пен уақыттан тыс екендігі, көзден жырақ, бірақ көңілге жақындығы ескертіледі. Оның еш жерде тұрағы жоқ, ол мәңгі табиғаттың барлық құбылыстары тауы, орманы, көлі - бәрі құдіреттің жасампаздық әрекетінің ізі, суреті екенін айтты.

«Жеті планета мен он екі шоқ жұлдыз» бөлімінде Жүсіп Баласағұн ғарыш әлеміне кеңімен тоқталады. Жеті планетаны автор түркі тіліндегі атаулармен мынадай бірізділікте береді:

1. Секантір - Қоңырқай жұлдыз (қазақша) Сатурн (орысша)
2. Оңай –Есекқырған, Юпитер
3. Көрүд – Қызыл жұлдыз, Марс
4. Иашын – Күн, Солнце
5. Севіт – Шолпан, Венера
6. Арзу – кіші Шолпан, Меркурий
7. Йалчык –Ай, Луна

Одан әрі,

Он екі жұлдыздары не күйде,

Олар тұрар бір үйде не екі үйде – (Баласағұн, 1986: 28) деп шоқжұлдыздарды жекелеп тізіп шығады. Алдағы салыстыра қарастыруымызда түсінікті болуы үшін Жүсіптің қолданған түрік тіліндегі шоқжұлдыздар атауын қазақ және орыс тілдерінде қатар бергенді жөн көрдік.

1. Қозы – Қозы (Амал, Көкек, Тоқты), Овен
2. Уд-сиыр (Ут, Сәуір, Торпақ), Телец
3. Ерендіз – Зауза (Егіздер), Близнецы
4. Кучык - Шаян (Саратан), Рак
5. Арслан - Арыстан (Әсет), Лев
6. Бұдай башы - Бидай басы (Сүбіле, Бикеш) Колосья, Дева
7. Чагу - Таразы (Мизан) Весы
8. Чадан - Сарышаян (Ақорап, Бүйіл) Скорпион
9. Йа - Қауыс (Мерген), Лук, Стрелец
10. Оғлан - Жәді (Ешкімүйізді) Козерог
11. Көкек - Қолан (Дәлу, Сукұйғыш), Водолей
12. Балық - Балыш (Һүт), Рыба

Осы шокжұлдыздарды Жүсіп былайша топтастырады:

Көктем және жазғы жұлдыз - үшеуден,

Күзгі және қысқы жұлдыз - үшеуден ((Баласағұн, 1986: 138).

От - үшеуі, су - үшеуі, үш - һауа,

Топырақ - үш, бар әлемге бұл - дауа (Баласағұн, 1986: 139).

Бұлайша топтастыру көне Қытай, Үнді, Грекия философиясындағы жаратылыстың түпкі тегі төрт нәрседен - топырақ, су, от және желден тұратындығы туралы ұғым түсініктен туындап жатқандығымыз аңғарамыз.

Жүсіп Баласағұнның ғалам жаратылысын көктем - су, жаз - топырақ, күз - жел, қыс - от түрінде төрт тұғырмен негіздеуі табиғатпен біте қайнаған көшпелі қоғамның дүниетанымы мен тұрмыс салтынан туындап жатты. Ол осы тұжырымды негізге алып, адам мен табиғат арасындағы үйлесім мен келісімді айшықтай түседі. Түркі халықтарының тұрмыс-салтының, күнделікті іс-әрекетінің көрінісі болған әдет-ғұрыптары мен сөз өнерінің мысалдары дастанның өн бойында молынан ұшырасады.

Отто Альбертс Жүсіп Баласағұнның космологиялық көзқарасынан Анаксимандр идеяларының ықпалын байқаған. Жүсіп Баласағұнда авчап (дөңгелек) милет ойшылының жүзігімен сәйкестендіріп, Плутарх куәландырғандай Анаксимандр жаратылу мен жойылудың пайда болуына шектен шығу себеп болған деп есептеген. Біздің әлем жаратылғанда ыстық пен суықты жасағанда әлдене бөлінген және одан пайда болған отты орта аспанды, жерді ағаштың қабығы сияқты қоршаған. Отты орта бөлініп бірнеше дөңгелек жабылғанда күн, ай, жұлдыздар жаратылған (Богомоллов, 1985: 47).

Жаратылыс тілін ғарыш денелеріне қарап түсіну, оның көмегімен табиғат заңдылықтарын шешіп, ғарыштан әлем жұмбақтарына бойлау ежелгі түркілердің таным дүниесінің ерекше таным үрдісі болып табылады.

Жер әлемі, оның ішінде адамның ай үстіндегі әлемнің иерархиялық үлгісі жеті аспан қабатына бөлінді. Мысалы, үйлесім, жеті санының қасиеттілігі. Сонымен қатар, әрдайым адамның жеті мүшесі деген пікір де айтылатын.

Ғалам құрылымындағы жеті жұлдыз адамның жеті мүшесіне көшеді. Бұл жөнінде С.Е. Малов былай дейді: «Тән егер жеті мүшеге қараса, онда өзінің мөлшеріне сыйғызылғанның барлығы да өз ұнасымын тапқанын көреді» (Малов, 1951: 218). Мұндағы сан символикасы ортағасырлық танымның әлемді де, адамды да тануында ерекше мәнге ие болуы.

Жүсіп Баласағұнның космологиясында әл-Фарабидің космологиясы бойынша мынау анықталады: бөліну мен араласудың бірінші кезеңінде жұлдыздық жүйелер мен жұлдыздық дәуірдегі Күн жүйесінің жалпы нобайы, жобасы белгілене бастайды, алайда Күн, жұлдыздар, планеталар ерекше аспан денелері ретінде әлі де болса қалыптаспай, жалпы газ қоспасы ретінде белгілі бір сфераларда жайласады. Бөліну мен араласудың екінші кезеңінде Күн системасы қазіргі кездегі түрге келген. Орбиталық заттардың қойыртпақ-қоспасынан күн түзіледі. Ол жеті қат аспанның ортасында, яғни төртінші фалакта «Жоғарғы және төменгі әлемдік аспан сфераларының өмір сүру әрекетінің басты көзі бастау бұлағы, сонымен қатар бүкіл әлемді жаппай жарықтандырушы» қызметін атқарады» (Көбесов, 2004: 72-73).

Әл-Фарабидің концепциясы бойынша адамзат жер бетінде тіршілікке қажетті жағдайлар (су, ауа, өсімдік және хайуанаттар) дайын болғаннан кейін барып пайда болған. Сол кезде қабылданған дәстүр бойынша Фараби адам денесінің ішкі ағзаларын Күн жүйесіндегі планеталармен, ал сыртқыларын – зооиақтың шоқ жұлдыздармен салыстырады (Сатыбекова, 1975: 73).

Негізінде адамзат организмнің элементтері Ғалам құрылған элементтерімен ұқсас келеді. Адамның тәні - жерден, қаны - судан, демалысы - ауадан, жылуы – оттан. Адам денесінің әр бөлшегі Ғалам бөлшектерімен сәйкес келеді: басы – аспанға, көкірегі – ауаға, іші – теңізге, аяғы - жерге, сүйектері – тастарға, бұлшықтары – бұтақтарға, шашы – шөптерге, ал сезімі жануарларға сәйкес келеді. Бірақ адамды

қалған әлеммен құрылған элементтермен тек бірлік қана жақындатпайды.

Жүсіп Баласағұнның философиялық концепцияларының мазмұны ежелгі ойшылдардың әлемге дұрыс қарым-қатынасы мен үйлесімін анықтайтын төрт жағдай туралы пікірлеріне арналған.

Материалдық әлемнің дамуы төрт элементтен тұратын алғашқы материядан, төменнен жоғарыға өсуден шыққан. Төрт элемент - от, су, жер, ауадан бастап минералдарға, өсімдіктерге, аңдарға акырында ай астындағы биік тұрмыс иесі адамдарға барып тіреледі. Өйткені адам табиғатта ғана өмір сүре алады. Барлық материалдық заттар сияқты адам да табиғатпен жаратылған. Ол алғашқы элементтерден барлық пәндерге ортақ алғашқы субстанцияның араласуынан шыққан. Осы мазмұнда өзіне өзі мәңгілік, сыйластылықта болмақ (Сатыбекова, 1975: 116-117).

Жүсіп Баласағұн космологиялық жүйесінде жаратқанның көкте тізілген жұлдыздарының ішінен он екісін бөліп алады да, үш-үштен төрт мезгілге бөледі. Сонымен, көктем жұлдыздары - Қозы, Уд, Әрәндіз, жаз жұлдыздары - Қушық, Арыстан, Бұғдай, күз жұлдыздары - Үлгі, Чадан, Иа; қыс жұлдыздары - Оғлақ, Көнәк, Балық. Олардың үшеуі - су, үшеуі - жел, үшеуі - от, үшеуі - топырақ. Оларды толығымен бірізділікке мәжбүр ететін жаратушы Хак:

Арыстанмен Бұғдай басы қос болар,
Сонсоң Үлгі, Чадан, Иа дос болар.
Келер сонсоң Оғлақ, Көнәк һәм Балық.
Олар туса, болар көгің жап-жарық.
Үші - көктем, үші - күздің жұлдызы,
Үші - қыстың, үші жаздың жұлдызы.
Үшеуі - су, үшеуі - жел, үшеуі - от,
Үш – топырақ; жаһан туған түгел боп!
Үш от, үш су, үш жел түгел таралды,
Үш топырақ - ғалам солай жаралды
Бірі-біріне жаулар бұлар өлгенше,
Жауды жауға салып қойған сөнгенше...
Қатыспас жаулар, іштей тынып жарасқан,
Көріспес жаулар, өшін бүгін тарасқан.
Жаратушы хақ жаратты апарып,
Жаратты да, жарастырды қатарын (Баласағұн, 1986: 62).

Аталған өлең жолдарында Жүсіп Баласағұн үштік қағида арасындағы қарама-қарсылықтың тұтаса келіп, татулық тапқанын баяндайды. Дәл сол үштік қағиданың жақындасуы нәтижесінде Ғалам мен өмір пайда болды. Үштік қағида ұстанымын дамуға негіз болатын үрдіс деп қарауға болады. Осылайша, Жүсіп Баласағұн дүниенің бастауын от, су, ауа, жер апаттарының бірлігінен туындайды деп қарайды.

Материалдық әлемнің дамуы төрт элементтен тұратын алғашқы материядан, төменнен жоғарыға өсуден шыққан. Төрт элемент - от, су, жер, ауадан бастап минералдарға, өсімдіктерге, аңдарға ақырында ай астындағы биік тұрмыс иесі адамдарға барып тіреледі. Өйткені адам табиғатта ғана өмір сүре алады. Барлық материалдық заттар сияқты адам да табиғатпен жаратылған. Ол алғашқы элементтерден барлық пәндерге ортақ алғашқы субстанцияның араласуынан шыққан. Осы мазмұнда өзіне өзі мәңгілік үйлесімділікте болмақ.

Осы төрт стихиялық ғарыш құрылымы мен құрамы туралы әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Бирунидің көзқарастарында да кездеседі.

Әл-Фараби бойынша жер бетіндегі және аспан әлеміндегі заттардың материалдық сипатта болатындығына күмән келтірмейді. Материалдық заттар мен денелер әл-Фараби пікірінше алты түрге бөлінеді: 1) аспан денелер; 2) есті жануарлар (адамдар); 3) ессіз жануарлар; 4) өсімдіктер; 5) минералдар; 6) төрт түпнегіз - от, ауа, топырақ, су. Осы төрт түпнегіз заттардың материалдығының негізі әрі қарапайым түрі. Олардың әр алуан түзілістерінің нәтижесінде олардан гөрі күрделі материяның қалған бес түрі пайда болады. Денелер пайда болып, жойылып отыруы мүмкін, ал төрт түпнегіз (от, су, ауа, топырақ) мәңгі өзгермейді, олардан жаңа тіршілік иелері пайда болып отырады (Көбесов, 2004: 218).

Жүсіп Баласағұн үшін әлемнің құрылымы, оның космогониясы мен космология ғаламның құрылысынан жердегі адам тіршілігіне өтуге аса қажетті. Нәтижесінде адам өмірінің табиғат заңдарына тәуелділігін көрсететін толықтай суреттеме шықпақ.

Әл-Фарабидің тұжырымында, адаммен салыстырғанда, құдай кемел ойдың иесі, әрі оған ұқсауға әркім талпынса табиғат - адамға өмір сыйлап, оны мәпелеп өсірген бесік.

Жүсіп Баласағұн шығармаларындағы космологиялық проблемалар әл-Фараби, Бируни еңбектеріндей толық, әрі терең зерттелген емес. Оны әсіресе, дүниенің жаратылысы мен адам тіршілігінің пайда болуы айрықша толғандырады. Қоғамды, адамды, табиғатты тану ілімінің

құрамдас бөлігі деп қарастырылды. Бұл концепция ортағасырлық ұғым-түсінікке тән ерекшелік деп қаралды.

Жүсіп Баласағұнның философиялық концепцияларының мазмұны ежелгі ойшылдардың әлемге дұрыс қарым-қатынасы мен үйлесімін анықтайтын төрт жағдай туралы пікірлеріне арналған. Ол табиғаттың төрт негізін қарастыра отырып, адам мәселесінің де төрт тұғырын тапқырлықпен көрсеткен. Олар - Әділет, Бақыт, Ақыл, Қанағат ретінде аталды және бұл қасиеттер «Құтадғу білік» шығармасындағы төрт кейіпкерінің бойына жинақталды:

Кітабында талай жайды айтады ол,
Бұл төрт ұлық сөздерінен байқалар:
Бірі оның - шындық жолы, Әділет,

Екіншісі - құт пен ырыс, Дәулет.
Үшіншісі - Ақыл менен парасат,
Төртіншісі - ұстамдылық, Қанағат (Баласағұн, 1986: 42).

«Төрт тұғырлық» өлшемдік қағида «Құтадғу біліктің» құрылымдық арқауы болып табылады. Бұл шығармада қоғамдағы, өмірдегі үйлесім осы төрт нәрседен тұрады. Олар төрт кейіпкердің атымен аталады: Күнтуды - Әділет, Айтолды - Бақыт, Өгдүлміш - Ақыл, Одғұрмыш - Қанағат. Шығарма осы төрт кейіпкердің сұрақ жауабына құрылды.

«Құтадғу білік» шығармасындағы кейіпкерлері атының Күн, Ай планеталары болып келуі, олардың көне замандағы есімдер екенін білдіреді. Яғни, ол ұғымдар біздің заманымыздан бұрынғы ежелгі адамдардың космогонияның түсінігіне алынған.

Жүсіп Баласағұнның Ғалам, Қоғам және Адам мәселелерін зерделеуі адам өмірі мен табиғат заңдарының ортақтығы жайлы еріксіз ой туғызады. Ойшыл өз шығармасында адамның сыртқы көрінісі мен космостан үйлесімділік іздеді. Ол үйлесімділікті Ғаламнан бөліп алуға келмейтін қасиеті деп таныды. Алайда, оның танымында сол үйлесімділіктің пайда болуының негізін белгісіздікке ұластыруын әлемнің шексіздігіне ден қою екендігін аңғарамыз.

Жүсіп Баласағұнның пікірінше, адам тәнінің бір бөлшегі жалпы әлемнің сәйкестігі, оған адамның ғарышпен үйлесімділікте болуы себеп деп тұжырымдаған. Ол Ғаламның ажырамас қасиеті деп үйлесімділікті атап, оның генезисіне толық мазмұндама бермейді.

Шынында да, арабтілді перипатетизм өкілдерінің макро әлемнің микро әлеммен бірлігі туралы ғарыштық концепциялары бүгінгі күні негізінен Адамзат - Жер - Ғалам жүйесінің құрылуына сай келуімен құнды әрі маңызды деп есептеледі.

Ежелгі түркілер Айды Көк Тәңірі мен жердің қызы деп түсінген. Айдың бірі - қорқынышты, бірі - қуанышты екі ұғымы болған. Содан да түркілер айды ерекше құрмет тұтқан. Түркілік дүниетанымда Ай әйел бейнесімен теңестіріледі. Әйелдердің бойындағы биологиялық құбылыстар айдың туып, толып және көрінбеумен байланыстырылады. Содан да туған айды жас қызға балап, толған ай толысқан (екіқабат) әйел кейпінде қабылданған. Міне, осылай үздіксіз алмасып отырған құбылыс мәңгілік өмірді бейнелейді. «Ескі айда – есірке, жаңа айда – жарылқа» деген тілек осындай сенімдерден туған. Осындай дүниетанымға арқа сүйеген Жүсіп Баласағұн аталған құбылысқа мүлдем жаңа сипаттағы мазмұн береді. Айдың толуын кемелдікке балап, адам тіршілігінің идеалы Бақытты Айтолды деп атайды.

Түркілердің ғарыш туралы түсінігінде жұлдыздарға құрмет - оларға арнап құрбандық шалу түрінде көрінеді. Олар әрбір жұлдызды жердегі адам баласына құт (рух) жібереді, адам өлсе аспандағы оның жұлдызы да сөнеді деп есептеген. Жұлдыздар адам бақытына да әсер еткен. Бақытты адамдарға «Жұлдызың оңынан туған екен» - дегенде, оның әрекетін ғарыштық күштердің қолдап қуаттайтындығын айтқан.

Сонымен Жүсіп Баласағұн өзінің дүниетанымында көркемдік шешімдер арқылы бейнелеген терең философиялық көзқарастары, әлем туралы тұтастанған түркілік дүниетанымы жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесімен, даналық үлгілерімен ұштасқан тұстары тұжырымдалды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- George Politzer. *Principes Fondamentaux de Philosophie. Editions Sociales.* – Paris, 1954. – 332 p.
- Ашрафи М. М. *Бехзад и развитие бухарской школы миниатюры XVI в.*, - Душанбе: Дониш, 1987. – 368 с.
- Баласағұн Жүсіп. *Құтты білік* /Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. - Алматы: Жазушы, 1986. - 616 б.
- Безертинов Р. Н. *Тэнгрианство – религия тюрков и монголов.* –Набережные Челны: Аяз, 2000. – 456 с.
- Богомолов А. С. *Античная философия.* - М.: Мысль, 1985. – 367 с.
- Гуревич А. Я. *Категории средневековой культуры.* Искусство. - М., 1972. – 318 с.
- Кляшторный С. Г. *Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках* // ТСБ 1977. - М., 1981. – С. 123-128.

Г. Шадинова. Жүсіп Баласағұн дүниетанымындағы «Адам мен Әлемнің»...

- Көбесов А. *Әбу Насыр әл-Фараби*. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 176 б.
- Құран Кәрім. *Қазақша мағына және түсінігі*. - Медине: Құран шәриф басым комбинаты, 1991. - 604 б.
- Лосев А. Ф. *История античной эстетики*. - М.: Искусство, 1969, - 714 с.
- Малов С. Е. *Памятники древнетюркской письменности*. - М., - Л.: АН СССР, 1951. - 467 с.
- Сатыбекова С. К. *Гуманизм Аль-Фараби*. - Алма-Ата: Наука, 1975. - 144 с.
- Топоров В. Н. *Модель мира (мифопоэтическая)* // Мифы народов мира. В 2 т. - М.: Рос. Энциклопедия, 1994. - Т. 2. - 425 с.
- Топоров В. Н. *Первобытное представление о мире (общий взгляд)* // Очерки истории естественно-научных знаний в древности. - М.: Мысль, 1982. - С. 162-168.
- Халықов Қ. З. *Адам мәнінің бейнелеу өнеріндегі көрінісі*. Монография, Алматы, 2006. - 188 б.

Резюме

В этой статье средневековый тюркский философ Юсуф Баласагуни в своем мировоззрении основывается на постулатах человека и мира, великой вселенной и единство микровселенной на пути достижения истины в освоении космоса, который описывает взаимосвязь между «Человеком и вселенной». Основанный на четырех силах, известных как огонь, вода, воздух, древний мир земли, вдумчивый мир создается взаимодействием четырех четвертей, а жизнь - взаимодействием их. Единство Великой Галактики и уникальность и целостность микрогалактики показывают, что Юсуф Баласагуни имеет особый взгляд на свое мировоззрение. В своих глубоких философских заключениях, изображающих художественные решения в его работе «Кутадгу билиг», он сочетает мировоззрение с универсальной системой мировоззрения и ценностей.

Ключевые слова: Юсуф Баласагуни, человек, космос, мировоззрение, мир, тюркский, ислам, философия.

(Шадинова Г. Описание взаимной гармонии «Человека и вселенной» в мировоззрении Юсуфа Баласагуни)

Özet

Bu makalede, ortaçağ Türk düşünürü Yusuf Has Hacib, dünya görüşünde, insanın ve dünyanın ifadelerini, büyük evreni ve uzayın keşfinde doğruyu elde etmenin yolunda mikro dünyanın birliğini temel alan "İnsan ve Evren" arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Ateş, su, hava ve yeryüzünün antik dünyası olarak bilinen dört kuvvete dayanan dünya, dört çeyrek kuvvetin ve yaşamın etkileşimiyle yaratılmıştır. Büyük Galaksinin birliği ve mikro galaksinin tekliği ve bütünlüğü, Yusuf Has Hacib'in dünya görüşüne özel bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. «Kutadgu Bilig» adlı eserinde sanatsal çözümleri betimleyen derin felsefi sonuçlarında, dünya görüşünü evrensel bir dünya görüşü ve değerler sistemi ile birleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacib, insan, mekan, dünya görüşü, dünya, Türk, İslam, felsefe.

(Şadinova G., Yusuf Has Hacib'in Dünya Görüşünde «İnsan ve Evren»in Karşılıklı Uyumunun Tanımı)

МАЗМУНЫ, ІÇİNDEKİLER, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ		
Ercan PETEK (Kentav)	Bakü Devlet Üniversitesi Türkoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Ramiz Asker ile Röportaj	7-19
Ramiz ASKER (Bakü)	Kраткая история тюркологии в Азербайджане Short History of Turcology in Azerbaijan Әзербайжандағы түркологияның қысқаша тарихы Azerbaycan'da Türkoloji Çalışmaları'nın Kısaca Tarihçesi	20-49
ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Раушан БАЙЫМБЕТОВА Гүлімжан ЖЫЛҚЫБАЙ (Түркістан)	Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі кісі/адам этноконцептісінің адамгершілік позициясын танытатын тілдік бірліктер Linguistic Units That Represent the Position of Humanity in the Ethno Concept of Personality/ Person in the Language of Ancient Turkic Written Monuments	50-56
Raushan BAIMBETOVA Gulimzhan ZHILKYBAY (Turkistan)	Eski Türk Yazıtlarında Kişi/İnsan Etno Kavramının İnsanlık Pozisyonunu Gösteren Dilsel Birlikler Лингвистические единицы, которые представляют позицию человечности в этноконцепте личность/человек в языке древних тюркских письменных памятников	
Sahiba ZOKIROVA (Tashkent) Сахиба ЗОКИРОВА (Ташкент)	From the History of Developing the Contrastive Linguistics Из истории формирования контрастивной лингвистики Контрастивті лингвистиканың қалыптасу тарихынан Dilbiliminin Şekillenmesinin Tarihi	57-63
Шаира РАМАЗАНОВА (Ташкент) Shaira RAMAZANOVA (Tashkent)	Специфика представления композитов в «Словообразовательном словаре русского языка» А.Н. Тихонова Specificity of Composites Representation in "the Word- Forming Dictionary of the Russian Language" A.N. Tikhonov А. Н. Тихоновтың «Словообразовательный словарь русского языка» еңбегіндегі композиттер көрінісінің ерекшеліктері A.N. Tikhonov'un 'Rus Dili Sözlüğü' Çalışmasındaki Kompozit Özellikleri	64-68
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Yegana İSMAYILOVA (Bakü) Егана ИСМАИЛОВА (Баку)	Epik Geleneğin Varisliği: Kitab-ı Dede Korkut ve Köroğlu Destanları Epic Tradition: Epic «The Book of My Grandfather Korkut» and «Koroglu» Эпикалық дәстүрдің мұрагері: «Қорқыт Ата кітабы» және «Көроғлы» эпостары Эпическая традиция: Эпос «Книга моего деда Коркута» и «Короглу»	69-76

Бақыт ӘБЖЕТ (Түркістан)	Сыр бойындағы жыршылық дәстүрдің Қорқыт дәуірінде қалыптасу кезеңдері	77-85
Bakit ABZHET (Turkistan)	Stages of the formation of the zhyrshy tradition in the Syrdarya valley in the time of Korkyt Этапы формирования традиции жыршы в долине Сырдарьи во времена Коркыта Dede Korkut Zamanında Sırderya Vadisinde Ozanlık Geleneğinin Oluşum Aşamaları	

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Ярослав ПИЛИПЧУК (Киев)	Иштякская проблема. Башкиры в эпоху средневековья	86-103
Yaroslav PILIPCHUK (Kiev)	Ishtyak problem. Bashkirs in the middle ages Иштяк мәселелері. Орта ғасырдағы башқұрттар İşte Meselesi ve Orta Asırlarda Başkurtlar	

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР

Гүлжамал ҚОРТАБАЕВА Мәлике ШАЙХЫСТАМОВА (Түркістан) Gulzhamal KORTABAYEVA Malike SHAIKHISTAMOVA (Turkistan)	Музыкалық түркітану: аспап атауларын зерттеу мәселесі Musical Turkology: The Problem of Researching the Names Of Instruments Музыкальная тюркология: проблема исследования названий инструментов Müziksel Türkoloji ve Enstrüman Adlarının İnceleme Meselesi	104-113
Мухаббат ТУЛЯХОДЖАЕВА (Ташкент) Mukhabbat TULYAKHOJAEVA (Tashkent)	Особенности хореографического текста двух балетов о любви Features of the Choreographic Text of Two Ballets About Love Сүйіспеншілік туралы екі балеттің хореографиялық ерекшеліктері İki Aşk Balenin Koreografik Özellikleri	114-121

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ДІН

Гүльзира ШАДИНОВА (Түркестан) Gulzira SHADINOVA (Turkestan)	Жүсіп Баласағұн дүниетанымындағы «Адам мен Әлемнің» өзара үйлесімділігінің сипатталуы Description of the Mutual Harmony of "Human and the Universe" in the World View of Yusuf Balasaguni Описание взаимной гармонии «Человека и Вселенной» в мировоззрении Юсуфа Баласагуни Yusuf Has Hacib'in Dünya Görüşünde İnsan ve Evren Karşılıklı Uyumunun Tanımı	122-135
--	--	---------

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: **turkology.institute@ayu.edu.kz**

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекенжайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-16-78

Журналдың электрондық нұсқасын **www.turkology.ayu.edu.kz** сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Басуға 26.10.2018 ж. қол қойылды.

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 8,5

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.